

№ 1

(103)

СІЧЕНЬ

1967

РІК ВИДАННЯ
ДЕСЯТИ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ОРГАН
СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ
ТА УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА
ДРУЖБИ І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ:

З ЛІТОПИСУ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

А. ГУЛЯК. Соратники Жанни Лябурб.

3

ПОЕЗІЯ, ПРОЗА

НЕВТЕДЖ СІНГХ. Червоні квіти. Притча.

7

ІВЕН ХАНТЕР. Шкільні джунглі. Роман.

12

І. Хантер — один з найпопулярніших молодих американських письменників, автор романів «Другий кінець», «Незнайомі, коли зустрічаємось», «Справа переконання», «Матері і дочка» (про творчість І. Хантера див. «Всесвіт» № 6, 1961 р.). У романі «Шкільні джунглі» письменник з великою художньою силою відтворив страшну атмосферу американської школи, де панує дух аморальності і гангстеризму.

Не без підстав американська критика зазначала, що роман Хантера «мусить прочитати кожен американець, який уболіває за майбутнє своєї країни».

Роман «Шкільні джунглі» друкується у журнальному варіанті.

МІГЕЛЬ СЕРВАНТЕС. Завзятий ідальго Дон-Кіхот Ламанчський.

87

Знайомлячи читачів з найкращими зразками художнього перекладу, ми публікуємо розділи з роману Сервантеса у перекладі Миколи Лунаша.

ЖАН РУС. Пісня зорі. Вечір людини. Повернення. Романс чекання. Вірші.

98

Ім'я болівійського поета Жана Руса відоме нашим читачам (див. «Всесвіт» № 11, 1963 р.). Пропоновані поезії взяті з нової збірки Жана Руса «Повстанська зоря».

ГЮНТЕР ШПРАНГЕР. Висота 334. Оповідання.

113

Гюнтер Шпрангер (нар. 1921 р.) — сучасний німецький письменник, автор романів «Опорний пункт «Рокітно», «Замок у Ренні» та багатьох повістей.

СТАТТІ, НАРИСИ

М. ГЛУЩЕНКО. З етюдником по Швейцарії.
Г. КОЧУР. Роман Сервантеса на Україні.
Н. МАТУЗОВА. Письменник-інтернаціоналіст.

«ВСЕСВІТ» ЗГАДУЄ,
«ВСЕСВІТ» НАГАДУЄ

КАРЕЛ КРЕЙЧІ. Шпигуни імператора.
ЧИТАЮЧИ НОВІ КНИГИ. Р. ВЕНЦЕЛЬ. Іссі. ● Антологія
сучасної арабської літератури.

РЕПОРТАЖ, ІНФОРМАЦІЯ, РІЗНЕ

Отто Дікс проти війни.

Кати з емблемою US.

«Плаваючі труни».

Закон мовчання.

Тіні різних епох.

Тринадцяте джерело.

Розмальовані.

НАШІ ІНТЕРВ'Ю

ЖИТТЯ МИСТЕЦТВ

ВЕСЕЛІ СТОРІНКИ

Короткі оповідання.

ЗВІДУСІЛЬ ПОТРОХУ

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

83, 84, 85, 106, 110, 111

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР О. І. Полторацький

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. О. Білецький, Д. В. Затонський, К. А. Колосова, О. Є. Корнішук,
М. О. Лукаш, А. С. Малишко, Л. С. Первомайський,
В. Ф. Скофенко, Ю. К. Смолич, М. О. Упеник,
Н. А. Халемський (відповідальний секретар), Т. К. Якимович

Художній редактор М. Я. Коваленко

Жанна Лябурб.

СОРАТНИКИ

Жанни Лябурб

Темної березневої ночі 1919 року біля муру старого одеського кладовища по-звірячому були забиті революціонери-підпільники, члени іноземної колегії. Разом із своїми товаришами-комуністами загинула славна дочка трудової Франції Жанна Лябурб.

23 березня 1919 року на засіданні VIII з'їзду РКП(б) Жак Садуль від імені французької комуністичної групи розповів делегатам про життя і героїчну смерть Жанни. Дочці французького селянина з Лапаліса, юність якої пройшла в тяжкій праці і злиднях, з великими труднощами вдалося стати вчителькою. В пошуках роботи Жанна Лябурб їде до Польщі, де бере активну участь у революційному русі і вступає до лав більшовицької партії. Напередодні Жовтневої революції Жанна їде в Москву, а восени 1918 року стає очолює французьку комуністичну групу, що була організована при ЦК РКП(б).

Незабаром партія посилає Жанну на південь для революційної пропаганди серед військ іноземних інтервентів. Недовго вона працювала в одеському підпіллі, але її знав майже весь французький гарнізон. Солдати із захопленням слухали її палкі, повні революційної пристрасті розповіді про Леніна і Країну Рад і вірили їй як нікому. Ворожа куля обірвала прекрасне життя комуністки.

«Кров Жанни Лябурб, — сказав Садуль, — ще тісніше зв'язала французьких комуністів з комуністами Росії». Друзі Жанни — іноземні комуністи в Радянській Росії і за кордоном продовжували її справу — велику справу пролетарського інтернаціоналізму...

В березні 1919 року представ-

ник французької комуністичної групи Сюзанна Депольє створила в Києві невеличкий осередок співчуваючих Радянській владі. До нього входили також військовополонені французи. Незабаром до Києва прибули й інші члени групи: Марсель Боді, робітник-наборщик, працівник соціалістичної газети «Попюлер» у Ліможі; Розалія Барбере, вчителька, дочка учасниці Паризької Комуні; її син Анрі Барбере, 18-річний студент, який брав участь у збройному повстанні в Москві у жовтні 1917 року; Стелла Коста — журналістка, активна діячка соціалістичного руху у Франції. Душею групи французьких комуністів на Україні, талановитим і енергійним організатором інтернаціональної

пропаганди був Жак Садуль. Як і більшість його товаришів по групі, Садуль пройшов складний шлях від діяча соціалістичної партії з дрібнобуржуазним світоглядом до палкого прихильника комунізму. У вересні 1917 року уряд Франції направив капітана Садуля до своєї військової місії в Петрограді як політичного спостерігача. Скоро в Париж почали надходити об'єктивні і чесні інформації про хід російської революції. Зіткнення з революційною дійсністю, з ентузіазмом трудящих мас, що вперше в світі стали господарями своєї країни, багато чому навчили соціаліста, капітана французької армії. Великий вплив на Садуля справили його зустрічі і розмови з В. І. Леніним.

Так із сумлінного спостерігача революції Жак Садуль став її активним борцем. І коли почалася збройна інтервенція Антанти проти Радянської республіки і французька місія виїхала з нашої країни, Садуль залишився у Москві. Він став активним членом французької комуністичної групи, написав чимало листівок та інших агітаційних матеріалів, які розповсюджувалися не тільки серед військ Антанти, але й у самій Франції. В березні 1919 року Ж. Садуля можна було бачити серед делегатів Першого конгресу Комуністичного Інтернаціоналу. Згодом за дорученням Виконкому Комінтерну і ЦК РКП(б) Садуль їде на Україну. 1 квітня 1919 року він прибув до Києва, а 3 квітня — вже виступав на міській партійній конференції. Ось як про це розповіла газета «Червона Армія»:

«М. Скрипник звертається до зборів із заявою про те, що тут присутній тов. Садуль — колишній капітан французької армії, а зараз — солдат Червоної Армії. Дозвольте, товариші, говорити він, від імені зборів вітати тов. Садуля. Лунають гучні оплески. Тов. Садуль на французькій мові дякує зборам за привітання і висловлює надію, що скоро наступить момент, коли французький пролетаріат простягне руку російському, українському і угорському пролетаріату. Слова його покриваються гучними оплесками».

В Києві французька комуністична група містилася у будинку № 23 по вул. Лютеранській (тепер вулиця Ангелеса). З приїздом Ж. Садуля вона остаточно оформилася організаційно. На її перших зборах під головуванням Садуля було обрано бюро — його очолила Сюзанна Депольт. Група вирішила видавати свій друкований орган французькою мовою «Драпо руж» («Червоний прапор»). Перший його номер вийшов 12 квітня, другий — 1 травня 1919 року. «Драпо руж» чи-

Жак Садуль.

тали французькі солдати в казармах Бендер і Кишинєва, французькі матроси в кубриках кораблів, що застигли на рейдах Одеси, Очакова, Севастополя. Члени київської групи організували мітинги-диспути, на яких були присутні мешканці місцевої французької колонії та військовополонені. Особливо успішно здійснювалася більшовицька пропаганда серед полонених французьких солдатів. Деякі з них навіть запрошувалися на засідання групи.

Але в думках своїх Ж. Садуль та інші члени групи прагнули в Севастополь і Одесу, де їх діяльність могла принести найбільший ефект, найбільшу користь справі революції.

7 квітня 1919 року радянський Київ святкував визволення Одеси від інтервентів і білогвардійців. Відбувся величезний мітинг, а після нього — демонстрація трудящих міста. Серед радісно збуджених демонстрантів йшли французькі, болгарські, німецькі, румунські, угорські товариші — вірні друзі радянської республіки.

Одеса навесні 1919 року... Обдєрта і пошарпана чорноморська красуня, виснажена довгим пануванням контрреволюції. Суворі обличчя робітників і червоноармійців. Багатоголосий гомін одеської строкатої вулиці. А на морському рейді застигли французькі військові кораблі. Вони блокували порт, блокували все узбережжя аж до Батумі. В місті — катастрофічний стан з продовольством і паливом, навколо Одеси — банди. В таких складних умовах при губкомі КП(б)У напружено працювала Колегія іноземної пропаганди, що була створена одразу ж після визволення міста. До її складу входили представники губкому, більшовики В. Дьо-

готь і О. Соколовська, а також делегати від польської та румунської місцевих комуністичних груп. Співробітники колегії випускали листівки для солдат ворожої армії, проводили бесіди з військовополоненими. Бракувало людей, які могли б вести роботу в більш широких масштабах, стати агітаторами безпосередньо у військах інтервентів. Приїзд товаришів з Києва і Москви дозволив значно покращити всі галузі іноземної роботи.

* * *

На Приморському бульварі в Одесі серед зеленого віття каштанів ховається красивий будинок. Саме тут, на третьому поверсі колишнього готелю «Лондонський», у кількох невеличких кімнатах працювали Жак Садуль та його товариші-комуністи, представники різних країн. А справ було багато: підготовка і видання комуністичної літератури, організація пересилки її в частини та на кораблі інтервентів і за кордон; розповсюдження ідей комунізму серед біженців та військовополонених, відправка на батьківщину комуністів-іноземців — живих свідків Жовтневої революції.

1919 року напередодні пролетарського свята 1 Травня Одеса одяглася у своєрідне інтернаціональне вбрання. Багато зусиль для цього доклали працівники Колегії іноземної пропаганди. Фасади будинків на Миколаївському (Приморському) бульварі були декоровані червоною матерією з гаслами на французькій і російській мові. Відділ пропаганди губкому разом з іноземними комуністичними групами надрукував і розповсюдив у місті близько 40 тисяч листівок з революційними віршами Верхарна, Уїтмена, Блока.

Значно посилили у передтравневий день роботу серед своїх земляків-військовополонених французькі комуністи. Цьому сприяло гуманне ставлення радянських властей до полонених французьких громадян. Ось що, наприклад, говорилося в наказі № 36 військам 3-ої Української радянської армії від 29 квітня 1919 року: «Наказую видавати полоненим французам повний червоноармійський пайок і давати їм не обтяжуючу працю з таким розрахунком, щоб вони закінчували її до двох годин дня і мали можливість займатися комуністичною культурно-просвітньою роботою. Командуючий армією Худяков. Член Реввійськради Н. Голубенко. Начальник штабу Пюнтковский».

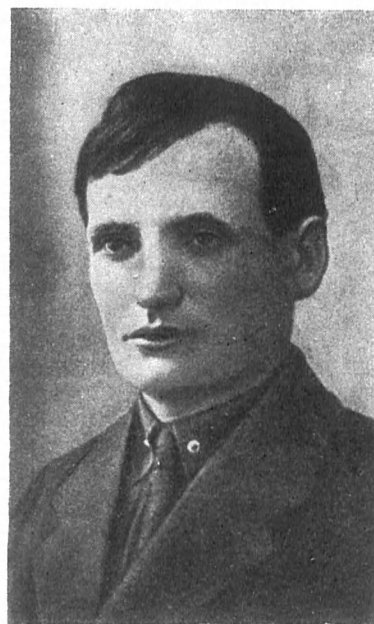
У переддень свята біля причалів Одеського порту кинув якір французький військовий корабель «Ла Скарп». За тиждень до того команда «Ла Скарпа» відмовилася виконувати накази командира корабля капітана Мюзельє. На за-

питання командира — хто ж призвідник бунту, матроси відповідали: «Більшовицька партія!» Вони були у повному складі висаджені на берег у Севастополі і замінені новим екіпажем.

Радий, що позбувся тих французьких більшовиків, Мюзельє спокійно вдивлявся у заквітчаний червоним Миколаївський бульвар. Але спокій його був передчасний. Вже за годину після швартовки вахтовий доповів капітану, що з членами екіпажу бажає зустрітися делегація робітничої Одеси. За вимогою матросів, делегацію було допущено на борт. У її складі був член Колегії іноземної пропаганди, французький комуніст Л. Рідель. За його пропозицією, на судні відбувся мітинг, під час якого матросам роздавали революційну літературу. Вони з захопленням читали листівки, просили залишити їм на пам'ять червоноармійські зірочки. Делегація залишала корабель під палкі вигуки матросів: «Хай живе комуністична революція!»

Французька комуністична група проводила значну революційну

роботу серед солдатів і матросів військ Антанти й в інших містах Чорномор'я. В одному з центральних архівів СРСР зберігається цікавий документ — звіт комуніста Анрі Барбере про агітаційну поїздку в Севастополь. 6 травня 1919 року він з товаришем, французьким солдатом, військовополоненим Р. Клевелем прибув у спеціальному агітаційному вагоні до міста. У Севастопольському міському комітеті КП(б)У вони зв'язалися з групою французьких солдатів і матросів, що перейшли на бік Радянської влади. Серед останніх виділявся енергійний, вольовий матрос Жорж Лейс. Пізніше його як представника французьких революційних моряків було обрано у Севастопольську Раду робітничих депутатів. За допомогою товаришів, які добре орієнтувалися у місцевих умовах, Анрі Барбере розробив план розповсюдження революційної літератури серед екіпажів французьких і грецьких військових кораблів, що стояли у Севастопольській бухті. Було вирішено вночі пробратися на вугільну пристань, по-

Член Іноземної колегії Жак Елін.

близу якої стояли французькі судна, і там, на місці, знайти спосіб передачі революційної літератури до кишень і скриньок матросів.

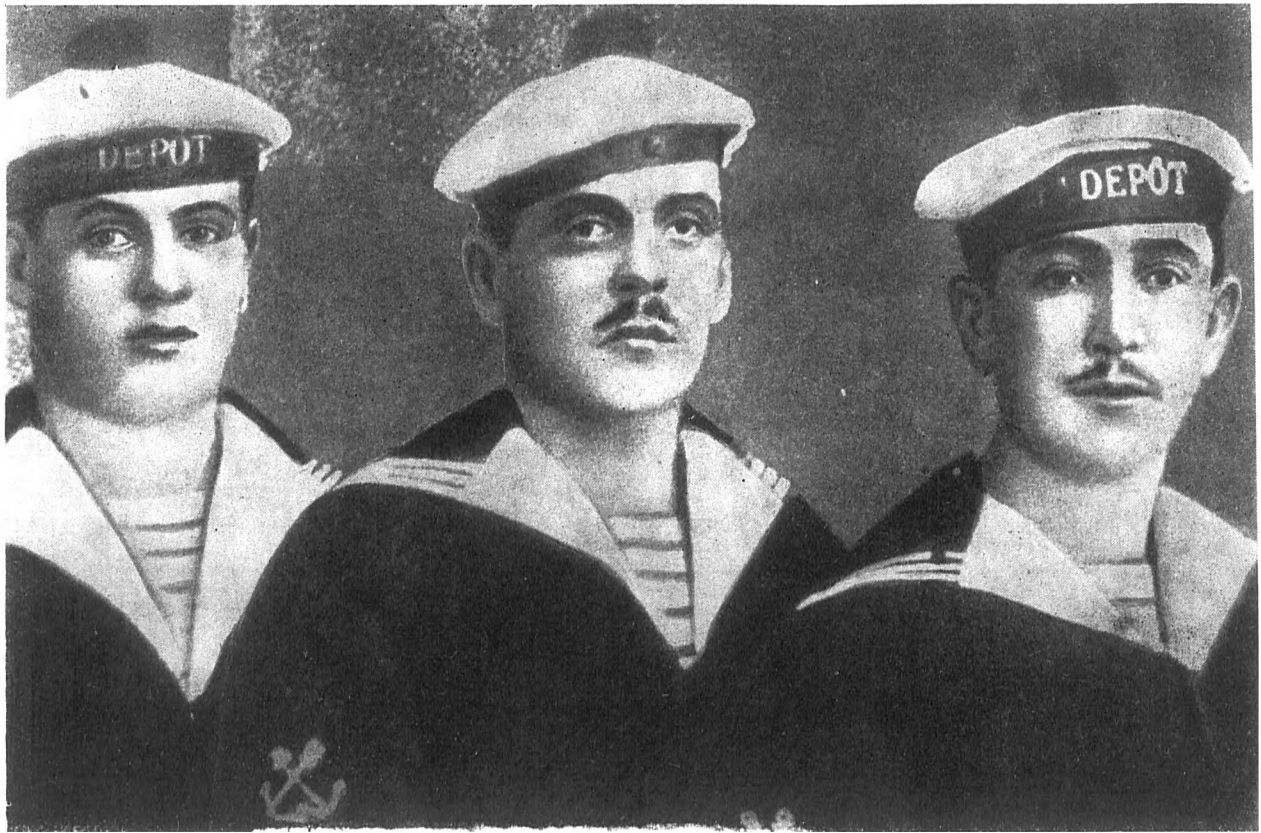
Вирушили пізно увечері, навантажені пакунками з літературою. По дорозі Ж. Лейс попередив Анрі, що пристань освітлюється прожекторами ескадри, і якщо вахтові офіцери помітять їх і приймуть за агітаторів, то відкрити вогонь з кулеметів.

З великими труднощами вдалося проминути вартових. Ось і пристань. На ній купами лежали броньові плити, зняті з панцерника «Мірабо». Вранці матроси вантажили їх на транспорт «Верден». У Анрі майнула думка — якщо сховати частину літератури у спеціальні заглибини в плитах, то у Франції, коли робітники почнуть одягати борти «Мірабо» в броню, вони просто змушені будуть виїняти з тих заглибин листівки і брошури, бо інакше їм не закріпити плит. Так і зробили. Решту літератури почали розкладати на причалах. Біля одного з них стояв під парами пароплав «Верден». А. Барбере та його товариші тихо гукнули матросів, але на кораблі ніхто не озвався. Тоді Анрі взяв п'ять пакунків літератури і по дошці дістався на палубу «Вердена». Листівки він розкидав у кубрику, де в гамаках спали матроси, а брошури Ж. Садуля «Хай живе Радянська республіка!» поклав коло якихось дощок і прикрив їх брезентом.

Незабаром А. Барбере вирушив на гору, що нависала над портом, де відбувалися вантажні роботи. «Картина була радісна, — з задоволенням писав він у звіті, — треба було бачити ентузіазм

Група французьких революційних моряків.

Французькі революційні моряки Жорж Ванс, Андре Олів'є і Роланд.

моряків, які вміють розхоплювали листівки, і злість офіцерів, що бігали за матросами й даремно намагалися відібрати сховану в кишенях літературу». Страх офіцерів був настільки великий, що вони негайно віддали наказ — припинити вантаження броні і повернути матросів на корабель. Але більша частина плит з нацинкою була вже на «Вердені».

Після поїздки в Севастополь А. Барбере перейшов у розпорядження одеської групи французьких комуністів, яка направила його в Очаків. Поблизу цього міста, в Єгорлицькій затоці, влітку 1919 року постійно перебували кілька військових кораблів інтервентів. Іноді до мешканців навколишніх сіл зверталися матроси з французьких підводних човнів, щоб придбати хліб та інші харчі. Цим і скористалися очаківські комуністи. При місцевому комітеті КП(б)У була організована невеличка Колегія іноземної пропаганди. Значну роль в її роботі зіграв Анрі Барбере. Розповсюдження співробітниками колегії різних агітаційних матеріалів серед французьких матросів йшло настільки успішно, що вороже командування віддало суворий наказ ретельно обшукувати всі човни в цьому районі і топити ті, де буде знайдено хоч одну прокламацію.

Широкого розмаху набрала ре-

волюційна діяльність французьких комуністів серед частин інтервентів у Бессарабії, де в районі Кишинєва, Бендер, Аккермана перебували значні контингенти французьких і грецьких військ.

Наприкінці червня 1919 року французьке командування, налякане розгортанням революційного руху серед солдатських мас, а також під тиском бурхливих протестів у самій Франції, віддало наказ про евакуацію військ з Бессарабії. Напередодні відправи делегати різних французьких частин приходили в окопи до червоноармійців. Вони запевняли своїх братів по класу, що після повернення на батьківщину зроблять все для розповсюдження ідей більшовизму, суть яких вони добре зрозуміли тут, в Радянській країні.

На початку серпня 1919 року над півднем України нависла страшна загроза. Контрреволюція одним ударом намагалася захопити цей важливий бастион Радянської влади. В той час, як на рубежах Дніпра і Бугу точилися запеклі бої з денікінцями, в тилу радянських військ, під Одесою, вибухнув заколот німецьких куркулів-колоністів. У ці критичні хвилини іноземні комуністичні групи знову продемонстрували свою відданість великій справі пролетарського інтернаціоналізму. У звер-

ненні президії Одеської колегії південноросійського бюро Комінтерну до одеських робітників, що було опубліковане 5 серпня 1919 року, говорилося:

«Усвідомлюючи важливість даного моменту і нашої солідарності з вами, комуністичні групи різних країн, що перебувають в Одесі, віддали у розпорядження штабу всіх своїх членів, які здатні володіти зброєю. Ми простягаємо вам, товариші, братерську руку, ми готові страждати і віддати своє життя для Республіки і Революції! Хай живе боротьба в ім'я захисту Революції! Хай живе міжнародна соціальна революція!»

Поряд з робітничими дружинами і частинами червоноармійців у ті гяжкі серпневі дні під Одесою билися загони інтернаціоналістів. Ціною величезних зусиль і жертв контрреволюційне повстання було придушене. Загинули від куль ворога молодий французький комуніст Анрі Барбере, німецький комуніст-спартаківець Шмідт та багато інших. Та їх смерть, як і смерть Жанни Лябурб, не була марною. Велике інтернаціональне братерство комуністів усіх країн, що гартувалося у полум'ї Великого Жовтня, і зараз є прапором, об'єднуючим усіх справжніх борців за мир, демократію і соціалізм.

А. ГУЛЯК

ПРИТЧА

Тюрму з цієї далекої східної країни зробили іноземні пани. Вони уярили її, і тільки птахи були в ній вільні, а всі люди стогнали в неволі. Природа поставилася щедро до цієї країни: куди не глянеш — скрізь зелень, дерева, квіти. Та іноземні пани так жорстоко поводитися зі своїми рабами, що їхня кров утратила свою червону барву, і люди ходили бліді, як смерть. Але незламні були сини цієї країни, їхні мрії про волю.

До послуг іноземних панів були солдати, автомати й гармати, літаки й підводні човни, добре налагоджений радіозв'язок, склади з харчовими продуктами. Вони палали лютою ненавистю до тутешніх людей.

А люди цієї країни ходили голі й босі, не мали ніякої зброї, хіба луки і стріли, списи й сокири, та під ногами в них була рідна земля, а в грудях билися хоробрі серця, сповнені любові до матері-вітчизни. Люди вступали до партизанських загонів, які завадали ворогові великих втрат.

Вдень іноземні солдати робили все, що хотіли. Вони плундрували села, обприскували отрутою посіви, топили в криницях жінок і дітей, живцем закопували у землю чоловіків. А вночі наставала черга діяти партизанам. Той, хто підняв на боротьбу жителів цієї країни, вийшов з простої селянської родини. Він нічим не відрізнявся од своїх побратимів, носив таку ж саму одіж, був невисокий на зріст, худорлявий, але його очі... Кожний, хто хоч раз побачив їх, згадував легенду про відважного юнака, котрий вивів народ із дрімучого лісу, розірвавши свої груди і вийнявши з них серце, що факелом освітіло шлях змученим

людям. І справді, очі цього народного ватажка нагадували двоє палаючих сердець.

Якось в одному селі розташувався партизанський штаб. Загарбники довідалися, що їхній ватажок переховується в сусідньому лісі, й зробили засідку. Але вночі партизани непомітно підкралися й перебили майже всіх чужоземних солдатів.

Генерал, що командував чужоземцями, розлютився. На чолі великого загону він підійшов до села. Але там не було нікого, крім дітей. Генерал звелів зібрати всіх дітей і привести до нього.

Генерал був досвідчений і хитрий. Подивившись на дітей, він одразу ж здогадався, що вони вже давно не бачили й крихти хліба. Тоді він звелів застелити столи, поставити розмаїті страви, розкласти іграшки, але дітей близько не підпускати. А коли все було готове, він лагідно звернувся до них:

— Я віддам вам ці іграшки, ви зможете з'їсти все, що бачите, і запам'ятайте, що так буде не лише сьогодні, а й щодня. Ви повинні сказати мені тільки одне: в якому лісі ховається партизанський командир. Скажете — і все, що тут є, — ваше! Ну?

Генерал давно вже перебував у цій країні й добре знав мову її жителів, але зараз, коли у відповідь на його слова запала тиша, йому здалося, що він звертався до дітей незнайомою для них мовою. Діти мовчали. Ті, що були змучені голодом і не могли дивитися на смачні наїдки на столах, заплющували очі, затуляли собі уста.

Генерал чекав. Діти мовчали.

Генерал усміхався і приязно дивився на них. Діти мовчали.

Генерал почав скаженіти. Діти мовчали. Генерал звелів солдатам вийняти ножі. Діти мовчали.

— Приставити гвинтівку до грудей кожної дитини! — заревів генерал.

Діти стояли непорушно.

Солдати чекали наказу відкрити вогонь, але генерал замислено мовчав, і солдати стояли, націлившись у груди дітей.

Генерал думав: якщо їх усіх розстріляти, тоді в селі не залишиться нікого, хто зміг би показати, де переховується партизанський ватажок.

Він скасував свій наказ, зажадав принести великий портрет партизанського ватажка й поставити його на стіл з наїдками. Коли портрет стояв уже на столі, генерал ще лагідніше звернувся до дітей:

— Мовчите, любі дітки? Ну що ж, гаразд! Якщо вам важко говорити, то нехай буде по-вашому! Мені зовсім не хочеться кривдити вас. Ви — хоробрі діти, ви навіть не здригнулися під дулами гвинтівок. Я дуже радий за вас. Не подумайте, що я справді хотів вас розстріляти. Я просто пожартував. В мене теж є діти, такі самісінькі, як ви, але вони живуть дуже далеко звідси, за морем, зі своєю мамою. Я — володар цієї країни. І ви для мене — мов рідні діти!

Генерал замовк і подивився на мовчазних дітей, що непорушно стояли перед ним. Та очі їхні й губи не були вже так міцно ступлені, як перше, деякі скоса поглядали на наїдки й іграшки.

— Я зараз же віддам вам усі ці іграшки й ласощі, — вів далі генерал, — але ви по

одному повинні підходити до столу і пройти повз цей портрет.

Генерал сподівався, що в такий спосіб виявить дитину слабшої витримки, і та розкаже йому, де переховується народний ватажок.

Раптом—радість генерала не було меж—один хлопчина ступнув уперед. Він підійшов до портрета й зупинився перед ним. Генерал і солдати невідривно дивилися на нього.

Хлопчина схилив голову перед портретом партизанського вождя. Відтак до портрета підійшов другий хлопчик, став навколішки, за ним третій — і поцілував портрет. Потім усі троє повернулися спиною до іграшок та наїдків, узяли портрет і понесли до решти дітей.

Генерал стеновав, немов ужалений.

— Вогонь! — пролунала його команда.

Гримнули постріли. Діти впали на землю. Але, падаючи, вони не випустили з рук портрет партизанського ватажка — людини, чії очі нагадували двоє палаючих сердець.

Минув час. Генерал та його військо повернулися додому. І нині люди цієї країни вільні, як птахи. Щороку в селі, де було розстріляно дітей, збираються люди і всі йдуть до того місця, де стався цей кривавий злочин. Тепер там ростуть чудові квіти. Червоно-яскраві, всіх відтінків, вони злегка похитують своїми голівками...

І приходять з усіх усюд до цього села люди і схиляють над квітами свої голови.

З пенджабі переклала Наталя ТОЛСТАЯ

Картина «Могила солдатів», спалена гітлерівцями.

Лихий вітер доносить зловісну тріскотню барабанів, пронизливий вереск фанфар, несамовиті вигуки, сповнені злоби й мстивості. То верещать і гарчать, крокують «гусячим кроком» банди реваншистів, тих, хто прагне знову вкинути народи Європи в нову світову бойню, тих, хто нічому не навчився, не зробив жодних висновків із катастрофи, на грань якої поставив німецький народ оскраженілий пес імперіалізму Адольф Гітлер.

Та крім лихого вітру чути часом і повів теплих, весняних струменів. Вони йдуть із тої самої Федеративної Німеччини, яку боннський

Отто Дікс ПРОТИ ВІЙНИ

уряд хоче перетворити на середовище ненависті й помсти, де звили собі затишне кубло мілітаризм, реваншизм, людиноненавистництво. Поряд з штаб-квартирами західнонімецьких мілітаристів, поряд з центрами різних реваншистських «земляцтв вигнанців», в Федеративній Німеччині існує

офіційно заборонена Комуністична партія, могутні антивоєнні організації борців за мир, в цій країні живуть і творять такі митці, як Генріх Белль, кінорежисер Штаудте і десятки й сотні інших прогресивних діячів. Вони одверто висловлюють своє ставлення до боннського уряду мілітаристів, засу-

джують проваджувану ним політику підготовки нової світової війни.

«Кожна розсудлива людина знає, що ставити якісь вимоги змінити наші кордони — безглуздя. Населення Федеративної Німеччини зовсім не зацікавлене в тому, щоб територіальні претензії викликали нову війну. Люди, що ставлять подібні вимоги, самі знають, що це фікція. Та вони вживають усіх заходів, щоб використати почуття любові до батьківщини для підтримки своїх безглузвих вимог. Це кажу не я один, це кажуть усі розумні люди: діяльність таких людей стає все небезпечнішою».

Ця мудра пересторога належить одному з видатних прогресивних художників Федеративної Німеччини, членові Берлінської художньої академії Отто Діксу. Яку велику мужність треба мати, щоб в умовах розквіту мілітаристичного і реваншистського шалу висловити такі думки!

Ми досить мало знаємо про художника Отто Дікса, видатного митця ще старої, дофашистської Німеччини,

який і понині твердо стоїть на одних і тих самих прогресивних ідейних засадах.

Народжений у 1891 році — днями відзначили його 75-річчя, — Отто Дікс належить до того самого покоління, що і його колега Гросс, письменник Ремарк та інші видатні борці проти мілітаризму і воєн. Учень художньої школи в Гері, потім мистецького училища в Дрездені, Отто Дікс потрапляє в окопи першої світової війни. Художник стає артилеристом, потім кулеметником на французькому фронті. Пройшовши пекло боїв під Верденом, на Марні й Соммі, Отто Дікс на все життя вносить із нього палку ненависть до кривавого злочину війни. Після демобілізації він продовжує навчання в Дрезденській художній академії, стає згодом її професором, членом Пруської академії мистецтв; незважаючи на це вимушене визнання його заслуг у галузі мистецтва, Отто Дікс весь час зазнає переслідувань з боку націоналістичних, а пізніше фашистських кіл. З приходом Гітлера до влади Діксу довелося виїхати з Дрезде-

на й оселитись у глухій провінції. У 1937 році нацисти конфіскують і знищують 260 його робіт. А нині прогресивний художник Федеративної Німеччини зазнає переслідувань з боку боннських діячів, продовжувачів гітлерівської політики.

У 1918 році Отто Дікс, повернувшись з армії, малює те життя, яке його оточує. Можливо, він ще не має сили узагальнити все побачене в тилкових містах Німеччини. Та його пензель фіксує картини, які безжалебно обвинувачують кайзерівський уряд: він малює світ соціальних контрастів, світ без людяності, без співчуття до жертв війни. Художня критика пише, що він «з'явився на німецькому небі мистецтва як страхітливе явище». Він малює інвалідів війни, людей капіталістичного дна, жебраків, повій і сутенерів, безробітних і голодних, викинутих на вулицю людей, жертв інфляції, виснажених дітей і матерів, яких злидні й недоїдання позбавили молока. Безжалебно змальовує він життя великого капіталістичного міста, його пензель показує німецьку тогочасну дійсність без жодних ілюзій, владно вривається в тогочасне життя.

Тоді, в 1920 році, Дікс створює одну із своїх найвидатніших картин, названу «Могила солдатів». На жаль, від цієї картини залишилися тільки фотознімки: наприкінці другої світової війни фашисти спалили її. Та навіть чорно-білі фото цієї картини дозволяють порівнювати її з «Гернікою» Пікассо або з романом «На західному фронті без змін» Ремарка, щодо викриття злочинності імперіалістичної війни. Перед глядачем постає справді пекельна картина звичайного окопу, напівзасипаного трупами вбитих солдатів. Художник малює покалічені

Отто Дікс у своїй майстерні.

тіла й обличчя, відірвані руки й ноги, криваве місиво війни. Поряд з трупами солдатів — знаряддя вбивства, розворушена земля, уламки залізобетонних укріплень, кривава суміш землі, металу, людських трупів. Це дійсний хаос знищення, торжество жорстокої, безглуздої смерті. Кожна риска, кожна лінія аж криком кричить, обвинувачуючи війну — несправедливу, загарбницьку, імпералістичну війну найбільших капіталістичних держав світу.

Картина «Могила солдатів» викликала бурхливу реакцію художньої критики, коли її було експоновано 1923 року в Кельнському художньому музеї. Реакційні кола зняли проти твору та його автора шалену кампанію. «Ця «Могила солдатів» написана не лише погано, а й ганебно, — верещав один художній «критик» буржуазних німецьких газет. — Кров, мозок, випущені з черева кишки можуть бути намальовані так привабливо, що в глядача аж слина потече. А твір цього Дікса викликає бажання блювати!» Так писали, захоплюючись з люті, «ідеологи» тих людиноненависників, для кого наймилішим видовищем у світі були гекатомби солдатських трупів. Вони посилалися при тому на картини знаменитого німецького художника Макса Лібермана. Та ніхто інший, як сам Ліберман, побачивши картину Отто Дікса, заявив, що місце її — в Берлінській картинній галереї. (Принагідно зауважимо, що всього через десять років і самого Лібермана фашисти вигнали з посади президента Берлінської Академії мистецтв).

Та незважаючи на перес-

Картина «Війна і мир» в м. Зінгені.

лідування з боку націоналістичних кіл, картина Отто Дікса мандрувала по художніх виставках Німеччини, присвячених боротьбі проти війни. В 1928 році «Могила солдатів» була куплена Дрезденською картинною галереєю і... негайно ж покладена до запасників. Так було вжито заходів, щоб якимось нейтралізувати антивоєнну дію цього видатного твору. Восени 1933 року гітлерівські «художні» верховоди витягли картину Отто Дікса з запасників і зробили її експонатом «викривальної» виставки «Мистецтво занепаду». Разом з іншими антифашистськими й антимілітаристичними картинами «Могила солдатів» подорожувала по німецьких містах як експонат нової пересувної виставки «Мистецтво виродження», перш ніж бути знищеною. Художник зрозумів, що його картину чекає лиха доля, й намалював триптих «Війна», в якому «Могила солдатів» правила за одну з частин. Один раз показавши цю свою працю на виставці в Берлі-

ні, Отто Дікс закопав весь триптих в землю, де останній і пробув до кінця війни й розгрому гітлерівського райху. Нині антивоєнний триптих Отто Дікса експоновано в НДР в Дрезденській картинній галереї.

Останньою роботою значного майстра, який на все життя залишився вірним своїй ненависті до війни, є його картина «Війна і мир», зроблена для будинку міського самоврядування в м. Зінгені. Багато часу довелося також віддати Отто Діксу на реконструкцію своїх давніх робіт, знищених фашистами. До них належать твори в різних жанрах, починаючи від графіки до настінних розписів.

Все своє свідоме життя Отто Дікс стоїть на реалістичних позиціях і відстоює примат змісту над формою. «Форма виникає із переживання, — каже він, — вона є чимось підпорядкованим, вона ніколи не є самоціллю». Вся його творчість підкорена високим ідеям гуманізму й боротьби проти загрози нової світової війни.

ІВЕН ХАНТЕР

ШКІЛЬНІ ДЖУНГЛІ

РОМАН

1

Зовні будинок цей був досить привабливий: ряди широких вікон, фасад, плющ, який тягся по стінах і облямовував вікна. Погляд чоловіка зупинився на невеликих вежах по краях будинку, що їх зелена черепиця виблискувала на осонні. «Гарненький будинок», — подумав чоловік. Він минув паркан, що йшов півколом, і опинився в порожньому дворі, який лежав перед ним у безмежній бетоновій одноманітності. Як на вересень, було ще жарко, і бетон сліпуче сяяв на сонці, — чорніла тільки смуга біля ганку, де від будинку падала нерівна тінь. Чоловік трохи нервував, хоч і знав, що це мине, скоро почнеться розмова. Він завжди нервував перед такими розмовами. Він чувся наче за-

коркованим до того моменту, коли буде вимовлено перші слова. Далі корок вилітав, хвилювання вихлюпувало геть, залишала-ся тільки впевненість, що завжди жила під закоркованою поверхнею почуттів.

Він зупинився на затіненій приступці сходів — щоб трохи перепочити і заодно глянути на трикутну арку над входом, де було вирізьблено:

«ПІВНІЧНА СЕРЕДНЯ РЕМІСНИЧА ШКОЛА»

«Підпережімо чресла свої», — подумав він.

Глибоко вдихнувши повітря, як перед стрибком з вишки у воду, він почав підійматися на ганок. Відчинивши дерев'яні двері, чоловік здивувався, коли побачив за ними мармурові сходи. Він пройшов далі і помітив нарешті табличку «Канцелярія». Під нею кольоровим олівцем хтось розгонисто написав

вічний епітет, майже всі літери якого ретельно каникулярному сторожеві пощастило вишкребти, за винятком нахабного чорного «йота» в першому слові. Чоловік посміхнувся і, прямуючи в напрямі стрілки під табличкою, увійшов у коридор, де стояла прохолодна сутінь. Там він побачив ще одну табличку, з іще одною стрілкою, і слухняно їй скорився. Стіни були недавно пофарбовані і бездоганно чисті. Він з виглядом власника замилювався ними — так, наче йому вже пощастило дістати роботу. «Чиста школа — це гарна школа», — подумав він і загадався, який же клас випаде йому.

В кінці коридору, керуючись вказівками ще однієї таблички, він повернув під прямим кутом праворуч і незабаром дістався до відчинених дверей, через які струмувало сонячне світло. Табличка на правому боці дверей промовляла: «Канцелярія».

«Боже мій, вони тут вірять в таблички», — майнула в нього думка. Він чекав, що, зайшовши в кімнату, побачить стіл з табличкою «Стіл» і стілець з табличкою «Стілець». А містер Стенлі, напевне, матиме нашії картонну табличку з написом: «Містер Стенлі».

Він нетерпляче зітхнув і ступив до кімнати.

Це було довге прямокутне приміщення; в одній стінці — довгий — вхідні двері, а на другій з кінця в кінець ішли вікна. Кроків за п'ять від першої стіни через усю кімнату тяглася загорожа, розділяючи її навпіл. По той бік він побачив кілька письмових столів. За одним з них поважний на вигляд добродій розмовляв з якимось переляканим чоловіком. Ліворуч од дверей, поза огорожею, на стіні висів годинник, а нижче містились полички для карток, що ними обліковували вихід на роботу. Зараз полички були порожні.

Чоловік на мить зупинився в дверях, а далі підійшов до загорожі. Згори загорожу було зроблено як прилавок, окрім того місця біля годинника, де дверцята. Якесь блондинка, встроївши олівця у зачесане вгору волосся і спершись ліктями на прилавок, заклопотано й хапливо писала щось на службових бланках. Він підійшов до неї, кинувши побіжний погляд на низку шухляд з написом: «Поштові скриньки вчителів».

Вона не підвела голови. Він кахикнув, але вона однаково не підвела голови. Вона й далі хутко писала на білих, наче службових бланках і не зволила його помітити, аж доки скінчила писати. А тоді подивилась на нього — точнісінько так, як перед цим дивилась на службовий бланк.

— Слухаю вас, — сказала вона.

— Я маю побачитися з містером Стенлі, — промовив він, усміхаючись.

— Ваше прізвище, будь ласка.

— Містер Дедієр.

— Сідайте, будь ласка, містере Дедієр. За хвилину вас приймуть.

Вона глянула повз нього на лаву, що стояла під стіною біля шухляд для кореспонденції.

— Дякую, — сказав він.

— Нема за що, — озвалася блондинка, і він негайно залічив її до тієї категорії жінок-фахівців, за якими завжди застається останнє слово. Він уже мав нагоду запізнатися з одним таким адміністратором. Коли той одержує листа, в якому мовиться: «Дякую вам за люб'язність», то негайно пише у відповідь другого листа: «Дякую за вашу подяку щодо моєї люб'язності». Зведіть двох таких типів, і ви матимете безкінечне коло: «Дякую вам за вашу подяку, за мою подяку, за вашу подяку...»

Отак міркуючи, Річард Дедієр швидко підійшов до лави і сів. На протилежному їй кінці сидів ще хтось, але Дедієр тільки мимохідь глянув у той бік і всю свою увагу спрямував на двох чоловіків, що сиділи за огорожею біля столу.

Поважний на вигляд чоловік — це був, безперечно, містер Стенлі, а другий, лице якого мінілось від страху, безперечно, просився на вакансію викладача англійської мови. Стенлі неначе зовсім знувдився. Він був білявий, з худим набундюченим обличчям і дбайливо підстриженими вусиками у вигляді скромної подушечки під тонким носом. Його світлі брови були зараз злегка підведені догори, як у людини, що чемно вислуховує давно відомий жарт.

Чоловік напроти Стенлі безугаву щось бубонів, принагідно жестикулюючи схожими на свинячий окіст руками, аби підкреслити найважливіші пункти своєї, безсумнівно, славетної кар'єри. Щоразу, коли він змахував рукою, Стенлі здригався, і Рік завважив собі, що свої руки він міцно затисне між колін. Він почув трохи голосніше вимовлені слова «студент учив», на що Стенлі кивнув головою, а його все ще підведені брови показували, що йому відомо, чим закінчиться ця розмова. Прохач говорив далі, а Стенлі хутко черкнув олівцем кілька слів у блокноті перед себе, глянув на годинника — з-під рукава піджака блиснув на сонці золотий браслет — і, усміхаючись, нахилився вперед.

— Можете більше до нас не заходити, ми самі вас викличем.

Рік майже вгадав ці слова, коли вони ще народжувались у маленькому роті Стенлі. Такі слова або розбірливий підпис, як і девіз на конкурсному пакункові, завжди красномовні. Цікаво знати, що означають девізи на конкурсних пакунках? Десять центів і девіз, або розбірливий підпис. Чи це означало, що ви можете намалювати девіз на шматковій картоні і послати його на конкурс ра-

зом із десятима центами? Цікаво знати. Коли він уже сушив над цим голову — коли був ревним учасником конкурсів. Надто на речові премії Тома Мікса. Йому прислали перстень із збільшувальним склом, крізь яке можна було бачити людей позад себе, і шестизарядний револьвер. А от чим закінчився конкурс у Ральстона — зовсім вискочило з пам'яті. Він також одержав міксер «Сирітка Енні», пославши на конкурс разом з двадцятьма п'ятьма центами алюмінієвого тюленя, зробленого з бляшанки. Рікові завжди запам'ятався цей міксер, бо на ньому було намальовано «сирітку Енні», що тримала міксер «Сирітка Енні», на якому було намальовано «сирітку Енні», що тримала міксер «Сирітка Енні»... Рікові було цікаво, чи так ітиме до безкінця — сирітки, що тримають міксери з малюнками сиріток, що тримають міксери. Він навів на нього збільшувальне скло Тома Мікса і глибоко розчарувався, що серія малюнків у малюнках вичерпується на кількох зображеннях.

Рік знову поглянув на письмовий стіл. Переляканий прохач усе ще сидів на місці.

— Річі? — запитав нараз чийсь голос.

Рік був здивований, бо його не називали «Річі», відколи йому минуло п'ятнадцять років. Він повернувся праворуч, де скраєчку лави, сяючи широкою усмішкою, якийсь чоловік нерішуче простягав йому руку, як це роблять, не будучи певні у своїх здогадах.

— Річі Дедієр?

— Так, — відповів Рік, намагаючись пізнати людину на кінці лави. Це був присадкуватий молодик з густими кучерями й широким носом. Блакитні його очі примружилися зараз в усмішці, і Рік, придивившись до цих очей і усмішки, нараз упізнав, хто це, бо зморшки й темні кола під очима зчезли і на нього дивилось юне лице, яке він знав багато років тому.

— Джером Левковіц, — назвав він ім'я й прізвище, так наче саме в такій послідовності сплили вони в пам'яті. Він перехилився і, підсунувшись ближче по лаві, схопив простягнуту руку. — Бодай йому чорт! Як ся маєш, Джеррі?

— Добре, добре, — відповів Джеррі, і Рік відзначив у ньому ту саму лагідність, яка була ще в школі. — А що ти тут робиш?

— Сподіваюсь на роботу, — сказав Рік. — Ой-ой-ой, скільки це років минуло! Після школи ми так і не бачились.

— Еге ж, — промовив Джеррі, усмішка не сходила йому з обличчя.

— Ти й досі граєш на скрипці?

— Коли-не-коли, — все так само всміхався Джеррі.

— Ти ж здорово грав на ній, — сказав Рік. — Слухай, а що ти тут робиш?

— Тут є вакансія викладача англійської мови, — усміхнувся Джеррі.

— Ти диви! Ну що ти скажеш!

— Ти також претендуєш на цю посаду?

— Так, — відповів Рік, пригнічений цим збігом.

— А може, тут є дві посади, — промовив, усміхаючись, Джеррі.

Рік кивнув:

— Може, й справді.

Це ж несправедливо було, що він, Рік, мусить конкурувати з тим, кого колись давно так любив. Це здавалось тим більш несправедливо, що Рік був певен, що саме він, а не Джеррі, дістане роботу, і через цю певність він почував себе трохи винним.

— Звичайно, тут є дві посади, — поспішив він докинути. — Ремісничим школам завжди бракує вчителів.

— Безумовно, — сказав, усміхаючись, Джеррі.

Рікові хотілось обличити цю розмову про роботу, бо Джеррі був страшенно милий хлопець, мав лагідну і врівноважену вдачу, а ремісничі школи не потребують милих хлопців з лагідною і врівноваженою вдачею. Йому хотілось якомога далі відійти від цієї теми, бо мимовільна їхня конкуренція лягла йому наче камінь на груди — немов йому й без того не було чим журитися.

— Ну, а які зміни в твоєму житті? — запитав Рік.

— Я одружився, — усміхнувся Джеррі.

— Ну, це ж чудово. Хто вона? Я її знаю?

— Ні, навряд. Хіба ти знав таку Шерлі Левін?

— Мабуть, ні. Але все одно, це класично. Знаєш, а я також одружився. Думаю, ти її не знаєш.

— Вітаю, — усміхнувся Джеррі.

— Трошки запізно вітати, — жартома відповів Рік, пригнічений тим, що йому доводиться конкурувати з Джеррі, якого він щиро й чесно любив. — Ми одружені вже близько двох років.

— Ну, це чудесно, — сказав Джеррі. — А знаєш, я маю двох малюків.

— Двоє дітей! Ти бач, двоє дітей! — Рік був дуже радий дізнатися про це, бо Джеррі Левковіц належав саме до таких славних хлопців, які мусять мати по двоє дітей, але водночас Рік пам'ятав, що він конкурує з Джеррі, і двоє дітей аж ніяк не додавали йому радості у всій оцій триклятій плутанині. — Хлопчики, чи дівчатка?

— І те й те, — сказав Джеррі, усміхаючись тепер по-батьківському, тією усмішкою, яка завжди передувала показові фотографії з бумажника.

Але Рік швидко перевів розмову на інше, бо не хотів дивитися на фотокартки дітей. Досить того, що він знає про їхнє існування.

Коли він побачить фото, вони стануть для нього реальними дітьми з плоті й крові, і забрати роботу від Джеррі стане ще важче.

— Боже, — сказав він, — а пригадаєш часи, коли ми грали з Монро? Ти пам'ятаєш ту футбольну зустріч, Джер? От дали ми їм прочуханки!

— Їхня школа мала добру команду, — лагідно сказав Джеррі.

— Тільки збірна міста могла боротися з нами, — гаряче додав Рік. — Пам'ятаєш Ельфа? Боже, як він бігав!

— Він був незрівнянний, — мовив Джеррі.

По той бік загорожі заворушились, і Рік побачив, що переляканий чоловік встає й тисне руку Стенлі. Рікові здалося, — хоч він і не був певен, — що Стенлі важко зітхнув. Блондинка з олівцем у волоссі підійшла до загорожі і промовила:

— Містер Левковіц?

Джеррі швидко схопився.

— Я чекатиму на тебе, Річі, — сказав він.

— Гаразд, — відповів Рік, в душі бажаючи, щоб у Джеррі після цієї розмови пропала всяка охота до дальших балачок. — Щастя тобі, хлопче.

— Дякую, — сказав, усміхаючись, Джеррі. Він ішов до дверцят загорожі і далі просто до столу Стенлі. Джеррі й досі ходив, наче качка, — незграбно, широко розставляючи ноги, — і Рік спостеріг, що Стенлі оцінив його ходу — злегка підняв брови. «Йому подобаються люди з гордою походою», — подумав Рік і відразу ж засоромився свого аналізування. Користатися з помилок Джеррі було з його боку якось несправедливо. Коли вже має бути конкуренція, то хай абсолютно чесна. Уклавши в думці чіткі правила цих змагань, Рік повернувся на лавці вбік, так, щоб не бачити співрозмовників поза загорожею.

Після цього минуло ніби дуже мало часу, — хоча, можливо, це йому тільки так здалося, — як блондинка покликала: «Містер Дедієр?» Рік, підводячись, обернувся й побачив, що Джеррі вже йде кімнатою по той бік загорожі. Джеррі всміхнувся і підморгнув, показуючи легким порухом голови на коридор, і Рік зрозумів, що він на нього там чекатиме.

Рік облизнув губи, закупорена збудженість натискувала на корок, з бульканням і шипінням піднімаючись аж до шийки. Пам'ятаючи, що йти треба гордовито, він одвів плечі назад, а нагадавши собі, що це він користується з помилки Джеррі, виправдався тим, що правила змагань він склав пізніше. Стенлі зважував його поглядом, коли він підходив, і Рік міцно стиснув руки, бо знав, що вони тремтітимуть, коли їх послабити. Допитливі очі Стенлі стежили за ним на всьому шляху через кімнату.

— Містер Дедієр? — промовив Стенлі. Голос його був дуже тихий, наче відгомін далекого грому в укритих багрянцем горах.

— Так, сер, — відповів Рік.

— Сідайте, будь ласка.

Рік напружено сів, одразу ж утупивши пильний погляд на лице Стенлі. Очі в Стенлі були сірі, світло-сірі, а волосся не таке біляве, як здавалося з другого кінця кімнати. Він носив м'який, на гудзиках, комірцець, вузьку краватку, приколоту до сорочки простою золотою шпилькою. Костюм на ньому розкішного крою, — чистий тобі завідувач відділу англійської мови в Принстонському чи Гарвардському університеті, коли не думати, що це була «Північна реміснична школа», а не Принстон чи Гарвард.

Рік нотував це в думці, збудженість усе булькотіла йому в грудях. А він так хотів спекатися її — щоб корок, нарешті, вилетів!

— Чому ви хочете вчителювати саме тут? — зненацька спитав Стенлі. Його сірі очі на мить звузились, а біляві брови допитливо підскочили догори, неначе його здивувало власне запитання.

— Я змушений викладати у професійній школі, — чесно відповів Рік.

— Ви б радніше пішли в школу іншого типу? — підозріло запитав Стенлі.

Рік ледь усміхнувся, міркуючи, чи правильний курс він обирає.

— Сер, — сказав він, — я б радніше працював у Принстоні... так само як і багато інших людей.

Стенлі ледь помітно усміхнувся, і Рік побачив, що влучив у яблучко. Корок раптом вилетів геть, і крізь шийку пляшки ринула збудженість — зелена, жовчна рідина, що розтанула в повітрі. Рік відчув, як руки йому розтислися, і зрозумів, що тепер може відбити будь-який напад Стенлі. «Ну, починай», — нетерпляче подумав він.

— Ви сказали, що змушені викладати у професійній школі. Це має означати, що вас приневолює до цього диплом, чи не так? — спитав Стенлі.

— Так, сер, один рік викладання в професійних середніх школах робить його дійсним для будь-якої іншої середньої школи.

— Добрий захід з боку Управи, — сухо зауважив Стенлі. — Нам у професійних середніх школах потрібні вчителі.

Він зупинився й погладив тонкі вусики, що росли окремими кушчиками, як тепер роздивився Рік. Очевидно, їх було заведено недавно. Щоб мати старіший, як личить завідувачеві відділу, вигляд, у свої тридцять вісім-тридцять дев'ять років, як видавалося Рікові.

— Ви в якому коледжі вчилися?

— В Гантері, сер.

— О? — Стенлі здивовано підвів брови.

Після цих слів у кожного брови лізли вго-

ру. Це було краще, ніж учений ступінь з Гарварду. Ця відповідь збуджувала цікавість, що різнила мужчин від хлопців, що виділяла одне обличчя з тисяч інших непересічних облич.

— Це ж навчальний заклад для дівчат, чи не так?

— Був, сер. Але після війни туди почали приймати демобілізованих. У коледжах бракувало місць — нас так багато одночасно поверталось додому.

— Отже, ви ветеран? — спитав Стенлі.

— Так, сер, моряк.

Рік міг заприсягтися, що Стенлі це сподобалось. Ветеран — це завжди подобається людям, — вони наче виконують свій обов'язок щодо цих хлопців.

— Де ви проходили практику як студент?

Стенлі вимовив «стюдент», і Рік раптом згадав про свою власну дикцію. Він знав, що вимовляє «с» із присвистом і наказав собі слідувати за тим «с».

Коли він заговорив знову, мова його була фонетично бездоганна, так немов отой «стюдент» Стенлі вдихнув у нього нові сили.

— Я вчителював... — Рік чітко мовив «т», торкнувшись язиком зубів і враз відсмикнувши його, — у школі, що готує машинобудівників і металістів, сер.

— Он як? Професійна школа?

— Так, сер, — Рік пильнував за «с», обірвавши його ту ж мить, коли воно почало свистіти.

— Ну й як вона вам?

— Вона мені сподобалась, сер. Це виявилось зовсім не так погано, як мені малювали.

— Коли вам сподобалось у машинобудівників і металістів, вам сподобається і в нас. Хто там завідувач відділу?

— Містер Екерман, сер.

— М-м, так, це хороша людина.

— Він багато в чому допоміг мені, сер.

— Ви говорите занадто тихо, — зненацька сказав Стенлі, знову підводячи брови. — Чи буде вас чути в кінці класу?

— Ну, я дуже багато грав у драматичному гуртку при коледжі, сер, і мене завжди було чути в останньому ряду зали.

— Справді? — запитав Стенлі, немовби щиро зацікавлений.

— Продемонструвати? — промовив, усміхаючись, Рік.

Стенлі відкинувся назад і також усміхнувся.

— Починайте.

Рік видобув свій голос із глибини діафрагми й продекламував сильно й голосно:

— Ще раз у вилом прорвемося, друзі,
Або поляжемо отут усі.
У мирний час ніщо нам так не личить,

Як скромна вдача і покора,
Та коли сурми засурмлять військові,
Ми мусимо із тигрів приклад брати.

Тут він зупинився, сподіваючись, що Стенлі буде цього досить, бо далі він забув. Блондинка біля загорожі обернулася і зацікавлено подивилась на нього.

— Щоб показати ваш голос, цитату добрано вдало, — усміхаючись, мовив Стенлі, явно задоволений. — «Генріх Четвертий», чи не так?

Вперше за цю розмову Рік завагався. Уривок, який він процитував, був із «Генріха П'ятого». Чи можливо таке, щоб Стенлі, керівник відділу англійської мови, не знав цього?

— Я гадаю, що це «Генріх П'ятий», — чемно усміхнувся Рік, ставлячи карту на те, що Стенлі знає і просто випробовує його.

Стенлі кивнув, тепер задоволений ще більше.

— Чорт, а й справді, — сказав він. Рік нечутно перевів подих. — Містере Дедієр, ви можете бути тут у п'ятницю на організаційній нараді?

— Звичайно, сер, — відповів Рік, все ще не збагнувши, що посада за ним.

— Чудово. Передайте ваш диплом міс Бреді у сусідній кімнаті. Вона вас оформить і заведе для вас картку приходу на роботу. Ви знаєте, як її відмічати, авжеж?

— Так, сер, — радісно відповів Рік.

— Чудово. Нарада почнеться в п'ятницю о дванадцятій, але мені хотілося б, щоб ви були тут об одинадцятій або близько того. Я відрекомендую вас містерові Смолу, нашому новому директорові. Ви з'явитесь до відділу англійської мови, це на п'ятому поверсі, кімната 439. Є запитання?

— Тільки одне, сер. — Він завагався, але таки спитав: — Проблема дисципліни тут... Чи...

Очі Стенлі звузились.

— Тут немає ніякої проблеми дисципліни, — відрубав він. — Чекаю на вас у п'ятницю.

Він рвучко підвівся, простяг руку, і Рік якось невпевнено й собі підвівся.

— Так, сер, — сказав він. — Дякую, сер.

І він хутко пройшов від столу й далі в дверцята загорожі, пам'ятаючи, що плечі треба випростати, а голову тримати високо. Він одразу попрямував до сусідньої кімнати і запитав міс Бреді, яка виявилась пристаркуватою дівулею з мишасто-рудуватим волоссям, стягнутим у тугий бублик на потилиці. Він віддав їй диплом, а вона попросила в нього ще робочу книжку, видану йому Відділом освіти (у цю книжку мали записуватись усі дані, пов'язані з його роботою). Рік передав їй і книжку. Міс Бреді пояснила, що триматиме її в себе, хоча записи даних — звичайна формальність, коли це стосується

постійної роботи, на відміну від тимчасової. Міс Бреді додала, що свій диплом він може забрати назад хвилини через десять, коли має бажання зачекати. Тут Рік раптом пригадав, що Джеррі чекає на нього в коридорі, і відповів, що візьме книжку, коли прийде сюди в п'ятницю. На це міс Бреді мовчки кивнула і по-пташиному знизала плечима, мовляв: «Це ж ваш диплом, містере».

Рікові не хотілось бачитися з Джеррі. Він усе ще почував себе якось по-дурному винним, бо відібрав роботу в давнього приятеля. Але він зміркував, що відтягувати зустріч не варт, бо далі буде ще гірше. І Рік, випроставшись, вийшов у коридор.

Джеррі зустрів його з усміхненим лицем, простягаючи руку.

— Отже, робота за тобою? — радо сказав він. — Вітаю.

Рік потиснув йому руку, відчуваючи себе ще більш винним перед цією щирою радістю Джеррі.

— Дякую, — сказав він. — Мені жаль, що...

— Слухай, а що він примушував тебе там робити? Декламувати вірші?

— Він хотів дізнатися, чи вмію я кричати, — збентежено відповів Рік.

— Як тільки ми почали розмовляти, я одразу зрозумів, що в мене нічого не вийде, — ніяково промовив Джеррі. — Я йому явно не сподобався.

— Та до біса, хіба нема іншої роботи? — сказав Рік.

— О, напевно, є, — усміхнувся Джеррі. — Я що-небудь знайду.

— В «Нью-Йоркській професійній» ти вже був?

— Ні, — відповів Джеррі. — А де це?

— На розі П'ятої авеню. Я мав намір звідси махнути прямо туди. Гадаю, там є місце. — Рікові аж відлягло від серця, коли він це сказав. Він справді знав — місце там є, і це якось знімало тягар з його душі.

— Я спробую там, — радісно і вдячно промовив Джеррі.

— Крім того, мені здається, у Семюела Гомперса теж може щось бути. Один мій знайомий, який оформився там минулого тижня, казав, що вони просто в розпачі.

— Спробую й там, — вдячно сказав Джеррі. — Річі, а ти проходив практику в професійній школі?

Вони йшли напівтемним коридором до дверей, крізь які Рік вступив до цього будинку. Каблуки їхні стукотіли по мармуровій підлозі, і коридор здавався страшенно пустельним і темним.

— Так, — відповів Рік, — проходив.

— Тобі пощастило. А я практикував у Тафта, на Бронксі.

— Це гарна школа, — сказав Рік.

— Авжеж, — погодився Джеррі, — але в ній не навчишся тримати в руках цих неповнолітніх правопорушників.

— О, це не так уже й важко. Я легко приборкував їх у машинобудівників та металістів.

Джеррі захоплено глянув на нього:

— Це там, де ти мав практику? Я чув, що в тій школі повно хуліганів.

— Я там ніколи не мав жодного клопоту, — сказав Рік, втішений захопленням Джеррі.

— Але все-таки то трудна школа.

Вони спустилися мармуровими сходами, і Джеррі, штовхнувши, розчинив подряпані й порізані дерев'яні двері, пропускаючи наперед Ріка. Він показав головою на коридор, з якого вони тільки-но вийшли, і зауважив:

— Знаєш, ця школа теж далеко не ідеал.

— Стенлі сказав, що тут немає проблеми дисципліни, — виходячи на осоння, відповів Рік.

Джеррі поважно кивнув.

— Еге ж, в Алькатраці¹ також немає проблеми дисципліни.

Хляпнули двері, зачиняючись за ними, і вони рушили через шкільне подвір'я. «Це моє шкільне подвір'я, — подумав Рік. — Мої учні гратимуться на цьому подвір'ї».

— Я чув непогані відгуки про цю школу, — сказав він, стривожений натяком Джеррі на Алькатрац.

— Справді? — Джеррі не сперечався. — Ну, може, я помиляюсь.

— Гадаю, що скоро я сам дізнаюся, — промовив Рік.

— Так.

Вони мовчки дійшли до Третьої авеню. Тут Джеррі сказав:

— Я візьму таксі до «Нью-Йоркської професійної». Вже не рано, і коли там що-небудь є, я не хочу прогавити. Може, тебе куди підкинути?

— Ні, — відповів Рік. — Зупинка мого автобуса по той бік вулиці. Дякую.

— Ми сідаємо в одному місці, — усміхнувся Джеррі.

— Так, в одному. — Рік помовчав, а далі несподівано для себе випалив: — Слухай, сповістиш, як твої успіхи в «Нью-Йоркській», га? Подзвони.

— Гаразд, подзвоню.

— Ось номер: Тирон, 2-99-70, — сказав Рік. — Як на електростанцію Тирона.

— Смішний комутатор.

— Це новий, — сказав Рік.

Джеррі похапцем записав номер у маленькій чорній блокнот.

— Я тобі подзвоню, — сказав він. — Й-бо, добре, що я знову натрапив на тебе, Ріккі.

— Мої слова. Хай щастить, Джеррі.

¹ Тюрма в США.

Вони незграбно потисли один одному руки, як люди, що воскресили на мить давню дружбу, і тут-таки мають пустити її назад у забуття.

— Он мій автобус, — сказав Рік.

— Біжи, — усміхнувся Джеррі. — Ще встигнеш.

Рік побіг через дорогу попід естакадою надземної залізниці. На розі вулиці він вскочив у автобус, сів і глянув у вікно. З протилежного боку вулиці Джеррі махав йому рукою і усміхався.

І тільки зараз Рік згадав, що так і не телефонував до Ен. «А втім, — подумав він собі, — може це й краще — сюрприз буде». Тим часом загук мотор, і автобус рушив, залишивши Джеррі на розі вулиці, де той стояв, усе ще всміхаючись.

Коли на металевих дверях задзеленчав старомодний дзвінок, вона стояла біля раковини, а її руки були у мильній воді. Тут, на дванадцятому поверсі, подував легенький вітерець і, надимаючи на вікнах кухні фіранки, ледь торкався її білявого волосся і ворухив пасемко біля шиї.

Вона гукнула: «Зараз», відчинила комірчину ліворуч від раковини і, знявши з гачка посудний рушник, швидко витерла руки. Далі кинула рушник на кухонний стіл і пройшла довгим передпокою повз спальню до вхідних дверей. На дверях вона підняла металевий клапан вічка і сказала: «О, Ріку, це ти!» Вона сказала це, радісно здивована, а далі закрила вічко й відімкнула двері, думаючи, чого це він не скористався своїм ключем.

Рік стояв з хлоп'ячим виразом на обличчі, обидві руки за спиною. Світло від плафона в передпокої падало йому на лице, вирізняючи високі вилиці й великий ніс і запалюючи іскорки в глибоких карих очах. Він широко усміхався, як дитина різдвяним ранком, і вона одразу зрозуміла, що Рік дістав роботу. Вона зрозуміла також, що він хоче зробити їй сюрприз.

— Хелло, Ен, — тихо й таємниче сказав він.

— Хелло, любий, — відповіла вона, усміхаючись і насилу стримуючись, щоб не показати, що вона вже все знає. — Чому ти не відчинив своїм ключем?

— Я не міг, — таємниче сказав він з пухляким вогником в очах. Його волосся було низько й рівно підстрижене на військовий манір і росло як щетина на щітці — таку зачіску він носить ще з коледжу. Це робило його обличчя хлоп'ячим, і їй захотілось пригорнути Ріка до грудей. Вона подумала: «Боже, в мені справді прокидається матір».

— Чому ти не міг? — Ен повела гру далі, стоячи все ще на порозі і чекаючи, коли він здивує її своїм сюрпризом.

— У мене руки зайняті, — промовив Рік. — Voilà! — випалив він і витягнув з-за спини одну руку. У руці були червоні троянди, — шість штук, обкладені папороттю, — у шурхотливому зеленому папері.

— I voilà! — випалив він ще раз, витягнув другу руку, і вона побачила пляшку шампанського з написом «Домашнє», хоча це останнє не мало для неї аніякого значення.

— Ти дістав роботу! — захоплено промовила вона, вдаючи подив. Проте вдавати радість не було потреби, бо вона й справді щиро раділа.

— Чи дістав я роботу? Роботу? — він перескочив через поріг і, схопивши її в обійми, підніс догори, міцно тримаючи шампанське й троянди за її спиною. — Роботу, моя любя? Роботу?

Він закрутив її на руках, а вона заверещала, по-дівочому скрикнувши: — «Ріку, а твій син і спадкоємець!», на що він відповів: «Моєму синові і спадкоємцю це дуже подобається!»

Але тоді, — пригадавши, що Ен на шостому місяці, пригадавши, що не годиться крутити в повітрі жінок з шестимісячною вагітністю, навіть коли ти дістав роботу в ремісничій школі і навіть коли це перший просвіток по закінченню навчання, — навіть тоді не годиться крутити в повітрі вагітних жінок, якщо ви справді хочете сина й спадкоємця, чи дочку й спадкоємицю (хоча він волів би сина й спадкоємця), — Рік опустив її додолу.

Він опустив Ен долі, і коли її ноги торкнулись підлоги, лунко поцілував, думаючи, які солодкі в неї губи, і що немає в світі людини, до якої б він охитніш прийшов додому з новиною, що вже має роботу в ремісничій школі. Нікого в світі, включаючи Геді Ламар і Ріту Хейворт, чи будь-кого іншого, кого б ви не назвали, сер.

— О, Ріку, — сказала вона, — це чудово, справді чудово!

— А ти й далі будеш журитися грішми?

— Ні, — задоволено відповіла вона з ніжною усмішкою.

— І далі називатимеш мене ледачим волюцюгою?

— Ріку, я ніколи...

— І любитимеш мене?

— Я люблю тебе, Ріку.

— Справді любитимеш мене?

— Я справді люблю тебе, дорогий.

— А вечерю ти вже зварила?

— Ні, я... — Вона приклала пальці до губ, бо готувати вечерю ще навіть не починала,

¹ Ось (франц.).

коли прийшов Рік, — тепер він уже тут, дома, з чудовими новинами, що прискорять, принаймні, початок вечері. Її зелені очі затумалися: — Я...

— Добре! Я саме мав намір піти по вечерю. Я принесу тобі вечерю додому — адже ти дружина вчителя англійської мови в Північній об'єднаній середній ремісничій школі Сполучених Штатів.

— Ріку, — сказала вона з докором і сміхом у голосі, відчуючи, як щастя розквітає в ній, наче квітка.

— Як щодо равіолі? — запитав він з іскринами збудження в очах. — Як ти гадаєш? Це добре піде до шампанського, правда ж? Равіолі, а перед ними добру закуску. А на столі поставимо свічки і ці троянди. Їй-богу, ці троянди — справжня американська краса!

— Гаразд, Ріку, — сказала вона, не спускаючи з нього радісного погляду і проймаючись його збудженням. — Гаразд, Ріку.

— І я хочу, щоб ти одягла чорну відкриту сукню, а я одягну синій...

— Ріку, ми так ніколи не зайдемо в квартиру, — поскаржилась вона.

— Це жахливо, моя Билинонько! — Він знову схопив Ен в обійми й припав до її губ, а вона міцно обхопила його за шию і не пускала, бажаючи зберегти назавжди цю мить цілковитого щастя, бажаючи відлити цю мить у бронзі і поставити на столику в спальні, як ставлять на столику перші дитячі черевички.

Раптом він відсторонив її.

— Ти щаслива, Ен?

— Авжеж, я дуже щаслива! — Вона не могла стримати щастя, що світилося їй з обличчя, і певна була, що він це бачить, бо воно відбивалося на його обличчі, було у нього в очах, в усмішці, на устах.

— Гаразд. Тепер накривай на стіл і не забудь про свічки. Можеш поставити ті чортові свічники, оті, з латуні, що дала твоя мати. А їй-бо я знав, що вони нам коли-небудь знадобляться! — Він голосно засміявся і станцював джигу на кухні, а тоді наставив на жінку палець, як офіцер, що віддає команду: — До роботи, молодице!

Рік поцілував Ен ще, цим разом нашвидку, вона сказала: «Обережно, любий!» — і він вилетів з кімнати, як вихор, залишивши по собі дивно лунку тишу.

Більшого вони й не могли жадати від цього вечора.

Свічки кидали тепле сяйво на холодні, правильні лінії стандартної кухні, і їжа виглядала апетитно й привабливо. Вечеряли вони з смаком, і Рік збуджено розповідав Ен про свою аудієнцію, нічого не пропускаючи: і про переляканого хаптивного чоловічка, що був там, коли він увійшов, і про Джеррі,

і про те, яким винним почувався він перед Джеррі (на що Ен сказала: «Ну, це дурниці, Ріку. Хтось же мусив одержати роботу»), далі про те, як він декламував «Генріха П'ятого», а Стенлі, щоб збити його з пантелику, сказав, що це «Генріх Четвертий». Рік розповідав геть чисто все, і Ен схвилювано слухала, переймаючись Ріковими переживаннями, неначе сама вона була там, бо він розповідав так чудово, не пропускаючи жодної дрібниці.

Потім вони ввімкнули приймач і танцювали в спальні, а свіжий вітерець повівав з Іст-Рівер — через бульвар Брюкнер, через Саундв'ю авеню просто в їхнє вікно на дванадцятому поверсі. Вони танцювали, її великий живіт впирався у Ріка, а він міцно обіймав її, і вони мовчали, тільки слухали музику та подих вітерця, і раді були цій густій маленькій порожнечі, яку створили навколо себе.

2

Соллі Клейн засідав на організаційних нарадах і раніше. За свої двадцять років перебування в Північній професійній школі він сидів на них безліч разів. І за його словами, вони всі були просто-напросто кінським лайном. Бос приходить на них, наче тренер футбольної команди в перерві між таймами, і торочить учителям, як вони мають зараз вийти і боротись. Він торочить учителям, яка це гарна школа, так наче всі вони не знають, що це не гарна, а жалюгідна школа, а потім наказує їм усім виходити і боротись знову.

Усі ці двадцять років Соллі виходив і боровся і пишався тим, що й досі не спився. Він не знав, чому він не спився, але гадав, що це почасти завдяки його поведженню, а його поведження, чорт забирай, ані трішки не зумовлювалось цими дурними організаційними нарадами! Його завжди вражало, як може бос правити свої брехні перед всіма цими порядними людьми, і йому все хотілося дізнатися, невже й справді бос вірить у те, що каже про систему ремісничих шкіл і про потребу повністю опанувати цю складну заплутану систему.

Цього року в них новий бос, отже базар буде, мабуть, веселий. Він пригадав той час, коли на директора у них призначено було Гінзера, — тодішня розмова справді спричинила пожвавлення. Гінзер прийшов у Північну ремісничу безпосередньо з посади помічника директора школи «Діти Івенде-

ра», цілком пристойної середньої загально-освітньої школи. Він поперечитував усі книжки про професійні школи і почав цю книжність викладати вчителям — а серед них були такі, що працювали в Північній ремісничій мало не двадцять років. Вчителі поводитися дуже звичливо і не сміялися з нього. Може, через те, що мова його була така запальна. Крім того, всі вони тільки повернулися з літніх канікул, а зустріч з осіннім семестром після канікул була річ аж ніяк не смішна, в усякому разі, в ремісничій школі.

Звичайно, цей новий бос, Смол на прізвище (а він був далеко не малий¹, коли Соллі на цьому хоч трохи розуміється), прийшов з іншої професійної школи, отже, все це йому, певне, не в новину. Цього ранку Соллі мигцем бачив його, коли той заходив у кабінет, куди слідом за ним Стенлі завів свій гурт нових учителів англійської мови, сяючих і вичепурених, — як і щороку. Далі увійшов Кальбенстедт з новим учителем природознавства, а з ним Морлі з двома новими істориками.

Нараду призначили на полудень, а зараз була вже чверть на першу, але ці кляті справи ніколи не починаються вчасно. Столи в бібліотеці було розставлено так, що вони півколом оточували один стіл, який стояв біля відділу белетристики. Бос, природно, засідатиме за тим столом разом з Майком Анжеліко і ще деким з начальства. Соллі привітався з «старожитцями», і вони обмінялись звичайним: «Як ви провели літо?», «А як ви?»; тоді знайшов собі затишне місце подалі від босового столу. Йому трапив на очі старий примірник журналу «Сьогочасна жінка», і він почав гортати його, міркуючи, які дурниці доводиться читати жінкам, і дивуючись, яким чином жіночий журнал опинився в цій школі. Цю мить увійшов Стенлі, знову із своїм хвостом учителів англійської мови.

Стенлі посадив їх на вільні місця поруч з босовим столом, клопочучись немов квочка, в той час як Соллі спостерігав це з байдужістю дворового півня. І лише тоді, коли зауважив дівчину, він кинув журнал і, витягнувши окуляри, звично начепив їх на широкий плоский ніс. Ці вчорашні студентки не цікавили його, як не цікавив і збуджений чорнявий юнак в окулярах із серйозними очима. Але дівчина — це щось зовсім інше.

Чорне її волосся було коротко підрізане над чолом і ззаду, ніжна шия вражала білістю. Обличчя теж було матово-біле, як чистий алебастр, або незайманий, округлий шматок мармуру. Вона мала великі волі карі очі; ледь підфарбовані малино-

вою помадою губи мали підкреслювати тендітність і витонченість рис обличчя.

Проте тіло її зовсім не виглядало тендітним, коли Соллі досліджував його з недосяжної безпечної висоти свого середнього віку. Вона мала високі груди, вузьку талію і носила тонку нейлонову блузку, крізь яку було видно вишукане мереживо сорочки і тонкі шнурки ліфчика. Соллі спитав себе, чи одягне вона цю блузку і в понеділок, бо коли так, то її безперечно спробують звалтувати. Хтось з учнів або хтось із учителів, або ті й ті. Хіба що її замкнуть у книгосховищі, де її ніхто не побачить.

На ній була пряма чорна спідниця, точно припасована до її пишних стегон. Спідниця була дуже вузька, і крізь неї проступала опукла лінія трико — там, де спідниця щільно облягала сидні. «Оця, — подумав Соллі, — ніколи навіть і не чула таких слів, як професійна школа». А може, це тільки сьогодні — просто аби покрасуватися на організаційній нараді Північної ремісничої школи?.. У понеділок, на початок навчального року, вона прийде в сукні, що закриватиме її від кісточок до шиї. Вона прийде в золотих окулярах і без помади, і хлопці вважатимуть її за пристаркувату незаміжню тітоньку, за умови, коли вона щось зробить з опуклими лініями трико, які проступають ззаду.

Але ж — дівчина така юна, така гарненька — і в професійній школі? Соллі похитав головою з німому подиві.

Нарешті почувся приглушений гомін у кінці бібліотеки, двері відчинились, і Майк Анжеліко вскочив у кімнату, наче паж до королівських покоїв. Він швидко простував уздовж проходу між столами, а міс Бреді, босова секретарка, поспішала слідом за ним. Далі, з широкою посмішкою на широкому обличчі, увійшов Говкнер, який працював тут уже близько сімнадцяти років. Позад усіх ішов Вільям Смол, новий директор, благослови й підтримай і допоможи йому, господи.

Чоловіки-вчителі підвелися, і Смол прийняв цю невелику данину, кивнувши своєю досить великою головою. Він був вищий за всіх і скидався на футбольного захисника, який не знає чому опинився тут. Соллі сподівався, що його поведінка буде у згоді з його статуєю. Соллі ще пам'ятав часи Хуана Гарца, коли цей бандитський виродок шпурнув чорнильницю у вікно в кабінеті Гінзера, а за нею ледве не викинув і самого Гінзера. Зате щоб викинути через вікно Смола, їм доведеться добре пововтузитись, коли тільки він не просто туша м'яса. Соллі спостерігав, як Смол розкладає на столі свої папери, — Майк Анжеліко сидів у нього з лівого боку, міс Бреді — з другого. Тонкий шрам зви-

¹ В оригіналі гра слів: small (смол) по-англійському — малий, пінзський на зріст.

вався у Смола від правої скроні через усю вилицю, і Соллі подумав, чи це не під час виконання службових обов'язків заробив він той шрам.

Смол усе ще стояв, і коли в кімнаті на-решті запала тиша, промовив: «Так от», — і замовк знову.

Марта Райлі, леді під п'ятдесят, яка ви-кладала математику в Північній професій-ній ще бозна-відколи, пирснула сміхом й одразу ж прикусила язик, а Смол усміх-нувся, наче милосердний деспот, і відкаш-лявся.

— Насамперед, щиро вітаю з повернен-ням усіх «старих», — почав він риторичним тоном, — і так само щиро вітаю з почат-ком усіх «новеньких». А оскільки я теж «новенький», — щиро вітаю й себе.

Всі присутні, пам'ятаючи недоречний сміх Марти Райлі, вагались. Тоді Майк Анжеліко голосно захихикав, і персонал Північної ре-місничої, сприйнявши це як натяк, винаго-родив гострий босів дотеп ввічливим при-глушеним сміхом.

— «Вітаю» — це я кажу цілком серйоз-но, — вів далі Смол. — Це я кажу серйоз-но, бо я маю намір зробити цю школу, чорт забирай, однією з найкращих шкіл у системі професійної освіти, школою, де знання й досвід завжди будуть вітати.

Майк Анжеліко схвально кивнув головою, і персонал загудів, показуючи, що схвалює Майків схвальний кивок.

— О, я знаю, що таке професійна шко-ла, — провадив Смол. — Я викладав два роки в професійній школі в Бронксі і три роки в Манхеттенівській авіаційній, і три ро-ки в ремісничій школі у Брукліні і навіть у школі Бенджаміна Франкліна... Це не про-фесійна школа, але вона мені далася в па-м'ятку, після чого я з вдячністю згадую, що на світі існують такі речі, як професій-на школа. — Він торкнувся тонкого шрама на обличчі, і всі закивали головами, відда-ючи належне його героїзмові. — Я викла-дав у Нью-Йоркській професійній, — гово-рив Смол, — і в Центральній комерційній, і Бруклінській автомобільній. — Тут він зу-пинився, чекаючи, що вони розкриють роти з подиву, бо Бруклінська автомобільна бу-ла, мабуть, найгіршою з усіх поганих шкіл, і вони всі знали це. Проте жаданого поди-ву Смол не дочекався, і тоді сказав тоном, що нагадував безгучну кулеметну чергу: — Я був помічником директора у Бруклінській автомобільній протягом семи років.

Майк Анжеліко здригнувся, але зовсім не тому, що був захоплений мужністю чи ква-ліфікацією нового директора. Майк Анже-ліко сам працював у Північній ремісничій протягом вісімнадцяти років. З них десять років він був помічником директора шко-

ли. Він був помічником, коли Андерсон був директором, і він був помічником, коли на місце директора перевели Пануччі з Чел-сійської професійної, і пізніше, коли дирек-тором поставили Гінзера з «Дітей Івенде-ра». Весь цей час він був помічником ди-ректора, і ось зараз знову на директора призначено сторонню людину... Соллі знав, що Майк не зовсім схвалює цей незапереч-ний факт.

«Але ж і справді, — міркував Соллі, — Бруклінська автомобільна це тобі не жар-ти, і може, Смол, зрештою, непогана лю-дина, незважаючи на його осялячі дотепи».

— Отож я знаю, що таке професійні школи, — казав Смол. — Я знаю їх дуже добре, і я знаю, якими хочуть їх бачити в цій громаді, що зветься нашим містом, і я знаю також, якими вони є насправді. Тепер з'яте ось що. Мені байдуже, якою була Північна ремісничка школа раніше, зате я чудово знаю, якою вона має бути, і саме такою вона стане з цього семестру, з цього дня, з цієї хвилини! — Майк Анжеліко по-чав аплодувати, але Смол обірвав його грізним поглядом. Бос іще не скінчив.

— Ми маємо добрий персонал, — прова-див він. — Вчителі, що викладають тут усі ці роки — чи не найкращі у нашій системі. Новенькі, — я перевірів їхні свідоцтва і гадаю, що ми одержали чудове поповнен-ня, належно кваліфіковане, — вони впора-ються з будь-якими труднощами, що мо-жуть виникнути.

— А головне в тому, що мені тут непо-трібні взагалі ніякі труднощі!

— Коли в понеділок рано діти прийдуть до школи, я хочу, щоб вони одразу ж від-чули, хто тут господар. Господарем є вчи-тель, чорт забирай, і я хочу, щоб вони зна-ли це, бо ми керуємо не якимось там роз-плідником, а школою, що має виховати з цих дітей корисних громадян нашого, чорт забирай, чудового суспільства. Вибачте мій жаргон, леді, але я кажу саме так, як ду-маю.

Присутні леді, — їх було четверо, — цнотливо усміхнулись, чоловіки злегка пирс-нули, а далі Смол порушив загальну нія-ковість рвучким помахом своєї окістуватої руки.

— Ось цього я хочу. Я хочу добре дис-циплінованої школи, бо ми не можемо вчи-ти безладну юрбу. Це означає слухняність, слухняність з перших днів. Це не означає слухняність пізніше, слухняність завтра, або наступного тижня. Це означає слухняність одразу! Це означає лад в усьому. Вчитель є господар, запам'ятайте це! І я певен, що більшості з вас не доведеться ще раз про це нагадувати. — Він зупинився, щоб за-глянути в свої папірці, і тоді вигукнув: —

Бешкетники! Я хочу, щоб бешкетників втихомирювали одразу ж. Якщо ви не зможете вгамувати бешкетника, посилайте його до завідувача відділу. Саме на те й існують завідувачі. А коли завідувач відділу не зможе приборкати бешкетника, посилайте, чорт забирай, цього бешкетника до Майка, або до мене, — будьте певні, ми вже знатимемо, як з ним повестися, можете бути певні! Мені не треба ніяких бешкетників у моїй школі. Для бешкетників є виправні школи, і саме туди я їх посилатиму, — це так само безперечно, як те, що я стою тут, як те, що я директор Північної середньої ремісничої школи.

Смол рішуче кивнув головою, а слідом за ним Майк Анжеліко й собі механічно притакнув.

— Так от, у понеділок вранці ми прийдемо сюди, готові до всіляких несподіванок. Коли несподіванок не буде — чудово! Коли ж вони будуть, ми одразу роздушимо їх. Ми роздушимо їх так, як роздушують тарганів. Мені не треба тарганів у моїй школі, точнісінько так, як мені не треба їх на моїй кухні. Зараз, як тільки закінчиться ця нарада, а я обіцяю вас не дуже довго затримувати, відбудуться наради у відділах, де ви довідаєтесь про розклад лекцій для кожного. Так от, щоб не було ніяких скарг щодо розкладу. Я стріляний горобець і знаю, що можна жонглювати «вікнами» й годинами на сніданки, що існують бажані й небажані класи, я знаю всі ці штучки, повірте мені. Але наші завідувачі відділів і голова комісії розклад склали справедливо й чесно, ми намагалися поєднати добре з поганим. Скажімо, палиця має два кінці: брудний і чистий. Отже, будь ласка, ніяких скарг щодо розкладу. Продумати й розписати розклад — це забирає багато часу, отож я можу запевнити вас, що ніяких змін у розклад не буде внесено, хоч раніше це може й робилося. Гадаю, на сьогодні все.

Він одійшов від столу, і вчителі зааплодували, всі, крім Соллі Клейна, котрий слідкував, як Смол посунав у кінець кімнати, а далі й зовсім вийшов з бібліотеки у супроводі Майка Анжеліко, міс Бреді і Говкнера.

«Ото маєш, — подумав Соллі. — Ладен закlastися, що саме мені припадає брудний кінець палиці».

Припав чи ні Соллі Клейнові брудний кінець, було не так і важливо. В Північній ремісничій він уже двадцять років і, звичайно, одним роком більше — не така для нього й біда. Але Річард Дедієр був новий учитель англійської мови в середній ремісничій школі, і кінець палиці, що йому припав, міг як піднести, так і прибити його.

Уважно розглянувши свій розклад, Рік не міг не визнати, що це справедливий і добрий розклад, навіть кращий, ніж він сподівався. Він не розумів, що йому припав найбрудніший кінець найбруднішої палиці, що його розклад був найгірший у відділі англійської мови. Вісім уроків по сорок п'ять хвилин кожен. П'ять хвилин між уроками на те, щоб перейти з класу в клас і п'ятнадцять хвилин на організаційні збори. Він має приходити на роботу о 8.30 ранку, а закінчувати о 3.25 пополудні.

Номер його класної кімнати — 206, у цій кімнаті він викладатиме цілий день. Його клас був класом другого семестру¹ навчання. У Північній ремісничій дев'ять класів другого семестру, і всі класи мали свої номери. Цифра 2 означала семестр, а будь-яка інша цифра від одиниці до дев'яти — окремий клас у цьому семестрі. Дедієрів клас офіційно іменувався 27-м, цифра семестру і цифра класу сполучались у святому шлюбі. У розкладі кожного вчителя проти кожного уроку було проставлено дві цифри: перша — семестр навчання, а друга — порядковий номер уроку. Далі (тому, що багато вчителів протягом дня викладали в різних приміщеннях) стояв номер кімнати, де мав проходити урок. Приміром, коли Рік викладатиме в класі другого семестру на другому уроці, відповідне число у розкладі буде: 22—206.

Сам розклад Дедієрів мав такий вигляд:

- 0 — організаційні збори.
- 1 — англійська мова 21—206.
- 2 — англійська мова 22—206.
- 3 — чергування в коридорі.
- 4 — сніданок.
- 5 — англійська мова 55—206.
- 6 — «вікно».
- 7 — англійська мова 77—206.
- 8 — англійська мова 78—206.

Рікові цей розклад подобався.

Бо Рік багато чого ще не знав про специфіку роботи Північної ремісничої. Рік радів, що викладатиме англійську в п'ятому класі. Може, він би радів навіть, коли б трохи знав про викладання англійської мови в 55—206, але навряд. Більшість хлопців з 55—206 прийшла до школи ще за Гінзера. І добра половина їх загартувалася вкупі з школяриком на ім'я Хуан Гарца. А цей Хуан Гарца був творець достеменного куточка пекла в Північній ремісничій. Хуан Гарца залишив по собі послідовників, і більшість із них були саме в 55—206. Навіть тепер, коли Хуана Гарца, нарешті, спровадили до виправної школи, вони мали славу найзапеклиших шибеників у Північній ремісничій. Нічого цього Рік не знав.

¹ У професійних школах США навчальний рік складається з одного семестру.

Тепер кожен знає, що викладати англійську мову в сьомих класах — це ідеал. Через рік учні закінчують школу, і вони не мають ані найменшого бажання, щоб під кінець змагань їх вигнали за порушення «правил гри». Це — загальновідома істина.

Та в даному разі, хоч як це прикро, істина була інша. Переважна частина учнів з сьомого Рікового класу мали по вісімнадцять-дев'ятнадцять років і з дня на день чекали призову до армії Сполучених Штатів. Їх уже не обходила ні англійська мова, ні ремесло, — вони мали носити зброю, і коли десь на земній кулі спалахне ще раз війна — скласти, мабуть, свої буйні голови...

Над усіма цими питаннями Рік не задумувався, тож був страшенно задоволений своїм розкладом.

Після того, як Стенлі поговорив з учителями англійської мови, Рік пішов до канцелярії взяти свій класний журнал і подивитися, що ж то за команда йому припала.

Коридором він пройшов до ліфта, про існування якого уже знав. Там він натиснув на кнопку, а тоді, збагнувши, що ліфт почне працювати лише з понеділка, повернувся до найближчих сходів і піднявся на третій поверх.

Північна середня школа ремісничих професій у плані являла собою літеру «Г», і кімната 206 містилася на її довгій ніжці. Вона була поруч з ліфтом та сходами і дивилася на вулицю шістьма великими вікнами. Саме над кімнатою розташувалася майстерня — факт, який невдовзі стане відомий Рікові. Оскільки навчання в школі ще не почалося і машини не працювали, скрегіт ключа в дверях пролунав серед цілковитої тиші.

Рік сів за стіл і почав розглядати журнал, а потім порожню кімнату. Нараз він аж здригнувся, коли раптом почув чийсь голос:

— Це приємно, правда ж?

Рік обернувся і впізнав нового вчителя, з яким Стенлі познайомив його сьогодні. Це був добродушний на вигляд коротун з карими очима під величезними окулярами. Його очі зараз ніби випромінювали якесь сяйво, а широке обличчя розплилося в усмішці. Рік марно силкувався пригадати його прізвище. До того ж він почував себе трохи ніяково, що його застали, коли він отак сидів у порожньому класі. Він мало не розсердився на цього усміхненого котигорошка.

— Так, — відповів він, намагаючись бути чемним. — Це приємно.

Все ще сяючи, чоловічок увійшов до кімнати, неначе Рікові слова були для нього запрошенням і він не зважився б зайти, якби Рік не вимовив цих слів.

— Я не думав, що це так вплине на мене, — гаряче сказав низенький. — Гадаю, справа в тому, що ти одержав роботу.

— Так, — відповів Рік.

На вигляд новий учитель мав десь років двадцять вісім. Рік усе ніяк не міг пригадати його прізвища. Погано не знати, з ким ти розмовляєш.

— Але як тільки я увійшов до своєї класної кімнати, з'явилися інші почуття. Так, наче я досяг мети, розумієте? Наче — «ось, мовляв, де я». — Коротун усміхався чимдалі ширше. — Хай мене повісять, але я почувую себе чудово!

Запал цього чоловічка подіяв на Ріка миттєво.

— Даруйте, але я забув ваше прізвище, — сказав він.

— Едвардс, — відповів маленький. — Джошуа Едвардс. Людина з двома іменами, як Гаррі Джеймс¹. Вам подобається джаз?

— Авжеж.

— Мені також. Я зібрав добру колекцію. Думаю принести коли-небудь кілька пластинок, хай діти послухають. Як ви гадаєте, їм сподобається?

— Напевно.

— Ви можете звати мене просто Джош, — сказав маленький. — Ваше прізвище Дедієр, чи не так? А ім'я, здається, Річард? Це буде Дік, Рік, Річі, Ріккі, Річард, або як?

— Рік.

Джош простяг руку, і Рік потис її.

— Коли вам буде потрібно допомогу, — заявив Джош, — моя кімната якраз напроти.

Рік усміхнувся.

— Я не чекаю ніяких ускладнень.

Джош опустив руку:

— І я не чекаю. Боже, як я хвилююсь! Ви хвилюєтесь?

— Так, трохи.

— Ну, а я здорово хвилююсь. Чорт забирай, я ледве можу встояти на місці.

— Це мине. Почекайте до понеділка.

— Ви вже викладали раніше? — спитав Джош.

— Ні, тільки на практиці.

— Я теж ні. Боже, я не можу чекати. — Джошеві карі очі палали як у неофіта. — Ви думаєте, все буде гаразд?

— Мабуть, що так.

— Мені здається, що можна дати раду будь-яким дітям, коли...

— Коли їм можна дати раду, — закінчив за нього Рік.

— Так, саме так, — підтвердив, сяючи, Джош. — Слухайте, це ж правда. Ми просто мусимо дати їм раду, та й годі. Я не можу дочекатися понеділка. А ви?

¹ Едвардс хоче сказати, що його прізвище саме по собі теж ім'я.

— Я наперед смакую його, — одказав Рік.

— Я також. Гадаєте, ми будемо мати клопіт?

— Навряд, — сказав Рік. — Я просто хочу вчити. Хай йому чорт, я зовсім не пнуся в одчайдушні герої.

3

І справді, в понеділок, о 8.30 ранку, Рік, звичайно, не був одчайдушним героєм, коли разом з гуртом інших вчителів увійшов до актової зали, щоб зустрітися з супротивником на загальних зборах. Так само він навіть не підозрював, що стане героєм вже на кінець дня.

Після зборів Рік провів свій клас до кімнати № 206. Точним рухом він устроїв ключ у замок, крутнув, вийняв і штовхнув двері.

— Поки що сідайте, хто де сяде, — різко наказав він. — Потім кожен матиме постійне місце.

Діти низкою входили всередину, з цікавістю позираючи на Ріка. Що воно за один, оцей підстрижений по-військовому, їжачком, тип, — немовби промовляли їхні погляди. Вони швидко й спокійно порозсідалися, і Рік подумав: «Справи йдуть навіть краще, ніж я сподівався».

Він хутко підійшов до свого столу, відсунув стільця, але не сів. Рік кинув погляд на обличчя перед собою і втягнув носом повітря, немов чистокровний гончак по здобичі. Підняв брову, глянув на вікно. Далі звернувся до хлопця-негра, що сидів якраз перед його столом.

— Як ваше прізвище?

Переляк з'явився у хлопця на лиці — ніби його безпричинно в чомусь звинуватили.

— Моє?

— Так, ваше прізвище.

— Давер. Я нічого не зробив, вчителю. Це...

— Відчиніть одне вікно, Давер. Тут трохи душно.

Давер усміхнувся, губи його розсунулися, відкривши сліпучо білі зуби. Він підвівся і пройшов поза вчителів стіл. Рік поздоровив себе із вдалим початком. Не просто віддав наказ, після якого зчинилася б колотнеча біля вікон, а спочатку вибрав одного хлопця, а тоді наказав. Все згідно з підручником. Все прегарно й чудово. Хай йому чорт, справа йде!

Повернувшись, Рік підійшов до дошки, узяв крейду і на чорній поверхні написав

великими літерами своє прізвище: «Містер Дедієр».

— Це моє прізвище. На той випадок, коли ви не розчули його в залі. — Він зупинився. — Містер Де-ді-єр, — вимовив він по складах.

— Це — французьке прізвище, вчитлю? — запитав хтось із хлопців.

— Так, — сказав Рік. — Коли ви хочете щось запитати, піднесіть руку. Зараз ми маємо кілька невідкладних справ. Перш за все, я хочу, щоб ви заповнили ось ці картки — ваше прізвище, ім'я, клас. А тим часом я розкажу, як вам слід поводитися в моєму класі.

Він дістав з портфеля стос карток і роздав хлопцям з першого ряду кожної шеренги столів по кілька карток, наказавши одну залишити собі, а решту передати далі.

— Наш клас двадцять сьомий, — сказав Рік і, підійшовши до дошки, написав під своїм прізвищем цифру «27». — Картки, будь ласка, заповнюйте чорнилом.

— У мене нема ручки, — заявив Давер.

— Тоді пишіть олівцем.

— У мене нема й олівця.

— Зате в мене є, — холодно сказав Рік.

Він повернувся до портфеля, в душі поздоровляючи себе з тим, що не забув подумати про такі несподіванки. Витягнувши вісім олівців, він дав одного Даверові і запитав:

— Хто ще не має чим писати?

Озвався кремезний хлопець, що сидів майже в самому кінці класу:

— Я, вчитлю.

— Зараз же облиште оце «вчитлю», — сердито сказав Рік. — Мене звати містер Дедієр. Ви будете називати мене так, якщо не хочете додаткового домашнього завдання.

— Безумовно, містере Дедієр, — погодився хлопець у кінці класу.

— Беріть олівця.

Хлопець байдуже підвівся. Він був старший за інших, і Рік тут-таки охрестив його в душі другорічником і баламутом, одним з тих, проти кого застерігав Смол. Хлопець був у білій тенісці і вузьких бумазєйних штанах. Не виймаючи рук із задніх кишень, він широкою ходою виступив наперед і манірно взяв олівця з Рікових рук.

— Дякую, вчителю, — сказав він, усміхаючись.

— Як ваше прізвище? — запитав Рік.

— Суліван, — усміхнувся хлопець. Він був рудий, бризки ластовиння обсіли йому ніс. Він мав милу усмішку й милі зелені очі.

— Чи не хочеться вам, Суліван, прийти до мене після уроків?

— Ні, — відповів хлопець, все ще усміхаючись.

— Тоді навчіться вимовляти моє прізвище.

— Певно, — відповів Суліван.

Він знов усміхнувся — широко й зухвало, тоді повернувся до Ріка спиною і спроквола побрів на своє місце.

— Ці олівці потім повернете, — хрипкувато сказав Рік, відчуваючи, що після сутички з Суліваном ґрунт під ним трохи захитався. — А зараз швидко заповніть картки.

Він відкашлявся і підійшов до одного з хлопців, заглядаючи йому через плече, чи правильно той заповнює картку. Потім одвернувся.

— Почнім з того, що, як я вам уже казав, у моєму класі не мусить бути цього слівця «вчитль». Я вас називатиму на прізвище, а ви мене. Взаємна чемність. — Тут Рік на хвилю зупинився, щоб до них краще дійшла суть його слів. — Я вам казав також, що не повинно бути ніяких викриків з місця. Коли ви маєте щось сказати, піднесіть руку. І не починайте говорити, поки я не викличу. Ясно?

Хлопці сиділи тихо, і Рік сприйняв їхню мовчанку як знак того, що їм усе зрозуміло. Всі голови зараз були нахилені, бо учні заклопотано заповнювали картки.

— Щодня ми перебуватимемо разом у цій кімнаті від 8.30 до 8.45. Далі, як вам, напевно, відомо, ви повертаєтесь знову сюди на другий урок, і я викладатиму вам англійську мову.

Хлопці, як один, підвели голови, і Рік прочитав у їхніх очах подив. Він збагнув, що досі не познайомив дітей з розкладом. Вони не знали, що він учить їх англійської мови, а він підніс цю новину, мабуть, у найгірший можливий спосіб.

Рятуючи становище, Рік лагідно усміхнувся:

— Так, — сказав він. — Я буду вашим учителем англійської мови, і я певен, справи в нас підуть чудово. — Він зробив паузу. — Зараз я познайомлю вас із розкладом, а ви далі заповнюєте картки. Між нами кажучи, цього року ви маєте дуже добрий розклад. — Рік витяг з портфеля картки з розкладом і швидко розподілив їх між хлопцями. — Ви всі знаєте, що запізнюватись не можна, — сказав Рік. — Коли ви спізнитесь хоч на хвилину, одразу йдіть до канцелярії по дозвіл бути на уроці. Я не маю наміру вислуховувати сентиментів про причини вашої відсутності. Це можете розповідати в канцелярії.

— Гей, а який наш клас? — запитав один з хлопців.

— Двадцять сьомий, — відповів Рік. — Тільки ніяких вигуків з місця.

Він обернувся спиною до хлопців і знову написав цифру «27» на дошці, пригадавши водночас давнє правило професійної школи, яке застерігало: «Ніколи не обертайся спиною до класу».

Проте зараз Рік був, безперечно, господарем становища і не бачив причин уже демонструвати свою недовіру. Він поклав на місце крейду й сказав:

— Давер, на вас покладається обов'язок стежити, щоб кожного ранку перед уроками клас було провітрено.

— Гаразд, сер, — шанобливо відповів Давер. Рік трохи здивувався, хоч і був страшенно задоволений. Він згадав, як щось подібне радили ще в коледжі — давати «важким» учням доручення: відкрити вікна, помити класну дошку й губку, щось принести. Проте, здавалося, Давер не належав до «важких» учнів і, можливо, Рік помилився, доручивши йому вікна. Далі Рік пригадав, що кожного ранку хтось мусить відносити до канцелярії список відсутніх, і вирішив, що Суліван, його добрий приятель у кінці класу, ідеальна людина, як на цю роботу.

— А ви, Суліван, — сказав він, дивлячись просто на хлопця, — будете щоранку відносити класний журнал униз.

— Безперечно, — промовив, усміхаючись, Суліван, наче почув надзвичайно приємну новину.

Поведінка Сулівана трохи спантеличила Ріка, але він постарався не показати цього. Звернувшись до білявого хлопця з третього ряду, Рік сказав:

— Зберіть, будь ласка, картки.

— Аякже, вчитлю, — відповів хлопець. Він підвівся і рушив поміж рядами, заклопотано збираючи картки.

— Як ваше прізвище? — запитав його Рік.

— Моє?

Оте «моє?» трохи роздратувало Ріка, бо він не знав, що то була стандартна відповідь в середній ремісничій, де учні завжди вважали себе винними, навіть буди зовсім непричетні до будь-якого порушення дисципліни.

— Так, — сказав Рік. — Ваше.

— Фостер, учитлю.

— Містер Дедієр, — додав Рік.

— О, так. Аякже.

— Не гайтеся з цими картками, Фостер.

— Аякже, вчитлю.

Рік суворо глянув на хлопця.

— Мені набридло нагадувати про одне й те саме, — сказав він. — Хто ще раз назве мене «вчитль», сидітиме тут до четвертої години. Затямте це.

Хлопці похмуро слідували за ним; мур ворожості зненацька постав між столом Ріка і їхніми партами. Рік відчув цей мур, і йому хотілося сказати щось таке, що розбило б цю відчуженість. Проте, хоч би там як, а він мусить відучити їх від оцього «вчитля»! І Рік залишився по другий бік муру й відповідав хлопцям суворим поглядом.

Зненацька двері відчинились, і в кімнату просунув голову худорлявий хлопець з розкуйовдженою кучмою каштанового волосся.

— Містер Дедієр? — запитав він.

— Так.

Хлопець прослизнув у кімнату, моторно підійшов до вчителя і передав йому аркуш паперу.

— Повідомлення з канцелярії, — сказав він.

— Дякую.

— Будь ласка, — відповів хлопець, одразу ж повернувши назад до дверей.

Рік був уражений діловитістю хлопця, його вихованістю. Хлопець ступив у коридор, а потім знову просунув голову в клас. Він вишкірив зуби і звернувся до хлопця спереду:

— Гей, Чарлі, як тобі подобається містер Дедді-ой?

Він грюкнув дверима й утік раніше, ніж Рік повністю осягнув зміст його слів. Хтось у задніх рядах уже замурмотів: «Дедді-ой, Дедді-ой», — і Рік гнівно повернувся до класу.

— Ну, годі! — grimнув він.

Обличчя хлопців спохмурніли, очі опустились додолу. Рік суворо дивився на них якийсь час, а далі перевів погляд на повідомлення з канцелярії. В ньому мовилось, що дзвінок о 10.30 звітуватиме початок третього, а не четвертого уроку, як передбачалось раніше. Вчитель має дати класові вказівку після дзвінка негайно перейти до кімнати, де відбуватиметься третій урок, незважаючи на будь-які попередні інструкції.

Рік відчув, як раптом запала тиша, і зрозумів, що хлопці хочуть дізнатися про зміст цього папірця з канцелярії. Він глянув на годинник. Чверть на одинадцяті.

— Через п'ятнадцять хвилин буде дзвінок, — сказав Рік. — Він сповістить про початок третього уроку. Після дзвінка з цієї кімнати ви підете прямо туди, де відбуватиметься третій урок, ясно?

Хлопці почали обговорювати між собою новину, заглядаючи в розклад уроків, де вказувалось, що третім уроком будуть «Основи громадянського права».

— Таким чином, звідси ви йдете на «Основи громадянського права», — повторив

Рік, для певності ще раз заглянувши в розклад, і додав тоном невимушеної розмови: — Нам треба поквапитись, якщо ми хочемо ще до кінця уроку знати свої постійні місця в класі.

Він розгорнув класний журнал й почав викликати хлопців за абеткою і садовити їх одного за одним. Дехто ремствував, коли доводилось розлучатися з вірними приятелями, та Рік ігнорував ці скарги. Саме коли він заходився розкладати в журналі картки, пролунав дзвінок. Рік швидко підвівся.

— Ідіть зараз у клас, де буде ваш третій урок. Пам'ятайте, «Основи громадянського права», кімната 411. — І усміхнувся: — Побачимось завтра вранці.

Частина хлопців уже виходила низкою в коридор, затримуючись по той бік відчинених дверей. Рік почув, як хтось гукнув: — «То ще хто кого побачить, Дедді-ой». Проте, коли він обернувся до дверей, там нікого не було. Рік глибоко зітхнув і, в той час як решта учнів покидала кімнату, заглянув до свого власного розкладу. «Чергування в коридорі», далі — «сніданок».

На чергуванні Рік ще не зробився героєм. Заскочити до вбиральні і вигнати звідти малолітніх курців — то ще не героїзм. Так само, як і охорона мармурових сходів, навіть коли б він був на розкішному білому коні. Рік просто робив те, що мусить робити учитель професійної школи, звертаючи увагу на всілякі надокучливі дрібниці, які іноді доводять вчителя до найближчої божевильні.

Так, Рік усе ще не вчинив нічого героїчного, він усе ще не сподівався неприємностей і зовсім не пнувся в герої.

Рік міг би зробитися героєм на п'ятому уроці, на англійській мові у п'ятикласників. Було б тільки бажання, а нагода траплялася не раз. Але став він героєм значно пізніше, аж у кінці дня.

Якби після п'ятого уроку він пішов до вчительського буфету, то зміг би уникнути лаврів героя. Та він не пішов до буфету. Натомість Рік вирішив вийти надвір трохи прогулятися. Він не знав, що вчителям не дозволяється залишати школу під час «вікон». В обідню перерву, право на яку дарував сам господь бог, вчитель може робити все, що завгодно, однак під час «вікон» він на всяк випадок мусить бути напо-

хваті. Але Рік, не знаючи ні технічного, ні юридичного боку цієї справи, вирішив вийти надвір, а пізніше повернутися якраз на сьомий урок. Зовсім випадково, просто через те, що йому не хотілось іти пішки, він зупинився біля ліфту і подзвонив.

Коли б ліфт прибув на виклик, Рік також, можливо, не став би героєм. На біду, ліфт саме застряг на п'ятому поверсі, завантажений стосами книг з всесвітньої історії, і мав там простояти більшу частину шостого уроку. Рік ще тричі терпляче натискав на кнопку. Та побачивши, що покажчик поверхів відмовляється зсунути з цифри «п'ять», він знизав плечима і рушив до сходів.

У Північній ремісничій сході поділялись на дві секції, одна з яких вела нагору, а друга — донизу. Рік уже мало не рушив униз першими, які йому трапились, сходами, коли раптом побачив напис «угору». Його поійняло дивне відчуття — що оце можна робити, а оце ні, і в ту мить він навіть не подумав спускатися сходами з лаконічним написом «угору». Він відступив назад і підійшов до тієї секції сходів, що вела вниз.

І тут він зробився героєм.

Сонячне світло, що струмувало крізь запнуте сіткою вікно, на кілька секунд осліпило Ріка. А тоді праворуч од вікна він спостеріг рухливу пляму. Рік примружив проти сонця очі, і пляма перетворилася на дві постаті. Рік ішов усе ще поволі, тримаючи в руці портфель. Нараз він збагнув, що ті двоє борються, і в нього майнула думка, що то бійка між двома хлопцями. А далі постаті набрали виразної форми, і Рік, випустивши портфель, стрімголов кинувся вперед.

Боролися високий хлопець у безрукавці й простих робочих штанах років сімнадцяти і нова вчителька англійської мови міс Гемонд. Затисши одною рукою їй рота, а другою охопивши стан, хлопець заламував міс Гемонд під стіну.

— Стій! — закричав Рік.

Хлопець рвучко озирнувся, зсунувшись набік від міс Гемонд, і Рік побачив пошматовану жакетку і роздерті блузку та ліфчик. «О боже, — у нестямі подумав Рік, — це ж її перса!» — а рука його вже хапала хлопця за плече й повертала до себе.

Страх і паніка змішалися на хлопцеві в обличчі. До дідька! Оце так вскочив у халепу! Він сподівався, що на порожніх сходах усе буде зроблено швидко. Він роздумував над цим ще зранку, відтоді як в актовій залі побачив ноги міс Гемонд. Тому він хотів залякати її, погрожуючи розправою, коли вона не мовчатиме про те, що трапилось. А вийшло зовсім інакше.

Його застукали на гарячому, бо втрутився цей підлий виродок і сплутав усі карти.

Міс Гемонд — що рот її зараз був вільний — зняла вереск. Якби не це, він, мабуть, не вдарив би хлопця, але вереск загострив ситуацію, і, повернувши хлопця, Рік розмахнувся кулаком і з такою силою затопив хлопцеві в обличчя, що аж йому самому занило в суглобі плеча. Хлопець відлетів на радіатор, а міс Гемонд залементувала знову, склавши перед себе руки, щоб заховати рожево-білі перса.

— Ти, паскудо, — захарчав хлопець. Рік ударив його знову, цим разом рот хлопцеві заюшила кров. Міс Гемонд усе лементувала, і сходи враз виповнили вчителі та класні старости. Рік міцно тримав хлопця, заломивши йому руку за спину.

— Що сталося? — запитав хтось, і міс Гемонд пробелькотіла, захлинаючись плачем:

— Жакет, що-небудь, жакет...

Один учитель схопив закривавленого хлопця, а Рік здер із себе піджак і дав міс Гемонд. Вона миттю закуталась у нього, все ще плачучи, волосся її розкуйовдилось, руки тремтіли. Піджак був на неї великий, але вона вдячно притисла його до грудей, щоби їй пашіли від збудження. Рік глянув на неї знову — на тонкі риси обличчя й пишне тіло, що проступало крізь його піджак. Він глянув на неї і відразу ж відчув себе страшенно збентеженим. Відчуваючи, що вона також збентежена, Рік раптом зненавидів напасника. Зненавидів лютою ненавистю, а в очах йому стояли незаймані перса міс Гемонд. Це були юні перса, тверді, з правильними і великими пипками. Рік грубо схопив хлопця й гукнув:

— Ходімо, містере! Вас хоче бачити директор.

Спритніші з учителів одразу збагнули ситуацію і вже спроваджували звідси класних старост. З'явилася Марта Райлі, яка перед цим мала урок математики на третьому поверсі, і почала заспокоювати міс Гемонд, обіймаючи її пухкими руками й квочучи наче курка. Вона повела дівчину до жіночого туалету, і Рік збентежено дивився їм услід.

Вчителі почали обговорювати подію, і під гул голосів Рік спровадив хлопця вниз до кабінету директора. Він вислухав усе, що сказав директор, вислухав директорів вирок: «Ми подбаємо про тебе, красунчику. Ми справді подбаємо про тебе». Він написав рапорт й підписався під ним, і розповів усю історію щонайменше разів десять, поки дзвінок проголосив початок сьомого уроку.

На урок Рік прийшов збуджений, ні на що інше не лишалося місця. Коли все це ста-

лося, збуджуватись було ніколи, бо все відбувалося надто швидко. А зараз у ньому нуртувала збудженість і, звертаючись до класу, він знов і знов думав про той випадок, перебирав деталі, переживаючи їх ще і ще раз. Згодом Рік ніяк не міг пригадати, про що він тоді говорив учням. Ті останні два уроки для нього учні наче не існували.

І вже зовсім Рік не знав, що його героїчний вчинок, чутки про який поширились по школі, наче пожежа степом, був, на думку учнів Північної ремісничої, ніщо інше, як наймерзотніша, найпідступніша підлота.

4

Тільки в четвер першого тижня навчального року Рік глянув на цю подію ніби збоку і спробував оцінити своє нове становище в школі. Це було справді нове становище, і навіть найповерховіший спостерігач не заперечив би цього факту. Річард Дедієр, який з'явився внаслідок брудної історії згвалтування, був зовсім не той Річард Дедієр, який прямував на незаконну прогулянку за межами школи під час «вікна».

Усі діти знали, що Рік перешкодив згвалтуванню, і знали, як перешкодив: затопивши здоровенному хлопцеві в пику. Навряд чи хто з учнів бачив напасника після того, як Рік розквасив йому губи. Але все ж знайшлися й такі, і кількість пролитої крові зростала з кожним переказом цієї гидкої історії. Розповідь обійшла всю школу, і останній варіант її був такий: хлопця, котрий намагався згвалтувати міс Гемонд, відвезли до лікарні з перебитим носом, без половини зубів, з проломаною головою та струсом мозку.

Отже, хлопці мовчки прицінювалися до Ріка. Рік був тепер наче славетний розбійник, що вступає у незнайоме місто. Слава його йшла перед ним, та очі, звернені на нього, не випромінювали захоплення, вони оцінювали. Очі ці ніби очікували, очікували слушної нагоди.

Спершу насильник зоставався чимось безликим, голим символом у морі чуток. Та містер Смол змінив усю картину, коли в середу зібрав учнів.

Велетенська Смолова постать справила на дітей майже таке ж сильне враження, як і Ріків раптовий зліт до слави. Чорт забирай, та ж, мабуть, у школі збираються проводити зовсім нову політику! Спочатку — клятий учитель англійської мови, що взяв собі за звичку лупцювати дітей на сходах, а тепер — директор з поставою борця.

Куди ж це, до біса, котиться Північна ремісничка? Між дітьми уже поширився погос, що директор перейшов до них з Бруклінської автоматичної, і новину цю вони сприйняли без особливого ентузіазму. Погос додавав, що шрам на обличчі Смол — від ножового удару, і що він вирвав ножа з рук хлопця і простромив ним горло бідоласі.

Недобрі це були вісті...

А Смол заспівав учням звичайної пісні про реформи, тієї, яку тягнуть усі нові погоничі. Але в його устах вона звучала всерйоз. Власне, вона звучала так, наче він кидав виклик усім, хто б наважився взяти під сумнів серйозність його слів. Це було аж ніяк не добре. Це було зле. Де ж можна сподіватись на що-небудь приємне в школі, коли ви маєте такого типа за директора! Де ж можна сподіватись навчитись там чого-небудь?!

Далі Смол перейшов до спроби згвалтувати. Він притишив голос, і діти, що сиділи попереду, побачили, що він також звузив очі і стис губи.

— В перший день навчання ми тут мали ганебний випадок, — сказав він. І до того всі діти сиділи тихо, але зараз, здавалося, тиша в залі ще поглибилась, неначе всі раптом затамували віддих. Рік, що сидів зі своїми учнями в кінці зали, на повні груди втягнув у себе повітря. Голови вже почали обертатися, спочатку їх було кілька, а потім це поповзло по рядах, побігло переповненою залом, як спалах нафти. Голови обертались у двох напрямках, неначе дві протилежні течії вітру гнали те полум'я: половина учнів повернулася туди, де сидів Рік, а друга — обкрутнулася глянути на міс Гемонд.

— Один з наших хлопців вирішив, що він на вулиці, — казав Смол, ігноруючи повернені голови й витягнені шиї. — Його прізвище — Дуглас Мюррей.

Отже тепер відомо. Дуглас Мюррей. Тут були хлопці, що знали Мюррея, хлопці, яким він подобався, і раптом уся історія із гвалтуванням набрала дуже особистого забарвлення. Коли це трапилося з Мюрреем, котрий був такий самий хлопець, як і всі інші, де певність, що це не може трапитись із кожним? Маючи такого виродка, як Дедієр, що здійсмає галас за кожну дрібницю, і такого настиру, як Смол, що дозволяє це свинство, можна бути певним, що далі всіх чекає виправна школа. Діти нахилились уперед, всю свою увагу спрямувавши на Смолу. Це були не жарти. Це ж зачіпало життєві інтереси всіх!

— Один з наших учителів не дав ганебному випадкові перерости в катастрофу, — вів далі Смол, чомусь нахтуючи тим фак-

том, що кожен хлопець у залі знав: «випадок» — це була спроба згвалтувати. — Дуглас Мюррей, мабуть, пожалкує, що переступив норми поведінки. Проти нього порушено кримінальну справу. Я гадаю, ви всі знаєте, що це означає.

Еге ж, вони всі знали. Вони всі знали, що це не виправна школа. Вони розважили в думці, скільки це років Мюррею, і вирішили, що тут, у кожному разі, пахне в'язницею. І все через те, що бідолашний пацан спробував скуштувати трошки насолоди. І все через те, що втрутився Дедієр, геройства, бач, йому закортіло.

— Я розповідаю вам цю історію, — провадив Смол, — щоб ви зрозуміли одну важливу річ. — Він зупинився, а далі заревів: — Я не потерплю ніяких дурниць у моїй школі, ясно? — Діти, всі як один, затамували віддих, а Смолів голос стих майже до шепоту: — Абсолютно ніяких дурниць. Ні від кого. Ніколи. Ми дали раду Дугласові Мюррею і дамо раду кожному бешкетникові. Затеяте це собі, хлопці.

Увесь четвер Рік ходив переможцем. На перших трьох уроках він не мав жодних неприємностей, хоч і відчував, як по той бік його столу клекотіло обурення. Він намагався не зважати на те обурення й залізним кулаком і далі стискав класи, не забуваючи ні на хвилину, що він — герой, переможець. Рік почав розглядати свою участь у тій маленькій драмі тепер уже з позитивного боку. Він не заперечуватиме, коли кожний учень буде його боятися, він навіть не заперечуватиме, коли вони його ненавидітимуть. Рік тут для того, щоб їх учити, а оскільки головний клопіт учителя професійної школи — щоб тебе слухали, він навіть був вдячний за той мур мовчання, що постав перед ним. Діти, він це усвідомлював, застосували проти нього щось на зразок пасивного опору, але їхня гандійська філософія лише грала йому на руку. Рік вів свої уроки вміло й методично.

Коли він увійшов до 55—206, в гурті хлопців точилася розмова, але тільки він рушив до столу, вони одразу ж розсілися і вп'ялися в нього очима. Міллер, підвівши брови, невідступно дивився на Ріка. В кімнаті панувала мертва тиша. «Добре,—подумав Рік.— Так воно й має бути». Він розгорнув журнал і швидко перевірів кого нема. Вест, він це задоволено відзначив, був відсутній. Це теж добре. Він матиме змогу зосередити всю свою увагу на Міллерові.

Рік поліз у портфель і витяг книжку в синій палітурці під назвою: «Перехідні елементи в англійській мові».

— Сьогодні мені хотілося б визначити

ваші найбільш поширені граматичні помилки. Тоді ми зможемо розпланувати нашу роботу так, щоб протягом навчального року позбутися цих помилок.

Він говорив це байдужим тоном, і діти також байдуже дивились на нього, ніяк не вказуючи свого ставлення до цього проекту.

— Анторо, — сказав Рік, — дістаньте, будь ласка, з тієї стінної шафи книжки і розподіліть їх між учнів.

Анторо мовчки підвівся. Це був вродливий хлопець з рудувато-каштановим волоссям і карими очима. Він вийшов наперед кімнати, узяв ключа, якого простяг йому Рік, а потім повернув назад, до стінної шафи, і відімкнув її.

— Ви б допомогли йому, Белазі, — сказав Рік.

Не вимовивши, як і Анторо, ні слова, Белазі підвівся, швидко пройшов у кінець кімнати і заходився розносити сині книжки, залишаючи на кожній парті по одній. Анторо зайшов з другого боку, і за яких півхвилини книжки було розподілено. Анторо віддав ключа Рікові, і обидва хлопці повернулися на свої місця.

— Відкриємо сторінку першу, — промовив Рік і зупинився, стежачи за хлопцями, що рухались наче автомати і шелестіли сторінками, гортаючи книжки. — Сторінку першу, — повторив Рік. — Всі знайшли? Заголовок — «Вправи». Тепер погляньте на параграф «А». В ньому говориться: «Виберіть з дужок правильно слово або слова до даного речення». Всі знайшли, де це?

Клас не відповів ні слова. Рік трохи спохмурнів і повів далі:

— Тут є приклад, як це треба виконувати. — Він помовчав, а тоді голосно прочитав: — Приклад: «Він (зробила, зробив) те, що казав». Правильна відповідь — зробив. Усі зрозуміли? У цьому першому параграфі тридцять п'ять речень, для нас це більш, ніж досить. Я буду вас викликати, а ви читатимете речення одне по одному. Не бійтеся зробити помилку. Коли я знатиму ваші слабкі місця, я зможу їх ліквідувати. Ясно?

Клас мовчав. Хлопці очікувально позирали поверх своїх підручників, але ніхто не прохопився жодним словом.

— Гаразд, — сказав Рік. — Будь ласка, перше речення, Міллер.

Міллер ворухнувся підвестись, але Рік хутко додав:

— Це, хлопці, можна сидючи.

Міллер знову зручно вмовстився на своєму місці і почав вивчати перше речення. Правду кажучи, Рік не чекав від цієї перевірки якихось особливих труднощів. Перед ним були п'ятикласники, а переважну більшість цього матеріалу втокмачували їм у голови ще з першого класу. Перше речення було

таке: «Генрі (не, ні) написав відповіді на мого листа». Рік пробіг речення і глянув на Міллера:

— Ну, Міллер, що ви скажете?

Міллер завагався лише на якусь мить, а тоді прочитав:

— Генрі ні написав відповіді на мого листа.

Рік уважно подивився на Міллера, далі перевів погляд на клас. Якийсь вогник жеврів у них в очах, проте ніхто не озвався. Тиша була напружена, майже гнітюча.

— Неправильно, — сказав Рік. — Тут має бути: «Генрі не написав відповіді». Ну, гаразд. Я хочу знати, в чому ви помиляєтесь. Будь ласка, наступне речення, Картер.

Картер, рудий здоровань, подивився на друге речення у вправі. «Якби я був (них, ним), я б не сказав цього».

— Якби я був них, — швидко вимовив Картер, — я б не сказав цього.

Рік посміхнувся:

— Ну, якби я був вами, я б теж не сказав цього. Правильно буде «ним».

Щось відбувалося там у класі, але що саме — Рік ще не зрозумів. В очах у хлопців світилося збудження, вони насилу його стримували. Тільки Міллерове обличчя було байдужне і безвиразне.

— Анторо, будь ласка, наступне речення, — сказав Рік. Він тим часом занотовував щось у себе в підручнику, щиро сподіваючись скористатися цим на подальших уроках граматики. Рік глянув на третє речення. «Це був не хто інший, як (її, вона)».

— Це був не хто інший, як її, — швидко промовив Анторо.

— Неправильно, — сказав Рік. — Відповідь буде «вона». Леві, наступне речення.

Скоро назвали його прізвище, Леві одразу ж прочитав:

— Джордж сильно шпурнула м'яч.

— Шпурнула м'яч? — перепитав Рік, зводячи догори брови. — Шпурнула? Ну ж бо, Леві, ви чудово знаєте, що треба «шпурнув».

Леві не відповів ні слова. Він холодним поглядом міряв Ріка.

— Белазі, — уривчасто сказав Рік. — Наступне речення.

— Говорили саме їх, — прочитав Белазі.

Рік тепер зрозумів їхню гру. Зрозумів, але був безсилий чимось протидіяти. Безсумнівно, почав Міллер, а інші підхопили, мабуть, інстинктивно. Отож Рік тепер і не знатиме, чи вони справді роблять помилки, чи зумисне, знаючи правильну відповідь. «Ні—не» вони таки можуть сплутати, але ніхто з них не скаже «шпурнула» замість «шпурнув».

— З цими реченнями у нас не так уже й блискуче, правда? — запитав Рік.

Клас мовчав.

«О-кей, — подумав Рік, — гру можна вести й по обидва боки цього клятого муру. Коли нам закортіло штукарства, то хай же всі будуть тут штукарями».

— Оскільки ми в класі переглянули усі ці речення, і оскільки я дав вам правильну відповідь у кожному випадку, домашнє завдання сьогодні буде дуже просте, — сказав він.

— Домашнє?.. — почав один з хлопців, і Міллер одразу ж докірливо обернувся до нього. «За...» вихопилось у нього, перше ніж він схаменувся, так і не доказавши «...ткни пальку», бо, очевидно, збагнув, що закінчене речення було б занадто зухвале.

Але Рік тепер знав, у чому справа, і клас відчув це. Лише на превелику силу хлопці мовчали й далі. Рік з подивом дивився на них, бо ж то один Міллер, і більше ніхто, затис у кулаці волю своїх товаришів. Рік зі свого місця стежив за цією боротьбою, спостерігав, як протест хлопців, наче пісок, затиснутий у жмені, поволі просочується між пальців Міллера. Одна річ — розігравати нового шмаркача вчителя, але коли той вчитель починає глушити по голові домашніми завданнями — це вже зовсім інше, це вже не жарти. Рік посміхнувся, здогадуючись про цей конфлікт і прагнучи довести свою битву до переможного кінця.

— Авжеж, домашнє завдання, — сказав він. — А оскільки я не хочу, щоб ви брали ці підручники додому, ви можете ось зараз переписати в свої зошити всі тридцять п'ять речень.

— Отуди к бісу! — вигукнув Картер. З його вибуху й почалося. Обличчя Картера було аж біде від люті, а блиск його рудої голови додавав цьому обуренню м'яльованих барв.

Де ла Круз, блідий худорлявий хлопчина, закричав якимсь писклявим голосом:

— Домашнє завдання? Звідкіля взялись на нашу голову ці...

— Ще й тижня не минуло, як почалося навчання!..

— Хай йому чорт! А ще базікають про експлуататорів!..

— Мені ж після школи треба на роботу, вчитлю!

— Годі! — заgrimів Рік. Він зціпив зуби, потім спокійно сказав: — Зараз же починайте переписувати речення. Це домашнє завдання розглядатиметься як контрольна робота, і від того, як ви його виконаєте, можливо, значною мірою залежатиме, чи переїдете ви в наступний клас.

Повстання закінчилось так само раптово, як і почалося. Міллер холодно посміхнувся до своїх товаришів: мовляв, якими бевзями були вони, коли надумали протестувати. Однаково нічого не добилися, до того ж учи-

тель ще й поглумився з них. Ніби знічев'я, Міллер ударом пальця розкрив зошита; інші хлопці зробили так само. Рік слідкував, як вони переписували речення.

— Раджу не пропускати жодного, — сказав він, втішаючись своєю перемогою. — Оцінки за контрольну роботу будуть виставлені з урахуванням усіх тридцяти п'яти речень.

Цим разом клас мовчав. Вони, певно, вже освоїли метод боротьби за Міллером-Ганді. Тепер вони будуть німі, як каміння, влютоване вапняним розчином у міцний мур фортеці. Рік сидів за столом і слідкував, як ретельно переписують вони речення. Його перемога, коли її взагалі можна вважати за перемогу, була облудна. І якщо не зважати на ту коротку мить піднесення, пережиту ним, коли вони, нарешті, схилились перед його волею, Рік не відчував справжньої радості.

Тиша, що стояла в класі, була чимось майже матеріальним. Рікові хотілось простягти руку і помацати її пальцем. Чути було, як скрипіли пера, видніли маківки хлопчачих голів над розкритими зошитами. «Що за чортівня діється в тих головах?» — чудувався Рік.

Мабуть, там нема нічого. Нуль. Абсолютний вакуум. Саме робота для вакуумного пилосмока. «Сміхота, — подумав він, — яку ж гру ми придумаємо далі?» Звичайно, мовчання можна досить легко зламати. Просто вразити їх чимось надзвичайним, от і все. Це однаково, як дати інсулін шизофренікові. Тепер обережно, сер, спокійненько. Ой! Вибачте, лікарю, але де поділася моя черепна коробка? Я певен, що вона в мене була, коли я сюди прийшов.

Шок завжди вплине, так чи інак. Вилікує або вб'є.

А втім шок теж має певні межі, як сталося оце сьогодні, коли він несподівано дав їм домашнє завдання. Шок може порушити їхню мовчанку, але як тільки шок минає, мовчанка повертається, а згадка про шок ще посилює грізність тієї мовчанки. Зачароване коло. Ясна річ, любий Уотсон.

Отож, любий Уотсон, що ж саме ви пропонуєте? Дозволити мовчанці, наче густому лондонському туманові, приспати будь-яку діяльність? Чи, може, будемо коли-не-коли розвіювати цей туман, знаючи, що потім він усе одно заляже? Ну, любий Уотсон, що це з вами, друже? Нічого не відповідаєте? Нічого не пропонуєте? Нічого? Добрий з вас порада, ніде правди діти.

Чи, може, нам треба лікувати не симптоми, а саму хворобу? Коли так, то що ж це за хвороба? Обурення, звичайно. Їм не сподобалось, що він перешкодив гвалтуванню. Ну, йому теж це не дуже сподобалось, отже,

тут вони квити. Поліомієліт, як на те пішло, теж не дуже люблять, але кожен визнає, що це хвороба. Не можна нехтувати чим-небудь лише через те, що воно вам не подобається.

А те, що він перешкодив гвалтуванню, — ну, тут нічого не поробиш. Це вже історія, давня і мертва, і Джордж Кац, викладач суспільствознавства, можливо, колись прочитає блискучий курс «Піднесення і занепад Річарда Дедієра».

Але, як і при кожній хворобі, можна ізолювати мікроб, або принаймні, його носія. Він знає, хто носій мікроба у цій палаті. Міллер, Грегорі!

«Це звучить, як ім'я кінозірки», — подумав Рік. Тільки я і ви, Уотсон знаємо, що це він є носієм мікроба. То зробимо операцію? — Так, зробимо. Скальпель, будь ласка. Губку. Нитку для зашивання рани. Бинт...

Пролунав дзвінок.

— Все, — сказав Рік. — Підручники передайте на передні столи. Белазі й Анторо, зберіть їх, будь ласка, і заховайте в шафу. Коли ми завтра зустрінемося знову, ваше домашнє завдання мусить бути виконане. — Він помовчав трохи. — Міллер, я хотів би з вами побалакати. Зачекайте мене, будь ласка.

Анторо й Белазі заходилися збирати підручники, а потік учнів мовчки поплив із класу. Рік дав Анторо ключа, і поки той складав книжки, Міллер стояв біля вчительського столу. Коли Анторо й Белазі вийшли, Рік глянув Міллерові просто у вічі.

— Що ви скажете, Міллер? — запитав він. Міллер не посміхнувся. Обличчя його було абсолютно спокійне. Він незворушно глянув на вчителя і перепитав:

— Про віщо, начальнику?

— Сьогодні ви верховодили учнями, — заявив Рік. — Але ви їх вели не туди, куди слід. Чому?

— А може, вам слід би було глядіти своїх власних справ, начальнику? Мало кому з хлопців сподобалось те, що сталося з Дугласом Мюрреем.

— Це не моя провина, Міллер, — серйозно сказав Рік. — Ви повинні це знати. На моєму місці ви зробили б те саме.

— Невже? Очевидно, ви погано знаєте мене, начальнику.

— Ви сердитесь, тому що я втрутився, так?

— Мюррея замкнуть у в'язницю, ви це знаєте?

— Я його не притягав до судової відповідальності.

— Ні?

— Ні.

— Ви просто невинні, мов янгол, — сказав Міллер. — А чи знаєте ви один маленький віршик, га? — нараз запитав він.

— Який віршик?
Міллер посміхнувся:

Вітер віє, день тьмяніє,
Заступає все імла...

— Не розумію, до чого це? — поволі відказав Рік.

— Ви не розумієте, га? Та до того ж бо, начальнику, що саме починає трохи прояснюватися. Мені тепер навіть добре видно.

— Ви таки ватажок класу, — мало не розпачливо сказав Рік.

— Клас тепер у моїх руках, — погодився Міллер. — То я, мабуть, піду, начальнику.

Біля дверей він завагався — певно, хотів додати щось іще. А тоді посміхнувся, низав плечима і залишив Ріка за столом віч-на-віч з його порожнім уроком — «вікном».

5

Наступного дня, о 3.45 пополудні Рік був так само втомлений і, здається, так само прагнув додому. Коли після останнього уроку учні розійшлися, він, утупившись очима в порожні парти, довго й непорушно сидів за столом.

Змова мовчання тривала. Вона досягла страхітливих розмірів. Рік уперто боровся з нею, але це була боротьба тільки з його боку, у цій війні він був змушений наступати, тоді як усі його учні відгородилися мовчанкою і тільки спостерігали.

А зараз Рік смакував іншу, природну, мовчанку порожньої кімнати. Це була приємна мовчанка. Він сидів за столом, а вона вирувала навкруг, наче тепла течія тропічного озера. Нарешті він підвівся і почав складати свої речі в портфель. Сьогодні — п'ятниця, кінець робочого тижня. Поспішати нема куди. Завтра — субота, післязавтра — неділя, а до понеділка він що-небудь придумає.

Рік рухався поволі, не кваплячись. Він почував себе як той чоловік, що перестав битися головою об кам'яний мур і тепер неймовірно радий, що біль щез.

Коли Джош Едвардс просунув голову в клас, Рік не заперечував проти вторгнення. Джош був дорослий. З ним можна побалачити.

— Заходьте, — сказав Рік.

Джош усміхнувся. Скельця його окулярів відбили промені надвечірнього сонця, що падали крізь вікна, і нестерпний блиск різонув Рікові очі. Джош увійшов до кімнати і плюхнувся на найближчу лавку, закинувши ноги на парту.

— Ну, колего, — сказав він, — я тільки що теплий.

— Важкий день, га? — зауважив Рік, закриваючи портфель. Джош тяжко зітхнув:

— Як казав мій любий татусь, коли луштив горіхи — «це не так просто, як здається».

— Не просто, — погодився, усміхаючись, Рік. — Це безсумнівно, безперечно, до чортків ясно, що не просто.

— А чи не випити нам пива? — раптом запитав Джош, скинувши ноги з парти, і так рвучко випростався, що мало не підскочив. Рік усе не міг надивуватись, скільки в нього енергії. Цього тижня він не раз бачив Джоша після важких уроків. Вони звичайно здибалися в коридорі або в учительському туалеті, куди забігали між уроками викурити сигарету. А за три-чотири хвилини поспішали назад у класи, щоб встигнути на нову хвилю штурму. На початку цих коротких зустрічей Джош завжди здавався виснаженим, він ледве з ніг не падав. Але скоро він рушав на наступний свій урок, як бадьорість у ньому воскресала. Він був наче гандбольний м'яч, що, вдарившись об землю, ще вище злітає в повітря.

— Я не знаю, — промовив Рік. — Пиво...

— Я ставлю, — заявив Джош. — Ну бо, хлопче, сьогодні ж п'ятниця. — Він помовчав, а тоді проспівав: — «Ні книжок, ні олівців, нічого...»

— Ходімо, — раптом погодився Рік. — Я тільки візьму плаща. Він підійшов до стінної шафи в кінці кімнати, відчинив її і кинув через плече: — І я мушу подзвонити дружині, сказати, що я трохи затримаюсь.

Джош повагом кивнув головою:

— Обов'язок передусім.

Вони разом вийшли з кімнати і, коли Рік замкнув її, спустилися вниз. Край шкільного подвір'я стояв гурт хлопців. Джош мимохідь глянув на них і зауважив:

— Ніяк не заберуться звідси. Вони тут як дома.

— Еге ж, — сказав Рік.

Вони попростували через подвір'я і, минувши огорожу, вийшли на вулицю.

Рікові проясніло на душі. Якось одразу проясніло. Аж до понеділка він не матиме клопоту з тими хлопцями. До понеділка не буде мертвої мовчанки. Не треба пильнувати кожен свій крок, не треба переходити в наступ. Перспектива випити кілька кувалів пива, хоч він і не бозна-який любитель пива, видалася йому дуже привабливою. У раптовому напливі почуттів він ляснув Джоша по плечу і сказав:

— Братику, який я радий, що тиждень закінчився!

Ця вилазка вже наперед збуджувала його. Він бачив, як вони відчиняють двері, передчував прохолодну сутінь бару, бачив піра-

міду пляшок перед дзеркалом, музичний автомат, що іскриться червоною, жовтогарячою і зеленою фарбами.

— Завернемо в найближчий, о'кей? — сказав Джош. — Пиво всюди однакове.

— Згода, — гаряче підхопив Рік. Він ступав поряд із Джошем і відчував себе щасливим. Йому закортіло запалити люльку. Осінь — саме пора на люльки, і він у глибині душі завжди заздрихав тим кремезним молодцям з квадратними обличчями і неодмінними люльками в зубах, — вони, певно, мають насолоду від тих люльок. Високі житлові будинки темніли проти ясного неба. Це викликало у Ріка почуття затишку й безпеки, наче в солдата, що вартує всередині фортеці. Хай йому чорт, він таки щасливий!

Вони зайшли у перший же бар, що трапився їм по дорозі. У барі сиділо кілька чоловік, дивилися телевізора та пили свої напої. Це було спокійне місце, зігріте сяйвом пляшок, що стояли по той бік прилавку. Рік одразу ж почув себе як дома, скинув плащ і пішов подзвонити Ен, а Джош тим часом замовляв.

Коли він повернувся, то з подивом побачив на стойці мартіні.

— Ти п'єш мартіні? — запитав Джош.

— Так, але я гадав...

— Пиво — це буденна річ. Сто чортів, ми завершили тиждень у Північній ремісничій і досі живі! Це вимагає чогось більшого, ніж пиво.

— Згода, — весело сказав Рік. — Але коли ми п'ємо, то платитимем порівну.

— Я щойно одержав премію по державному страховому полісу, — запевнив Джош. — Ну ж бо, пий.

Рік низав плечима і стиснув пальцями тендітну ніжку чарки.

— За нашу Північну ремісничу школу малолітніх правопорушників! — виголосив він.

— І за її чарівних школяриків, — додав Джош, урочисто кивнувши головою.

Вони вихилили чарки майже до дна. Мартіні вогнем побігло просто в шлунок, але це було приємне відчуття, і за другим заходом Рік допив решту.

Джош поставив свій келих на стойку й промовив:

— Оце був тиждень, Ріку. Могутній тиждень.

— Ти розчарований? — запитав Рік.

Джош на хвилину наче задумався.

— Сказати правду, ні, — озвався він нарешті. — Ні, не розчарований. Гадаю, діти ще покажуть себе з доброго боку. Це був просто період пристосовування, на мою думку. Я пристосовувався до них і вони до мене...

— Учні вони не зовсім ідеальні...

— Ні, не зовсім, — посміхнувся Джош. Вказівним пальцем він посунув догори окуляри, потер око, потім знову опустив їх на перенісся. — Хоч воно й близько того. Але Ейнштейнів з них не сподівайся...

— Ще? — спитав Рік. Раптом він пригадав, що платить Джош, і докинув: — Слухай, цим разом плачу я. Бо інакше ця випивка мені в горлі стоятиме.

— Пусте, пий собі. У мене зараз повна кишеня грошей, їй-бо, — знову запевнив його Джош.

— Ну, гаразд, — погодився Рік і кивнув барменові: — А він готує добрі коктейлі, цей хлопчина.

— Невже? — промовив Джош. — Я не помітив.

— Справді добрі.

Підійшов бармен, і Рік замовив ще дві порції. Вони сиділи й чекали мовчки, наче не мали більше теми до розмови, доки Джош не скаже свого слова про якість напоїв, що їх готує бармен. Коли принесли мартіні, Рік підняв чарку, але не випив, — чекав, поки Джош розкуштує.

— Так, — сказав Джош. — Смачне. Дуже смачне.

Джош устав і пішов до музичного автомата, на ходу виловивши з кишені двадцять п'ять центів.

Потім випили ще. Слухали пластинку й по трошку попивали з своїх чарок. Від четвертого уроку Рік не мав у роті ні ріски, і вже перші дві чарки ударили йому в голову. Він відчував, що п'яніє. Алкоголь теплом розливався по всьому тілі, туманив голову, але йому було на це начхати.

Бармен стояв тепер поруч — очевидно, зрозумів, що ці хлопці мають намір набратися всерйоз. Рік стежив, як він готує коктейль, а далі звернувся до Джоша:

— Справді добре, еге ж? Я, напевно, вже вихилив три чарки.

— Чотири, — хрипко зауважив Джош. — Та навіщо лічити?

Рік у захваті ляснув рукою по стойці і зареготав, Джош приєднався до нього. Бармен приніс ще дві порції, цікаво зирнув на них, знизав плечима і провів мокрою ганчіркою по стойці, хоч вона була чиста.

Раптом Джош перестав сміятися й серйозно глянув на Ріка:

— Я справді хочу навчати, Ріку, так само, як і ти. То чому ж вони не дають мені це робити? Ось чого я не розумію. Я приходжу до них і намагаюсь навчати, а вони не дають. Якщо людина хоче навчати, треба їй дати таку змогу!

— Ти маєш слухність, — погодився Рік.

— Христу ж дозволили люди навчати! — не вгавав Джош. Його обурення зростало в міру того, як він пив.

— Але ти — не Христос, — промовив Рік з виглядом людини, що зробила надзвичайне відкриття.

— У цій школі навіть Христу було б сумно, якби він захотів, щоб його слухали, — сказав Джош. Він раптом підвів брови: — О, послухай цю пластинку. Тобі подобається Сара Ваган?

— Я в захваті від Сари Ваган, — сказав Рік.

— О, вона вміє співати, — докинув Джош. — Вона справді вміє! Я казав тобі, що думаю коли-небудь познайомити учнів із своїми пластинками?

— Казав, — хрипко промовив Рік.

— Я таки думаю це зробити. У мене добра колекція, я почав збирати ще в школі. Всі пісеньки раннього Міллера, записи раннього Джеймса. І Чарлі Барнета, коли він був справжнім королем пісні. Ти пам'ятаєш «Концерт для воші»?

— Пам'ятаю, — сказав Рік.

— «У розпач не впадай, від мене прийде звістка, — затягнув Джош жахливим голосом. — І не зважай, що кажуть...»

— Чудова річ, — сказав Рік.

— Еге ж, мотив дай боже. У мене є всі старі пластинки, геть усі. Пам'ятаєш «Блюз для труби»? У мене є.

— Це гарна пластинка, — зауважив Рік.

— Чудова, — хрипко погодився Джош. — А «Роз'їзд Тукседо», пам'ятаєш цю? А «Видно край затоки Шафл»? У мене є всі-всі.

— Стривай, а цю маєш: «Співай, співай, співай»?

— О, звісно, що маю! — вигукнув Джош, розводячи руками. — Аякже. «Співай, співай, співай...»

— Але слухай, Джоше, а що як хлопцям не сподобаються твої пластинки? — раптом спитав Рік і сам здивувався з свого припущення.

— Мої пластинки? — не ймучи віри, перепитав Джош. — О, будь певен, що сподобаються. Пластинки. Йі-бо, це добра ідея, Ріку. До того ж вони в мене як новенькі. Ані подряпини немає на жодній. О, дітям вони сподобаються. — Він усміхнувся. — Я зараз хочу придумати, як пов'язати їх з англійською мовою, оце морока.

— Навіщо сушити собі голову? — запитав Рік. — Просто скажеш, що от сьогодні в нас буде музика, та й по всьому.

— Але мені хочеться якось пов'язати. Нам же рекомендували так робити. — Джош помовчав, відпив з чарки і додав: — Отож я про це й думаю...

— Що? — запитав Рік, чуючи, що йому паморочиться голова. Він тепер пив мартіні механічно, не відчуваючи ніякого смаку, і з кожним ковтком в голові паморочилося більше й більше. — Про що це ти думаєш, Джоше?

— Та все про те, чого нас навчали в коледжі. Отой курс педагогіки! Це ж просто купа кінського лайна!

— Правда, — кивнув головою Рік.

— Свята правда, — притакнув Джош. — Він на мить замовк, уважно розглядаючи свою чарку. Потім почухав потилицю й запитав: — Про віщо це я казав?

— Про курс педагогіки, — відповів Рік і в думці поздоровив себе, що він ще пам'ятає предмет розмови.

— А, так, курс педагогіки...

Рік чекав, що скаже Джош далі, але той, очевидно, вже висловив усе, що мав на цю тему.

Вони мовчки сиділи, попиваючи свої напої і прислухаючись до тиші, що запала в барі, — автомат, певно, награв уже на двадцять п'ять Джошевих центів. Якийсь хлопчина років вісімнадцяти увійшов до бару, і вони бачили, як автомат біля вхідних дверей видав йому пачку сигарет. Хлопець мимохідь глипнув на Джоша й Ріка і вийшов. Джош провів його поглядом і тоді сказав, неначе щось пригадав:

— Я хочу їх навчати, розумієш? Справді хочу, Ріку.

— То й добре, — зауважив Рік.

— О, я хочу їх навчати. Я занадто довго чекав на це, Ріку, о, як довго! Мені хотілося бути вчителем ще тоді, коли я під стіл ходив пішки. Ніхто не знає, як мені кортіло стати вчителем, Ріку. Інші діти прагнули стати поліцейськими чи пожежниками. Але я ні. Я хотів стати вчителем. Завше, скільки себе пам'ятаю. Тільки вчителем і край. І ось тепер я вчитель, а вчитель має навчати, чи не так? Отже, я маю намір... маю намір... навчати. Навіть коли вони не хочуть цього. Людина мусить робити те, Ріку, для чого вона створена.

— І робити якнайкраще, — додав Рік. — Людина, Джоше, мусить добре працювати. Джош замислено кивнув головою.

— Скажи, Ріку, я — поганий хлопець?

— Ти — добрий хлопець, Джоше. Йі-бо, добрий.

— Так чого ж вони затялись не давати мені вчити?

— Тому що вони погані хлопці, — сказав Рік.

— О ні, не кажи цього.

— Так, — наполягав Рік, — вони погані хлопці.

— Ні, — з п'яною впертістю промовив Джош, — це всі помиляються, коли так кажуть. Вони не погані хлопці. Вони просто неuki.

— Один біс, — сказав Рік.

— Ні, ні, Річі, не кажи так. Ці діти — не погані. Я підкреслюю це. Я підкреслюю це ще

раз, тому, будь ласка, не кажи більше так. Вони просто не знають нічого кращого.

— Вони кепські хлопці, — правив своєї Рік, вчепившись руками в стойку й кліпаючи очима. Він силкувався зосередитись на Джошевих словах, бо відчував, що зараз ідеться про щось дуже важливе для Джоша, а він не хотів показати себе нетактовним.

— Вони добрі хлопці, — сказав Джош. — Так. Такі самі як я, або ти. Добрі хлопці. Але коли вони не одержать освіти, вони стануть поганими, Ріку. Ось чому я мушу навчати їх, ясно? Ти мене розумієш? Яка це несправедливість, що ніхто не хоче їх вчити. Вчителі ж мусять навчати, а особливо таких дітей. Будь ласка, зрозумій мене, Річі.

— Я розумію тебе, Джоше, — сказав Рік, напружуючи всю свою волю, щоб зрозуміти.

— Тоді гаразд. Гаразд. І ти обіцяєш не називати їх поганими хлопцями?

— Згода, — сказав Рік. — Вони просто неуки.

— Це правда, неуки.

— Але погані хлопці теж можуть бути неуки, — не здавався Рік.

— Неуки — це ще не значить погані хлопці. Ти перекидаєш силогізм догори ногами... Ти ж сам знаєш...

— Безумовно, — відповів Рік.

— Отож, кінчаймо це мартіні.

Обоє випили ще по чарці і, нарешті, зібралися виходити.

— Ти як добираєшся додому, Річі? — спитав Джош.

— Автобусом. З Третьої авеню.

— Я проведу тебе до зупинки.

— Добре, — погодився Рік.

Вони вийшли з бару і поринули в темряву вулиці. Уже горіли вуличні ліхтарі, кидаючи на бетон тепле жовтаве світло. Чорне небо було всіяне зорями, а гнані вітром хмари проклали на ньому довгі пурпурові смуги. Рік глянув на небо, його вразила ця чорна глибіння, мерехтіння далеких зірок, він збагнув, що зараз пізніше, ніж він гадав.

— Треба додому, — сказав він. — Я мушу поспішати.

— Гаразд, — погодився Джош.

Вони рука в руку побрели вздовж вулиці.

— Ходім напрямки до Третьої авеню, — сказав Рік.

— Гаразд, — згодився Джош.

Вони повернули у вузький провулок поза універмагом, що стояв на Третій авеню. Одинокий вуличний ліхтар горів аж на протилежному кінці кварталу, сюди його світло зовсім не досягало. Вони рушили провулком і майже одразу почули за собою кроки.

— Хтось наздоганяє нас, — не оглядаючись, промовив Джош.

— Хай собі, — відповів Рік, намагаючись

зосередити свої думки на Ен. Він боявся, що вона там хвилюватиметься, але думки його плуталися, алкогольні випари колошкали мозок. Хитаючись, тьопали обоє провулком. Рік однією рукою міцно стискав портфель, другою — чіплявся за Джошеве плече. Вони почули чийсь кроки, хтось наздоганяв їх. Байдуже підвели голови.

— Гурт підлітків, — сказав Джош.

Іх було троє — хлопці років по сімнадцять. Навіть не глянувши на Ріка й Джоша, вони перегнали їх, лунко гупаючи черевиками по асфальту, і зникли в темряві. Джош і Рік, непевно ступаючи, йшли далі. На свіжому повітрі їх зовсім розвезло.

— От чудасія! — раптом сказав Джош.

— Що? Яка чудасія?

— Кроки й досі чути позад нас.

Рік прислухався: справді, розмірений тупіт позаду, що нагадує парадний крок німецьких солдатів. А чому ж не чути кроків попереду?

І враз Рік усе зрозумів. Він прошепотів: «Джоше!» і розпачливо подумав: «Чому я не тверезий?»

Ту ж мить хлопці напали на них.

Іх було семеро. Троє передніх, ті, що були обігнали Ріка й Джоша, нараз вирости з темряви, заступивши їм дорогу. Рік, хитаючись, обернувся і кинув погляд назад, силкуючись розгледіти решту чотирьох, які швидко наближались.

Вуличний ліхтар був далеченько, і місце засідки вкривала густа пільма, достатня, щоб надійно сховати трьох хлопців, які випередили їх, а потім вискочили назустріч. Третя авеню була ще далеко, їхніх криків про допомогу ніхто не почує. Рік струснув головою: якогось біса вона паморочиться, коли ось-ось закипить бійка.

Бозна-скільки чекали ці хлопці під баром, де вони з Джошем так по-дурному надудлилися. Гурт підлітків на шкільному подвір'ї, коли він і Джош виходили з школи, — чи то не ці самі хлопці? Це, здавалось, було так давно!

— Здоров, Дедді-ой! — пролунав голос із темряви. І коли він ще мав раніш які сумніви, то тепер вони всі розвіялись. Джош застиг на місці. Голос його прозвучав тихо, хміль усе ще сковував йому язика.

— Спиною до спини, Ріку, — промовив він.

Хлопці були задоволені тим, як обернулася справа. Годі й бажати кращого: це була ідеальна пастка. Звісно, вони б воліли, аби Дедді-ой був сам-один, але та миршава креветка — то пусте, коли він не скине своїх окулярів, доведеться йому витягати скалки із власного носа.

На вулиці було поночі. Іх семеро, а ворогів тільки двоє. З такими шансами програти неможливо.

Один з напасників вигукнув: «Ось тобі за Дугласа, виродку!» — і з усієї сили затопив кулаком. Він відчув, як Дедді-ой стукнувся об спину «Миршавця» і, відскочивши назад, безтямно захитався на місці.

«Миршавець» скинув окуляри й без угаву репетував: «Гаразд, байстрюки, гаразд, байстрюки!», а кулаками вимахував, наче поршнями. Дедді-ой не промовляв ні слова. Дедді-ой широко розставив ноги, а спиною прихилився до спини «Миршавця»: він, Дедді-ой, сприймав цю бійку, наче важку, виснажливу роботу.

Другий хлопець загилив Дедді-оя по потилиці, аж захарчав Дедді-ой і хитнувся вперед, а ще один напасник коліном ударив Дедді-оя просто в пах. Дедді-ой захарчав знову, але таки розмахнувся, і один з хлопців поточився назад. Проте супротивників у Дедді-оя було четверо, і він не брав участі в бійках уже з того часу, коли в Панамі всі у них на кораблі перепилися й почали лупцювати одне одного. Бійка та була добра, ще й кривава, але ж тоді Дедді-ой мав двадцять років і добру бійку вважав за розвагу. Ця ж бійка — це вже не розвага, яка там з біса розвага, коли кожен удар лишає по собі слід. Хлопці, навіть і не бачивши, як юшать у нього кров з носа, знали, що їхня бере. Знали, бо суглоби їхніх пальців аж скеміли після тієї зливи ударів, якою вони обсіпали Ріка. Вони відчували, як під їхніми ударами тріскає шкіра, чули, як він хрипить.

А «Миршавець» і досі репетував: «Гаразд, байстрюки!», наче нічого іншого й не знав. Але вигуки ті починали даленіти, як звук у радіоприймачі перед бурею.

Хлопці відчували, що перемога близько. Вони відчували це інстинктом досвідчених вуличних бійців і були раді, що не скористалися нічим, крім голого кулака. Цим навіть можна було похвалитись. Бо ж і справді, чорт забирай, з фінкою, чи пістолетом кожен може. Вони ж самими тільки кулаками обійшлися, і обходилися ними й далі, молотячи Дедді-оя, наче сніп. Хлопці клином врізались між ним і «Миршавцем» і, нарешті, розірвали цю пару.

Один з хлопців накинувся на Дедді-оя знову, марно намагаючись вцепитися в його коротко підстрижене волосся. Тоді він обхопив Дедді-оя рукою за шию, натискаючи передпліччям на адамове яблуко, і поволі почав заломлювати йому голову. Інший хлопець вдарив Дедді-оя ногою просто в пах, аж ойкнув Дедді-ой; ще один хлопець затопив йому в зуби і страшенно зрадів, коли відчув як на кулак бризнула кров.

«Гаразд, байстрюки, — усе так само репетував «Миршавець», але тепер він лежав

долі, і по ньому ходили ноги, бо коли супротивник на землі, ногами воно легше. Ноги не обминали ні його ребер, ні стегон, ні паху, ані навіть голови. Він не переставав викрикувати одне й те саме, знов і знов, наче тріснута пластинка. А тоді хтось хвицнув його під щелепу і зовсім зламав пластинку. І пісенька «Миршавця» скінчилася, опір його теж. Він тепер навіть не відчував, як підбори хлопців, наче кінські копита, товкли його.

Щодо Дедді-оя, то слід віддати йому належне, — він і, знемагаючи, не припиняв боротьби. За весь цей час він не вимовив і слова, такі хлопці б'ються не в жарт. Він і зараз мовчав. Він харкав кров'ю, одяга його перетворилася на лахміття, кров з носа цебеніла мов з крана, але він усе відмахувався, поки його звалили на землю і чотири рази добряче заїхали по животу. Тоді він уже не махав, але й далі не здавався, хоч і спливав кров'ю.

Справа ставала таки «мокрою». Може, Дедді-ой і дозволяє собі таку розкіш, як хімчистка, але хлопці воліли витратити гроші на кіно. Вони покладали швидше кінчати. Цим разом працювало шість пар ніг, бо «Миршавець» вибув із гри, і всі, крім одного хлопця, який з насолодою мочився на неприємного, мали змогу приділити Дедді-оєві всю увагу.

І вони її приділили. Нарешті він таки перестав пручатись.

Хлопці схопили портфель, пошматували всі папери та записника, що був там, і висипали все те в канаву. Потім потрошили замок, а сам портфель розпорили по швах і порізали ножом. Тепер він скидався на святковий вимпел, який вішають на стелю в танцювальній залі. Хлопець з ножом у руках мав ще щось на думці, але забава була закінчена, а коли вона закінчена, треба давати драла, поки на сцені не з'явилися фараони. Хлопець неохоче сховав ножа, і вони всі посунули провулком далі, прямуючи на вуличний ліхтар біля Третьої авеню.

Вони виходили з темної вулиці не всі разом — двоє, ще двоє, потім троє. Хлопці рушили Третьою авеню в напрямі до центру міста. Вони заглядали у вітрини, підсвистували до дівчат в тугих светрах, та зрідка перекидалися жартами. Далі всі вони зійшлися в одному з павільйонів, де продають морозиво. Двоє почали трощити банани, а інші заговорили собі морозива з содовою водою або з соком.

Поводилися вони дуже пристойно, тільки сміялись багато. Коли хлопці вийшли, власник павільйону, звертаючись до дружини, зауважив, що тепер школярі куди витриманіші, ніж у його час.

Перший сніг пішов у понеділок, 19 жовтня, — трохи більш, як через місяць після нападу на Ріка і Джоша. Сніг почав падати вранці, коли місто ще спало. З олив'яного неба мляво спускались перші сніжинки — великі вологі клапті, що танули, ледь торкнувшись бруку. Темні порожні вулиці мокро блищали, наче поліровані, чорний асфальт віддзеркалював світло вуличних ліхтарів. А далі засніжило не в жарт. Брудні вологі клапті відступили під натиском дрібного й колючого снігу. Вітер гнав його тротуарами і риштаками, сніжинки то припадали до землі, то знову зривалися в повітря. Вуличні ліхтарі стояли, наче вартові на чатах, сніг шмагав їхні голови в жовтих шоломах, вирував навколо, сипав і сипав. Поволі й терпляче він ковтав чорні плями асфальту, потім наліг на сірий бетон, на брунатні латки землі, наморозився на облупленій фарбі підвіконь, застиг заметами під тротуарами та стовпами, пухкою коврою щільно вкрив підняті металеві верхи машин на стоянках. Сніг усе йшов, застилаючи весь світ, занурюючи його в безмовність і тишу, замітаючи бруд великого міста. Товстим шаром ліг він під ноги, наче холодна керезя з безлічі білих пушинок.

Рік сидів за столом у 55—206 і чекав на учнів. Кімната дихала теплом. Він дивився на сніг, що сипав по той бік широких вікон, і почував себе напрочуд затишно, дарма, що чекав на учнів 55—206. Світ назовні був дуже білий і дуже спокійний. Рік приглядався до нього із теплої глибини свого кокона, зробленого з дерева, скла й бетону, стежив як вирує сніг, дивився, як білі пухинки беззвучно вдаряють об шибки, на мить пристають тут, а тоді рушають далі.

На обличчі в Ріка вже не було ніяких слідів. Рани загоїлися дуже швидко. Перш за все, рани ці були поверхові, отож, тільки й того, що обличчя стало схоже на шатковану капусту; а час — то чудові ліки: спершу зсідання крові й утворення струпів, а далі очищення від струпів, під якими з'являється свіжий шар епітелію. Місяць — час немалий. Розірвана щока, звичайно, опиралася найдовше, але навіть і вона загоїлась, коли шкіра на ній підсохла й облущилася. Спочатку ж він мав просто жакликий вигляд і в ту першу суботу й неділю здригався щоразу, коли бачив себе у дзеркалі.

Перепадало йому й раніше. І в дитинстві, і потому. Сліди тих бійок і досі збереглися — ось хоч би тут, на підборідді, шрам від удару. Отож зовсім не вигляд обличчя змушував його здригатися, ні. А лише свідомість

того, що в понеділок йому доведеться показатися з тим лицем перед усією Північною середньою школою ремісничих професій.

Він не боявся стати знову віч-на-віч з хлопцями. Не в тім річ. Зрештою, його вже побили, на цьому інцидент і вичерпано. Коли ж це не так, наступного разу він не буде п'яний, і тоді кілька проламаних голів заплатиться за його синці.

Просто у виразі його обличчя було щось ганебне, і хоч він не міг точно сказати, звідки взялося те почуття сорому, він прикро його усвідомлював. Його лице наче промовляло: «Мене перемогли», а він не хотів цього чути, бо це була брехня, бо насправді його не переможено! На нього накинута із засідки, побили, але ж його не було переможено! Це ж зовсім різні речі — бути побитим і бути переможеним. Тим-то йому й було соромно за лице, яке немовби казало: «Глянь-но сюди. Мене перемогли».

Того першого понеділка після бійки він намагався забути про своє брехливе лице. І коли Стенлі запитав, що сталося — а цей Стенлі достеменно знав, що сталося! — Рік щось там пробурмотів про якісь двері. А коли Смол запитав, що сталося, — Смол теж достеменно знав, що сталося, бо в понеділок уранці Джош Едвардс мав не кращий вигляд, а двоє дверей на один день трохи вже забагато, — Рік просто відповів: «Маленька неприємність», і на цьому був край.

Тільки не для учнів.

Учні також знали, що сталося. Учні знали це краще, ніж хто-небудь інший у школі. Учні довідалися про це з перших уст, а цих перших уст було аж семеро. І учні знали, що у п'ятницю ввечері Дедді-ой і Едвардс мали добру прочуханку. Учні знали це і були задоволені. В такий спосіб вони поквиталися. Коли б Дедді-ой захотів іще зіпсувати життя якому хлопцеві — о'кей, гаразд. Знайдуться інші хлопці, які незгірше зможуть зіпсувати життя Дедді-оєві. Оце зараз і було доведено. Вони добре вибили з нього дух, і коли обличчя Дедді-оє за всіма тими пластирами не дуже симпатичне, — то й біс із ним! Оскільки це їх торкалося, вони розквитались. Дедді-ой сплатив, що слід.

І ось мовчазна обструкція, яка несподівано почалася через день після чудової маленької промови Смола, так само несподівано й закінчилась того понеділка, що настав після побиття Ріка. Ця раптова зміна здивувала його, і він добрих півдня силкувався розгадати причини її.

Він і словом не прохопився про те, чому його обличчя схоже на пошатковану капусту. Рік знав, що дітям відома вся історія, і знав

також, що найменша поблажливості з його боку — і вони вирішують, що його залякано. Рік не виявляв ані найменшої поблажливості, більш того — він у свою чергу вдався до обструкції мовчанням. Він із залізною послідовністю грав роль Сема-мовчальника, силкуючись довести дітям, що його лице каже неправду. Діти ж поводитись нормально — як на ремісничу школу. Вони вигукували з місця, галасували, сміялися, лаялись, були неслухняні й нестримані. А Рік, у цій звичайній, як на ремісничу школу, атмосфері, почав пробувати їх учити. Проблема мовчання більше не існувала, і Рік запідозрив, чи не вулична бійка чудодійно усунула той невидимий мур.

Цілий тиждень він старанно грав свою роль, по суті ігноруючи учнів, ставлячись до них з холодною зневагою. Його поводження недвозначно говорило їм, якої він думки про засідки. Він завантажував їх вправами й контрольними, невблаганно суворо оцінював письмові роботи та відповіді в класі. Дітей це не стурбовувало. Це була нормальна річ. За Дугласа Мюррея вони розквиталися і тепер могли відпочивати й бути просто шибениками, а не шибениками найвищого розряду.

На другий тиждень після бійки Рік змінив тактику. Він збагнув, що зайшов у сліпий кут із своєю похмурою відчуженістю. Він також зрозумів, що всупереч виразові його обличчя, учні добре знають, як він зараз себе відчуває. Він був тут, щоб навчати цих дітей, а як же він їх навчатиме, удаючи, що вони не існують? Отже, бійку він викинув геть з голови, в темний закапелок, відведений під «Закінчені справи», і розпочав з чистої сторінки, не розуміючи, що в ремісничій школі майже кожна сторінка брудна.

Зрозумів він це того дня, коли нагорі почала діяти майстерня. Він тоді приніс до школи журнал, сподіваючись, що, прочитавши хлопцям замість тексту з підручника пригодницьке оповідання, він виявить тим самим до них якісь дружні почуття і почне нову еру. Оповідання було гарне, мало не шедевр, і він читав його добре, голосом своїм оживлюючи описи й діалоги. Він саме досяг кульмінаційного моменту, коли раптом нагадала про себе майстерня.

Почалося приглушеним жалібним виттям, і Рік тільки на мить відірвав погляд від сторінки журналу. Але виття чимдалі дужчало, поки стало ясно, що то на повну потужність запрацювала циркулярна пилка. Рік підняв брови, знизав плечима і почав читати далі.

Циркулярна пилка заклацала, потім забряжчала, неначе хто вкинув між шестерні гайкового ключа. Від цих звуків, здавалося, задвигтіла уся кімната. Деренчали шибки, а олівці у нього на столі пішли в танець.

Рік у подиві розширив очі. Хлопці засміялись, і щось у нього в душі відгукнулось на цей сміх. Спершу його подив і справді був щирий, потім він ще більше розширив очі, уже граючи, щелепа йому одвисла, а брови полізли до лоба.

Клас дивився на нього, і Рік почував себе так, як колись у коледжі, коли вони були ставили «Хатній сервіс». Він бачив, що клас сподівається на якийсь номер, і, збагнувши це, дуже швидко вимовив:

— А що це за чортовиння?

Клас засміявся, а один з хлопців пояснив:

— Там нагорі майстерня, вчитлю.

Рік ляснув себе по лобі і вдавав, що неприємний.

— Ов-ва, — мовив він, — нам тільки цього й бракувало.

Він голосно засміявся, напівщиро, напівроблено, і разом з ним засміявся весь клас. Рік знав, що вони сміються не з нього. Він знав, що діти, на одну тільки цю мить, співчують йому, дивляться на себе його очима, розуміють, що вони зовсім не янголи, і сміються, бо цей додатковий звуковий бар'єр робить важку справу ще важчою. Діти сміялися разом з ним, бо на одну тільки цю мить бачили речі такими, якими бачив їх він і якими, можливо, були вони насправді.

— Та хай там, читайте далі! — вигукнув один хлопець. — Цікава історія.

Рік задер голову й підозріливо дослухався до шуму, маючи вигляд людини, що збирається занурити ноги в крижану воду ставка. Тоді зітхнув, посміхнувся, кивнув на знак згоди і почав читати далі. Він встиг закінчити оповідання до дзвінка. Атмосфера доброзичливості панувала на тому уроці, і Рік слушно приписав це своїй імпровізованій виставі, що обігрувала виниклу ситуацію. Він зважив це і замислився.

Колись Рікові добре велося в театральному гуртку коледжа, і він знав, що над усе дітям подобається вистава, та ще й коли вона задурно. І якщо він може в такий спосіб опановувати увагу дітей, то чом би цього й не робити? Поза всяким сумнівом, під час епізоду з майстернею вони уважно слухали його, і він уперше за своє перебування в Північній ремісничій відчув щось на зразок контакту. А коли вся проблема зводиться до встановлення контакту і коли він порозумівся з ними через своє акторство, то чом би й далі так не робити? Зрештою, байдуже, як саме він досяг контакту, головне, що він його таки досяг. І коли це завдяки лицедійству, хай буде воно й надалі.

І воно було й надалі. Спочатку потроху — там водевільний жест, там вислів. Дітям це подобалось, і Рік розширив програму. Він спробував унаочнити одне граматичне правило, розігравши маленький скетч. Діти були

в захваті. Отже, Рік переглянув свої робочі плани, перекомпонувавши їх так, щоб ілюструвати виклади невеличкими сценками. Він надав театральної форми всьому, що робив у класі — чи то коли читав оповідання, чи коли пояснював структуру газети. На кінець кожного дня він почував себе до краю виснаженим, але це виснаження, міркував він, себе виправдовує.

Рік усвідомив помилковість своїх міркувань після двотижневого лицедійства. Він усвідомив би це й раніше, якби не так засліпився своєю ідеєю. Він зробив ту саму поширену помилку, проти якої не раз застерігав Соллі Клейн. Рік вважав інтелектуальний рівень учнів вищим, ніж це було насправді.

На сьомому уроці він привітав свій сьомий клас новиною, що сьогодні вони писатимуть у класі твір. Клас своїм звичаєм почав нарікати, ремствувати. Коли вони, нарешті, угамувалися, Рік пояснив, що саме він од них вимагає.

— Назва твору, — сказав він, — буде «Загублена річ». — Він замовк і глянув на байду дитячі обличчя. — Загублена, — повторив Рік, широко розвівши руки, — тобто вона десь зникла, пропала. Тисячі ж бо речей губляться щодня. Я просто хочу, щоб ви написали твір про яку-небудь річ, що її ви загубили — недавно, чи давніше, чи будь-коли.

Рік дивився на обличчя перед себе і думав, що, може, шестерні думок уже починають працювати за цими застиглими, без усякого виразу, очима.

— Ви маєте на увазі щось таке, що ми загубили? — запитав один з хлопців.

— Авжеж, — сказав Рік. — Розкажіть, як ви загубили цю річ, де ви її загубили, як намагалися її знайти і як ви нарешті знайшли її, якщо вам це вдалося. Наприклад... — Рік потер руки, готуючись до чергового лицедійства. Він побачив, як на дитячих обличчях ураз заграла посмішка, очі засвітились чеканням. Він знову має показувати сцену, а вони любили ці його сцени. Хай собі цей диавол поблазнює, коли це йому подобається.

Рік підійшов до дверей кімнати.

— Ви приходите з школи додому. — Рік відчинив двері, на якусь хвилю зник у коридорі, тоді знову з'явився в класі. Це вже не був Річард Дедієр, вчитель англійської мови. Він закотив манжети на штанях і, посвистуючи, перевальцем вкотився до кімнати — такий вигляд, гадав Рік, має сімнадцятирічний підліток, повертаючись після школи додому.

— Ви кидаєте книжки на стіл у кухні, — сказав Рік, повторюючи ті самі жести, що до них він звик був у свої шкільні роки. Він жестами показав, як пожбурих книжки, а далі, як добуває щось із кишені. — Ви витягаєте з кишені авторучку, — сказав він, —

і кидаєте її на стіл, поруч книжок. — Рік поляскав долонею по столі, поряд з тим місцем, де лежала уявна купа книжок. — Ось тут. Якраз поруч книжок. Оце тут ви й поклали свою авторучку.

Діти закивали головами, щиро втішаючись сценою. Цей Дедді-ой, він хилить до чогось, що зв'язане з авторучкою — он там біля книжок.

— Гаразд, — сказав Рік, дурнувато посміхаючись, потираючи руки й дивлячись на уявну авторучку, — треба чогось перекусити. Сьогодні важкий день, від англійської, як завжди, аж голова тріщить. — Рік знову засміявся і був він цим сміхом задоволений. Він розмірив його так, як колись на сцені, дав досягти йому найвищої точки, а потім стихнути, і заговорив знову лише тоді, коли сміх от-от мав завмерти: — А чи не випити мені трохи молока?

Учні кивали одне до одного, їм таки подобалася ця вистава; цікаво, що він збирається втрутнути з тією авторучкою?

— Ану до холодильника! — скрикнув Рік, задержавши вгору пальця, наче дитина, яка щось цікаве надумала. Він перейшов кімнату, зупинився біля дверей і сказав: «А-а-а!», відчиняючи їх так, немов це дверцята холодильника. Він вистромив руки за двері, вдаючи, що риеється в холодильник. — Пікулі, мм, вершковий сир, мм, печеня, тістечка й масло, мм... кішка... — Він замовк, витяг руку за уявною кішкою і враз зарепетував: — А що тут робить кішка? — тоді обережно опустив тварину на підлогу, а клас аж завив із захвату. — Ага, — промовив він, коли сміх трохи ущух, — ось і молоко. Він витяг уявну пляшку, весь засяяв і пішов до буфету по склянку. — Отож ви дістали молоко й склянку, і тепер ідете до їдальні й спочиваєте, — на ці слова Рік рушив од дверей до вікон. — І ви геть усе забули про кухню, і про книжки і... про авторучку.

Він стиснув губи й кивнув головою, щоб підкреслити цей момент. Діти стежили за його діями, збагнувши, що то була помилка забувати про авторучку, бо ж ясно, як день, — з нею має щось статися.

— В їдальні ви п'єте молоко, роздумуючи про свої справи, — сказав Рік. Він кивнув на вікно, показуючи, що там хтось — його не видно з кухні — п'є молоко. — Так ось, а хто в цей час міг би зайти до кухні?

Він зупинився в чеканні.

— Ваша мала сестричка, — оголосив Рік і тут-таки перекинувся у десятирічне дівчисько, яке пританцьовуючи показало класові язика і підскочило до кухонного столу. — О-о-о! — яка велика й пузата авторучка! — В дитячому захваті він схопив ручку, притис її до грудей, а далі, прикусивши зубами кінчик язика, почав виписувати закарлюки на

уявному аркуші паперу, нахилившись над ним у комічній позі. Потім він пострибав через кімнату, підняв догори авторучку й сказав: — Але дитині ручка набридає і, зрештою, вона кладе її. Але куди? Куди? На холодильник!

Клас завив, та Рік не протестував, а пере-чекавши, повів усю цю низку подій до кінця, приплівши сюди й маму, й тата, і навіть того самого кота з холодильника. Він пересував авторучку з місця на місце, аж поки справ-жній власник не зміг би вже її знайти і за мільйон років.

— Зрозуміли?! — запитав Рік, коли клас перестав сміятися. — Загублена річ. Оце я вам навів приклад, як може щось загубити-ся. А тепер розкажіть мені що-небудь із свого власного досвіду.

Рік роздав дітям аркуші паперу, нагадав, аби не забули про заголовки, і почав дивитись, як клас береться до роботи. Він був задоволений собою. Він опанував їхню увагу і наочно пояснив, який саме твір вони мають написати.

Клас працював до дзвінка, потім Рік зі-брав аркуші.

Прозріння прийшло одразу ж, як він почав перевіряти твори. Він не сподівався на по-рядну англійську мову, отже, з цього боку він не був розчарований. Але він мало не очманів, коли познайомився із змістом тво-рів.

Джексон, сімнадцятирічний хлопець, се-микласник, написав:

«Пришов до дому з школи. Відчинив двері і дістав молоко з холодильника. Поклав книжки і авторучку на стіл. Почав пити мо-локо. Увійшла до кухні сестричка, зяла руч-ку з столу і поставила її на верх холоди-льника. Батко зяв ручку з холодильника, за-бирає її в спальню на письмови стіл. Мати знаходи там ручку і...»

Конрад, вісімнадцять років, рік до закін-чення школи:

«Був я здивовани, коли поклав свою авто-ручку на кухоний стіл коли я пришов додому з школи, а потім пізніше не міг знати. Я був пив склянку молока в своїй кімнаті і тому не знав, що моя сестра бере ручку і тяга її по дому, коли я п'ю. Пізніше батько також но-сить ручку і я був здивовани. Отак моя руч-ка загубилась і я не знашов її до сьогодніш-нього дня...»

Старанно й повільно Рік перечитував «тво-ри», і в душі його наростав страх. Він усе думав про ту сценку, що перед ними розі-грав, сценку, що знов і знов повторювалась у їхніх творах. Трохи уяви — так, це було, але лише трохи. І зовсім не те, про що він говорив. До його картини додавалось кілька прикрас, проте основа скрізь залишалась та

сама, все було відлито з однієї і тієї ж форми.

Рік утупився поглядом в учнівські твори, відчуваючи себе повністю знищеним, дивую-чись, як таке могло статися, хіба він не по-яснив як слід? Або хіба вони не знали, що він не просив просто повторити, що він по-казав? Всемогутній боже, невже ж вони цього не зрозуміли? Чи можуть вони бути аж настільки тупі? Невже вся його праця йде намарне?

7

Якось так збіглося, що того дня, коли Рік мав коротку сутичку з Артуром Френсісом Вестом, Джошуа Едвардс саме приніс до школи свою колекцію пластинок. Розпочався день той так само, як починається перший-ліпший звичайний день. Щоправда, тепер Рік ставився до звичайних днів насторожено, знаючи, що учні Північної ремісничої мають якийсь особливий хист за кілька хвилин пе-ретворювати звичайне у надзвичайне. На Рі-кову думку, викладання було такою важ-кою працею саме внаслідок цієї особливої здатності учнів перевертати в комедію вся-ку серйозну справу.

Це було зовсім не схоже на працю де-не-будь в установі. Зовсім не схоже на чіткий графік: об 11.00 подзвонити Ендрюсові, щоб скласти угоду, о 12.00 поспідати з місіс Меф-фі, щоб обговорити рахунок Бігелоу, о 15.00 поговорити з кандидатками на стенографіст-ку і нагадати конторі у Фріско про несплату внесків. Анічого подібного, бо, за винятком невеличких порушень графіка, в установі звичайно завжди маєш змогу об 11.00 под-звонити Ендрюсові, або о 12.00 випити й за-кусити з місіс Меффі, або найняти стеногра-фісток, або послати нагадування.

В Північній же ремісничій було не так. На планування уроків Рік витрачав добру час-тину кожного вечора. І на папері всі уроки виглядали чудово. Вони сіяли зернятко за зернятком, як це й передбачено курсом пе-дагогіки у Гантер-коледжі. Ці плани мали тільки одну ваду: вони були нереальні. Бо коли Рік починав пояснювати різницю між допоміжними дієсловами, йому завжди до-водилось підвищувати голос, аби покрити гомін у класі, бо учні віддавали перевагу таким темам, як свято у день виборів чи розваги у свят-вечір. Або коли він починав пояснювати, як правильно написати листа приятелю, він майже завжди мусив давати їм контрольну роботу, щоб вони були зай-няті й сиділи тихо. А часом він просто махав рукою і, сівши за стіл, казав, що завтра бу-де контрольна з того матеріалу, який він сьогодні пояснюватиме, і бачив, як вони

ремствують та нарікають, і як зрештою настає тиша, що одразу ж переходить у бурю, тільки діти дізнаються, що свої слова він на вітер не кидає.

Отже, цього звичайного дня з його звичайним початком Рік був цілком готовий зустріти будь-який сюрприз, що його приховували в своєму рукаві учні Північної ремісничої школи.

Перший сюрприз об'явився в 55—206, але в цьому не було нічого дивного, бо 55—206 ущерть натоптаний сюрпризами. Навпаки, було б сюрпризом, якби 55—206 прийшов до школи без усякого сюрпризу.

Того дня в класі відчувалося щось не зовсім звичайне. Рік це зауважив, коли перевіряв, кого нема на уроці. Він не зовсім знав, чи було що незвичайного, поки не дійшов до прізвища Міллера.

Міллер був відсутній.

— Ну й ну, — голосно сказав Рік. Він був щиро здивований, бо Міллер пунктуально відвідував його уроки, навіть тоді, коли інші прогулювали цілісінккий день. Присутність Міллера на кожному уроці була сама собою сюрприз, і Рік так і не міг до кінця зрозуміти, що спонукає на це хлопця. Адже коли чого-небудь дуже не любиш, то, природно, його й уникаєш якомога. А втім, скидалося на те, що Міллер встановив тверді правила гри. Ці правила передбачали відвідування кожного Рікового уроку. Здавалося також, що Міллер наче провів певну умовну лінію, через яку зобов'язався не переступати. Щоправда, та лінія щодень неначе посувалася на кілька дюймів уперед, і Міллер ставав чимраз зухваліший і зухваліший, проте встановлена на даний день лінія мала для Міллера силу закону, і він ніколи не переступав її. Його пильність до цієї лінії сягала так далеко, що він навіть стримував тих, хто пробував її перейти. Він немовби казав: «На сьогодні це межа і не забувайте цього».

Ось чому відсутність Міллера була таким разючим відступом від того, що Рік звик вважати за правила, які регламентували їхню гру. Це було пряме порушення правил. Коли Рік глянув на порожнє Міллерове місце і скрикнув: «Ну-й-ну», на його обличчі з'явився такий щирий подив, що Вест поспішив повідомити:

— Грег не прийшов сьогодні.

— Бачу, — сухо промовив Рік.

— Але він не прогулює, — сказав Вест.

— Це ми з'ясуємо, коли я передам у канцелярію список відсутніх, — відповів Рік.

— І передавайте, — сказав Вест. — Він не прогулює. У нього сестра в лікарні.

— О? — промовив Рік. — Сподіваюсь, нічого серйозного?

— Нічого, — відповів Вест. — Вона собі нагуляла, ото й усе.

Він посміхнувся й пильно глянув на Ріка:

— Вчитлю, ви знаєте, що це таке «нагуляти»?

— Здається, колись чув такий вираз, — байдуже промовив Рік.

— Так от вона собі нагуляла. Долапалась. — Вест знову посміхнувся. — Вчитлю, ви знаєте, що таке «лапати»?

— А ви, Вест, знаєте, що таке «зажимати»? — різко запитав Рік. Його роздратовали всі ці дурниці. Хлопці якимось автоматично вважали вчителя англійської мови за істоту середнього роду, без статі, без думок, без серця, без чуття; за істоту, яка тільки й знає, що гризти книжки. Досі він сам підтримував серед учнів таку думку, але зараз його це стривожило. Рікові не сподобався Вестів натяк, що він, мовляв, не знає що це таке — «нагуляти» чи «лапати». Рік теж був колись хлопцем, йому доводилось бувати в борделях від Панам до док Токіо, і його єство мужчини було ображене закидами Веста. Він не міг стриматись від спокуси показати Вестові, що він також трохи знається на житті, і, може, навіть трохи більше за цього розумника з нахабною посмішкою.

— «Зажимати» — це не «лапати», вчитлю, — сказав Вест з виглядом знавця.

— Хіба? Ви не помиляєтесь, Вест? А скажіть мені, Вест, чи знаєте ви, що таке «перекимарити»? Ви самі на себе «капаєте», Вест? Ви знаєте, що таке «йорж»? Ви коли-небудь «горіли», Вест? Ви знаєте, що таке «свист», Вест? Ви «салага», чи ні? Ну, що ж ви мовчите, Вест?

Вест, явно ошелешений, вирячився на Ріка.

— Ви мене не обдурите, — сказав він. — Все одно ви фраєр.

— Еге ж, чеши далі, — відрубав Рік. — Але скажіть мені, Вест, ви бачили коли-небудь справжнього мужчину? Скажіть мені, Вест, чи вам доводилось зустрічатись з такими людьми, як Кет Ендрюс, або Телоніус Сфіер Монк, або Відо Муссо, або Коузі Коул? Ну ж бо, Вест, кажіть! Ви щось хочете сказати, правда?

— Я чув про цих хлопців, — накупився Вест.

— Дуже добре, хлопче. Чудово. В такому разі ви напевно знаєте, що то таке «димуха»? Ви, хлопче, з димухи великий фахівець? Ви коли-небудь зображали двоспинну тварину? Чи ви тільки базикаєте, а живого «прутня» й у вічі не бачили?

— Мене не обдурите, — сказав Вест.

— Ви, хлопче, схилили. Гадали, що я вас не засиплю, авжеж? Така ваша думка, правда? Я, Вест, бачу вас наскрізь, і ось хто ви, хлопче, ось що ви за один: ви — багато галасу, та й годі. Порожня бочка. Ви — багато галасу й люті, і означаєте ви, Вест, нуль. Чистісінккий нуль. Отож нічого правити мені,

що таке «нагуляти» або що, наче я тільки вчора від пипки відірвався. Краще тримайте свої дотепи за зубами. Затямте це собі, затямте також, що я зовсім не збираюсь вислуховувати ваші теревені. І тоді, Вест, все піде в нас як слід. Зрозуміло?

— Мене не обдурите, — сказав Вест. — Ви все це нахапали з книжок.

— Від певного часу, Вест, я, справді книжник. Але з книжок не дізнаєшся про все. А тепер облишмо цю розмову, зараз урок. На сьогодні дурниць досить.

— Еге, ви мене не обдурите, — останнє слово Вест залишив таки за собою.

Рік дозволив йому таку розкіш. Він був безмежно собою задоволений, почував себе так, наче майже позбувся того мультко-го тягара, що не давав йому спокою з перших днів у школі. Він знав, що ставити себе на один рівень з дітьми — неправильна тактика, але в цьому його вибухові було щось страшенно заспокійливе. Він спромігся на цілий потік добірних виразів, визбираних із різноманітних джерел: із свого власного життя, з прочитаних оповідань та романів, п'єс, які бачив, і навіть з радіовистав, які чув. Він навіть не знав точно значення деяких із тих слів, що вихопились у нього. Він просто шпурнув їх гамузом на Веста — таке собі попури двозначностей, суміш злочинського жаргону, справжня мова матрогонів.

«Матрогон». Звучить. Треба було б ужити його також. Чи згадував він «димуху»? Ага. А що воно, в чорта, таке? Щось алкогольне, з дерев'яного спирту, або денатурату, або ще з чогось. Якщо спирт почне диміти, коли до нього додати кілька крапель води, значить, його можна пити. Чи, той, не можна? Але яке, в біса, це має значення? Так чи інакше, а Вест не второпав, про що йде мова...

Рік вів далі урок, певен, що вже не матиме клопоту з Вестом. Він радів, що сьогодні нема Міллера, й розмірковував, чи справді Міллерова сестра вагітна. «Нагуляла собі». «Ви знаєте, вчитлю, що означає «нагуляла»? Його думки весь час поверталися до Міллерової сестри. Урок тривав, а задоволений усміх ніяк не сховався Рікові з обличчя. Загадавши хлопцям виконувати письмове завдання, Рік заходився перевіряти контрольні роботи другокласників. Він саме розкладав ці контрольні перед собою, як раптом відчув, що хтось стоїть біля столу.

Рік підвів голову. Перед ним, закривши великі пальці рук у кишені штанів і розчепі-ривши ноги, стояв Вест.

— В чому річ, Вест? — запитав Рік.

Вест посміхнувся.

— Дозвольте мені пройти, Красунчику, — мовив він.

Рік кліпнув очима:

— Що?

— Я сказав, дозвольте мені пройти, Красунчику.

— Що?! — Рік усе ще ошелешено дивився на Веста, кліпаючи очима. Він просто не йняв віри власним вухам. Після того, як він словами так дошкулив хлопцеві...

— Мені треба до джона¹, — сказав Вест. — Дозвольте пройти.

— Сідайте на місце, Вест, — з притиском мовив Рік.

— Я сказав, що мені треба до джона. Дозвольте пройти.

— Я чую вас, Вест. Сідайте на місце.

Хлопці кинули писати й дивилися на вчителя, передчуваючи інцидент, а може, й сподіваючись на нього.

— Гаразд, — сказав Вест, — тоді я піду без дозволу.

І він почав обходити стіл поза спиною в Ріка, але той раптом посунув свого стільця назад, загородивши вузький прохід. Стілець з грюкотом вперся в дошку, і Рік рвучко підвівся.

— Ви нікуди не підете, Вест. Сядьте на місце.

— Мені треба до джона, — підвищив голос Вест. — Чи, може, ви хочете, щоб я наробив тут на підлозі?

— Заткніть свою брудну пельку, Вест, — сказав Рік. — Ідіть на своє місце, зрозуміло, га?

— Я зрозумів, що мені треба до джона, от і все.

— Сідайте на місце, Вест, — погрозово проказав Рік. — Сідайте, або я вас посаджу силоміць.

Вест стояв перед Ріком, закривши великі пальці рук у кишені штанів, і мовчки оцінював його:

— Ви не маєте права не пускати до джона, — тихо промовив він.

— Ану спробуйте лишень, — сказав Рік, лютий, як сто чортів. Він відчув приплив якоїсь дивної сили, що пробудив у ньому недавній вибух, а зараз ще більше розпалювала Вестова непогора.

Кілька секунд вони пильно дивились один на одного, потім Вест недбало позадикував до свого місця. Він присилював себе сісти, розлючений, очі палали.

— Ви не маєте права не пускати мене до джона! — безсило вигукнув він.

— Ви підете туди, як тільки навчитесь належним чином прохати дозволу, — сказав Рік.

— Я ж просив у вас цього клятого дозволу! — вереснув Вест. Лице його налилось кров'ю, з очей, здавалося, ось-ось бризнуть сльози. Рік навіть подумав, чи не переборщив він трохи.

¹ Джон — туалет (жаргон американських школярів).

— Але не так як слід, — різко відповів він.

Вест зненацька скочив на ноги й кинувся вперед, виставивши кулаки.

— Ви хочете, щоб я впав навколішки? Щоб я вимолював у вас цей клятий дозвіл?

— Сядьте на місце, Вест, — сказав Рік, мимохіть стискаючи кулаки. Він бачив, що клас завмер у чеканні, наче тигр перед стрибком.

— Я на... на підлогу! — крикнув Вест. — Думаєте, я не зроблю цього? Думаєте, я брешу? Ви дозволите мені пройти, або я...

— Ви самі, Вест, накликаєте на свою голову клопіт, — сказав Рік. — Попросіть дозволу як слід.

— Чхав я на ваш клопіт! — крикнув Вест.

Він розстебнув блискавку шириньки й рушив до вчителевого столу, Рік ступив йому назустріч, і в цю мить пролунав дзвінок.

Вест завмер на місці, не відриваючи руки від шириньки, і прислухався до тиші, що запала після різкого дзеленчання. Потім він посміхнувся зверхньою посмішкою, яка свідчила, що тепер, в усякому разі, йому нема потреби йти до вбиральні.

— Дзвінок урятував, — промовив він, повернувшись до Ріка спиною, зібрав свої книжки і вийшов із класу. Кілька хлопців стояли й дивилися на Ріка, що, стиснувши кулаки, застиг біля класної дошки. Його уста були міцно стулені, очі палали. Вони хвилюю ще постояли, а далі посунули з класу.

«Сучий син, — подумав Рік. — Вошивець, паскуда, брехливий сучий син!»

Він сердито склав свій портфель і також вийшов із класу. Хоч одне добре, що зараз у нього «вікно», подумав він.

Зате в дітей із 66—201 ніякого «вікна». Аніякісінького. На них чекала ще англійська мова — морока з містером Едвардсом, старим котигорошком Джошем-вошем, хай йому грець! Ці вчителі здатні вигадувати безліч способів, щоб не давати хлопцям спокою! Навіщо в них тільки й клопоту — сидіти і вигадувати нові способи, як би його дошкулити людям. Оце, що він учора розводив про ділові листи, — це ж справжнісіньке патякання, бо хіба кому доведеться хоч би раз за все своє життя написати ділового листа? Можливо, Едвардсові й доведеться, але не їм. Ні, все це дрантя хіба для пташок небесних, та й ті не стануть його дзьобати, коли воно не буде присмачене шоколадом.

Хлопці поволі заходили до класу, наче в'язні, яких після обіду заганяють у камери. Вони дивилися, як в Едвардса, що сидів

за столом, тремтіли руки, дивилися на бісові окуляри, що стирчали йому на носі, дивилися на напружені, серйозні очі під тими окулярами. Хто породив тебе такого бридкого, чоловіче, думали вони. І такого нудотного, ну, просто аж блювати хочеться. Хіба тебе ніхто ніколи не вчив, Едвардсе, як бути цікавим? Джоше-воше, друже, невже тобі ніхто ніколи не казав, що ти такий зануда? Ганьба, Джоше-воше, хтось таки мусив це тобі сказати. Прийде час, коли і тобі доведеться відповідати перед «Товариством захисту дітей від жорстокого поводження», і ти втратиш свій диплом із золотими вензелями, і муситимеш кинути школу й піти копати канави, або дертися на флагштоки, або просто тинятися по місту, бо ти справді ні на що не здатен...

Хлопці поволі заповнювали клас, покірно сідали на свої місця й чекали, коли Едвардс знову почне свою белькотню. Ну, Джоше-воше, коли ж ти, нарешті, почнеш? Чи тобі треба ще одного почастунку, аби ти прочумався? То був добрий почастунок, га, Джоше-воше? Тоді в понеділок уранці ти виглядав просто чудово, наче тобі паровим катком пробували розплющити голову, яка й без того плискувала в тебе. Що буде сьогодні, Джоше-воше? Лист до бабусі в Ошкоші? Як ся маєте, бабусю? Чи мучить вас ревматизм, моя старенька? Чи не важко вам ходити, бабусю? Давай, Джошику, кінчай перевірку й починай. Ми ніяк не можемо діждатись початку.

Джош закрив класний журнал і всміхнувся до хлопців.

— Сьогодні я маю для вас сюрприз, — сказав він.

Ха-ха, Джош-вош має для нас сюрприз. Хіба це не чудово? Ану встаньмо всі й поляпаймо в долоні. Що ж там таке, Джоше? Невеличка контрольна? Чи завданнячко додому? Чи щось подібне? Що ти там напридумував за ніч у своїй катівні?

— Що ж воно за сюрприз? — спитав Валера.

— Сюрприз, який, я гадаю, вам сподобається, — сказав Едвардс, все ще всміхаючись.

— Не контрольна? — підозріливо запитав Джонс.

— Ні, не контрольна, — відповів Едвардс, таємниче усміхаючись. — Щось таке, що вам сподобається.

Еге ж, сподобається. У цього парубійка що не ідея, то справжній сюрприз. Якось він попросив нас принести газети. Це теж мало нам сподобатись. А потому цілісінький тиждень морочив нам голову читанням «Нью-Йорк таймс». То була його ідея великого почину. Так, мовляв, цікаво проводити час. Сиди, як дурень, і води очима

по цих дрібненьких літерах. Оце так почині! Ми аж почманіли були від того «сюрпризу». А зараз у нього знову якась пречудова ідея. Він має їх цілий мільйон. Чого це він тягне, не викладає зразу, що там у нього в торбі?

Едвардс тим часом мовчки підійшов у глибині класу до своєї одержної шафи. Може, це і є його сюрприз? Може, він надіне пальто й піде додому? Оце був би сюрприз. Було б на що подивитися.

— Як ви знаєте, — почав Едвардс, — література — не єдина форма виразу людських почуттів. Цього року ми пройдемо чимало літературних творів. Але існують також інші способи виразу. І їх дуже багато.

Він чогось нервує, Джош-вош. Товче одне й те саме. Що у нього там у шафі, гола дівчина чи що? Хлопці ще ніколи не бачили, щоб він отак нервував.

— Одна з форм виразу почуттів — образотворче мистецтво, — сказав Едвардс. — Малярство, скульптура... ммм, взагалі, мистецтво. А музика — це вже інша форма.

Він відчинив шафу й витягнув звідти щось, схоже на... ну, як вам це подобається? Програваач! А то що за коробка з замком? Пластинки? Кумедія! Джош-вош, виявляється, ще й пластинки любить!

— Сьогодні ми послухаємо музику, — сказав Едвардс і пішов назад до столу, затиснувши під пахвою програваача, а в другій руці несучи шкіряну коробку з пластинками.

— А що за музика? — підозріливо спитав Паско.

— Ніяких серйозних витребеньок, — відповів Едвардс. — Сьогодні ми слухатимемо джаз, свінг і навіть трохи бопу¹.

Боп? Ти і боп, Джоше-воше? Ану, злязьно із хмар, друже. Боп? Боп — це здорово, Джоше-воше.

— Гадаю, вам сподобаються ці пластинки, — сказав Едвардс. — Я вже давно колекціоную їх, ось тут у мене кілька чудових речей.

Як і «Таймс», Джоше-воше? Такі ж «чудові», як і «Таймс»? Це справді було «чудове»!

Джош тим часом увімкнув програваач, попробував пальцем голку, і скрипучий звук поплив по класу. Джош усміхнувся й сказав:

— Програваач не мій, але то нічого. Зараз спробуємо.

Джош понишпорив у коробці з пластинками й витяг блискучий чорний диск. Він закохано глянув на нього й протер рукавом.

— Почнемо з цієї, — сказав він. — Пісня

¹ Свінг, боп — різновиди джазу.

зветься «Я не можу почати». Це один із кращих записів Бенні Берігана.

Бенні Беріган? Що це за дрантя?

Джош поклав пластинку на диск, опустив звукознімач і відступив крок назад, схрестивши руки на грудях і широко посміхаючись.

Значить, це співає Бенні Беріган.

І що ж воно за цабе?.. А чи збирає він пластинки з Комо? Або з Тоні Беннет? Співаків на світі хоч греблю гати. Кого це Джош-вош думає одурити? Чудова річ, еге ж? Як сказала одна підтоптана діваха, поцілувавши корову: «Що кому до смаку».

— Послухайте, як чудово виводять труби, — сказав Едвардс. — Ця людина — попередник Джеймса, і Співака, і Елмана. Ви тільки послухайте.

Джеймса? Він має на увазі Гаррі Джеймса? Але хто такий Співак? І хто, в біса, цей Елман? Чоловіче, та цей Джош-вош живе в якомусь іншому світі. Ну, гаразд, отже, ми слухаємо трубача. Бенні Беріган. Це звучить як ім'я королеви стрип-тизу з Юніон-сіті. Що ж у тебе там ще є, Джоше-воше? Мерщій, бо ця пластинка вже кінчається.

Голка клацнула в гальмівному жолобку, а Джош-вош, безглуздо посміхаючись, усе ще застигло стояв на одному місці. Нарешті, він підняв звукознімач, зняв із диска пластинку й опустив її в коробку з таким виглядом, наче вкладав спати любу доню. Потім витяг іншу пластинку й сказав:

— А ось комбо Віла Бредлі. Чудова пластинка, зветься «Селера росте опівночі».

Що таке? «Селера»? Ти що, маєш нас за дурнів. Джоше-воше? «Селера»? О господи! Невже немає нічого путнього в отій твоїй клятій коробці? Хоча б Юлюса ла Рози? В нього є деякі непогані речі. Або принаймні Джонні Джеймса? Нічого немає?

— А що у вас іще є, вчителю? — гукнув Бразерс.

— Це дуже гарна пластинка, — мовив Едвардс, весь поринувши у звуки музики. — Послухайте.

— У вас є що-небудь живіше? — запитав Магрудер.

— Слухайте, слухайте, — кивнув головою в бік програваача Едвардс.

Ні, ви тільки подивіться на цього Едвардса. Він справді смакує це дрантя. Оркестр вичахкує якийсь мотивчик. Значить, це і є його сюрприз, його великий, веселий сюрприз! Чорт забирай, у нього там мусить бути що-небудь путнє!

— Шпарте далі, вчителю, — сказав Кремер. — Що там у вас іще є?

— Пластинок у мене багато, — відповів Едвардс, — можете не турбуватись. Ось послухайте, як витинають тромбони.

— А зі співом у вас немає?
— Ну, ви ж оце щойно чули Бенні...
— Ні, я хочу сказати, щоб хтось умів співати.

— Звісно, є. От скінчиться ця пластинка, і я... я подивлюся, що там у мене є.

— Зніміть її зараз! — крикнув Ліггіт.

— Це ж справжня класика, — невпевнено заперечив Едвардс, — Віл Бредлі. А ви коли-небудь чули про Рея Мак-Кінлі?

— Кого?

— Рея Мак... він починав разом з Бредлі. Він був... барабанщиком у джазі... Бредлі. Він...

— Це родич президента Мак-Кінлі?

— Ну, ні, я гадаю, що ні. Це...

— Що це вам, до дідька, урок історії чи що? Як музика, то хай буде музика.

Едвардс підняв звукознімач з програної майже до кінця пластинки і квапливо сховав її.

— У мене ціла купа пісеньок, — сказав він. — Деякі з них, запевняю, будуть... Ціла купа... Ось... ось одна з Елл Мей Морз. «Ков-ков-боой» зветься вона.

— Знову історія! — зарепетував Фаланзо. — Ми хочемо Фінлі Бріз Морз!

— Хутчій, Джоше-воше! — гукнув Александер. — Що там ти іще ховаєш у цій чортівній коробці?

— Обережніше на слові, Александер, — попередив його Едвардс.

— Гей, хлопці, ану загляньмо, що він там, у біса, ховає! — звернувся Александер до класу.

Валера скочив на ноги й метнувся до коробки з пластинками. Едвардс, який саме поставив пластинку Морз, швидко обернувся й крикнув:

— Сідайте на місце, Валеро!

— Що у вас в коробці, вчителю? — верескнув Валера.

«Десь на пасовищі,
в долині Санта-Фе...»

— Геть від пластинок! — гримнув Едвардс. Він кинувся до коробки й затулив її своїм тілом, широко розпроставши руки, наче «фараон», що намагається стримати демонстрацію виборців. — Геть! — заверещав він.

Ти диви на цього йдіотика! Ці пластинки для нього наче баба, щоб мене грець побив! Погляньте на цього малахольного! Наче яку потіпаху свою захищає!

— Ми хочемо щось путнє, — наполягав Валера, тягнучись до пластинок.

Едвардс відштовхнув його й знову затулив спиною коробку, широко розставивши руки.

— Я сам вибиратиму пластинки! — зарепетував він. — Геть звідси!

«Місто вродило
Пісеньку милу...»

О прихось, ков-вай-вай,
О прихось, ков-вай-вай...».

— Тоді поставте щось путнє! — гукнув Джонс.

— Забирайтесь до біса звідси! — закричав Валера.

Він пхнув Едвардса, той поточивсь і гримнувся спиною об класну дошку.

— Геть від коробки! — зарепетував Едвардс, але в руках Валери вже була пластинка, яку той підняв догори й гукнув:

— «Ляпайте в долоні, Чарлі йде сюди!»

— Покладіть пластинку... — мовив Едвардс.

— Хочете її слухати? — загорлав Валера.

— Ні! — одноставно вигукнув клас, усі підвелися із своїх місць, готові приєднатись до забави.

Едвардс кинувся до Валери, але пластинка вже вилетіла в того з рук і описала в повітрі чорну дугу.

Едвардс застиг на місці, спробував схопити пластинку, але марно. Вона вдарилась об дерев'яну підлогу і розлетілася на друзки. В класі зірвалася буря галасу.

— «Черокі!» — вигукнув Валера. — Ви хочете слухати цю негідь?

— Ні! — ревновав клас. — Викинь її!

Едвардс саме стояв навкарачки й згрібав розбиту пластинку. Він побачив, як друга пластинка випурхнула з рук Валери, перелетіла через кімнату й хряснулась об стіну між вимикачем та дошкою для об'яв. На підлогу посипалися чорні черепки. Едвардс рушив був туди, випускаючи з рук уламки першої пластинки, потім вихором кинувся до Валери.

Джонс схопив його за руку, а другою запустив пластинку в протилежний бік кімнати. Ліггіт тим часом відштовхнув Валеру від коробки з пластинками й зарепетував:

— Ось «Каламазу»! Що робити з «Каламазу»?

— Розбий цю ідіотську пластинку! — вигукнув хтось.

— Ні! — скрикнув Едвардс. — Не треба! Зупиніться, зупиніться! Ви не знаєте, що ви...

Пластинка вдарилась об стіну й розсипалась на друзки. Біля коробки порався вже хтось інший, і Едвардс метнувся через кімнату, щоб його зупинити. Хлопець із першого ряду підставив йому ногу, і Едвардс гепнувся лицем об підлогу. Окуляри його розбилися.

— Зупиніться! — заволав він. — Благаю вас, ви не знаєте...

Він силкувався підвестися, з перенісся у нього цебеніла кров. Він борсався наосліп, намагаючись продертися крізь клубок хлоп'ячих тіл, що з'юрилися коло коробки з пластинками.

Так його, перетак, нарешті в них справж-

ня розвага! Щоб вони були такі здорові, коли ці пластинки не розлетяться на друзки, як ручні гранати! От здорово, оце так сюрприз, таке тільки раз у рік може бути!

— А ось «Б-дев'ятнадцять»! — і хряск — пластинка вдарилась об стіну й розлетілася на шматки.

— «Концерт для Куті»! — і знову тріск, і знову, а далі почали хряскати пластинки одна за одною, наче цокотів кулетом, бо кожен ліз руками в коробку, кожен галасував і шпурлявся пластинками, і блискучі чорні черепки встелили всю підлогу.

Нарешті один із хлопців схопив коробку й закричав:

— Ось вона!

Він тримав її обіруч, міцно затиснувши між коліннями. Потім, не згинаючи рук, рвучко підкинув її вгору — так, як навчав їх капітан Шефер, викладач фізкультури. Коробка злетіла до стелі й на мить зависла на вершині своєї орбіти, наче ракета в польоті, а далі, перевернувшись, почала падати вниз; пластинки вискочили з гнізд і посипалися чорним дощем, з тріском падали на підлогу, розбивалися вщент, розбризкувалися на скалки. Коробка глухо вдарилась об підлогу.

— Байстрюки! — репетував Едвардс. — Брудні байстрюки!

Хлопці стрибали по пластинках, які чудом зацілили. Потім до них дійшло, що цей їхній галас, вереск і тріск можуть привабити сюди когось з учителів, отож вони облишили забаву й кинулись до дверей, зоставивши на підлозі Едвардса серед побитих пластинок і біля розтопаної коробки. Едвардс усе ще мурмотів безперестану: «Ах, ви ж байстрюки!» Майстерня нагорі не переставала працювати, і хлопцям це було на руку, бо шум майже зовсім заглушив їхній галас. Хлопцям пощастило, і вони гайнули з класу, ладні присягти, що не брали участі в цьому рейваху, що Едвардс відпустив їх сьогодні рано й вони не мають ніякісінького уявлення, що сталося опісля.

І ніхто інший, як Рік, що перед початком сьомого уроку зазирнув до класу, повертаючись із свого «вікна», знайшов Джошуа Едвардса посеред підлоги. Едвардс безтямно обмацував розтопану коробку, а довкола нього, наче розбите військо, валялися потрошені пластинки.

— Джоше! — крикнув Рік. — Що, в біса...

— Мої пластинки, — промимрив Джош. — Вони... вони побили мої пластинки, Ріку.

Він подивився на Ріка, і його заюшене лице видалося зворушливо юним без окулярів. Джош раптом гірко заривав, сльози, здавалося, лилися з самого дна його душі. Він соромився сліз, але не міг їх стримати, і вони текли йому по щоках, змішані з кро-

в'ю. Рік обняв Джоша за плечі й міцно притис до себе, а Джош усе здригався з ридань і без кінця повторював:

— Навіщо вони це зробили, Ріку? Навіщо вони це зробили? Що я вчинив поганого? Ріку, вони потрошили мої пластинки.

Сльози нестримно котилися Едвардсові з очей, бо пластинки були частиною його ества. І якщо того вечора, коли його побили хлопці, Едвардсові було невимовно гірко, то сьогодні він взагалі вважав себе розчавленим.

Рік присів поруч Джоша на підлогу і, обійнявши його за плечі, прислухався до ридань, які надривали тіло товариша, і йому самому схотілось заплакати, але він не міг.

8

Якось під час «вікна» Рік зіткнувся в коридорі з Міллером.

— Хелло, містере Дедієр, — привітався хлопець.

— Хелло, Міллер! — уривчасто відказав Рік. — Сачкуєте?

— Що ви, начальнику, — заперечив Міллер. — Я йду до джона. — Він показав вихід із класу, зроблений з добрячого шматка фанери, і додав: — Бачите, вчитлю?

— «Містер Дедієр», — сердито виправив його Рік.

— Ну, звичайно, містере Дедієр. Саме так я й сказав, авжеж?

— Ні, ви сказали інакше. І ви це самі добре знаєте.

— Ви щось маєте проти мене? — зневацька спитав Міллер.

— Те ж саме я міг би запитати й у вас, — сердито витиснув із себе Рік.

— У мене? — явно здивувався Міллер.

— Нас тут тільки двоє, — ущипливо сказав Рік, — а сам із собою я не розмовляю.

— Отже, ви щось таки маєте проти мене? — перепитав Міллер.

— Ідіть ви під три чорти, Міллер, — відповів Рік і, повернувшись спиною до хлопця, рушив у напрямку сходів.

— Агов, містере Дедієр, — покликав Міллер, — зачекайте-но хвилинку!

Рік зупинився і обернувся.

— Ну, що вам іще, Міллере?

Міллер наздогнав Ріка і підійшов до нього майже впритул.

— Я хочу сказати про отой ваш урок, що я пропустив.

— А саме?

— Я не сачкував.

— Ніхто й не казав, що ви сачкували.

— Я просто хочу, аби ви знали.

— Гаразд, тепер я знаю.

— Моя сестра привела дитину, — сказав Міллер, і обличчя його розпливлося в гордій усмішці, білозубій усмішці на тлі брунатної шкіри.

— Вітаю, — коротко відповів Рік.

— Хлопчик, — мовив Міллер.

Рік не міг зрозуміти, що той од нього хоче. Рік хвилику з цікавістю розглядав його, а тоді зауважив:

— Це дуже гарно, Міллер.

— Швагер мій за океаном, — пояснив Міллер. — В армії. Через це я й повіз сестру до лікарні. Через це мене того дня й не було в школі.

— Зрозуміло, — сказав Рік, усе ще дивуючись, навіть Міллер це йому розповідає. Кілька секунд вони стояли один навпроти одного, і з усіх боків їх обступало мовчання. Рік почував себе страшенно незручно.

— Моя дружина також чекає дитину, — зненацька вимовив він, сам здивувавшись, що спонукало його сказати про це Міллерові.

— Справді? — запитав Міллер з удавано щирою цікавістю.

— Так, — сказав Рік. А тоді, наче вояк, що на мить послабив пильність, але тут же збагнув небезпеку, додав: — Мені треба йти, Міллер.

Пильність знову була на належному рівні. Усмішка зникла в Міллера з обличчя.

— Що таке, начальнику? — запитав він.

— Не розумію, Міллер.

— Ви проти мене, начальнику? Чому ви маєте на мене зуба?

— Я ні на кого не маю зуба, Міллер. Вам це просто здалося.

— Ні, начальнику. Це ясно, як божий день, що ви маєте на мене зуба. Але чому, ось що хотів би я знати. Чому?

Рік пильно подивився на Міллера.

— Ви це серйозно? — запитав він, підвищуючи голос.

Міллер збентежився.

— Ну звісно ж.

Весь стримуваний гнів, здавалося, раптом прорвався з Рікових уст:

— І у вас вистачає нахабства питати про це! Після всього того клопоту, що ви завдали мені на уроках? Після всього, що ви накоїли? Після всіх зірваних уроків, на яких ви бешкетували із своїм любим Вестом? Чорт забирай, Міллер, і у вас вистачає ще нахабства питати?

— Спокійно, начальнику, — сказав Міллер, усмішка знову з'явилася на його обличчі, але зараз вона здавалася якоюсь оборонною. — Не беріть це так близько до серця.

— Ідіть ви краще до біса, — промовив Рік. — Від вас мене аж нудить.

— Але я все-таки не бачу...

— Дайте мені спокій, Міллер, — сказав Рік, гнів якого спалахнув з новою силою. — Ви не дурний хлопець і добре розумієте, що сталося. — Він мить помовчав, а тоді додав: — Мене б ні трохи не здивувало, якби виявилось, що до тієї розправи причетні й ви.

Рік одразу ж пошкодував, що кинув Міллерові це звинувачення, бо гнів його, здавалося, на цьому згас, але нічим уже не можна було зарадити. Міллер приголомшено глянув на Ріка.

— Ви не вірите в це, начальнику, — тихо проказав він.

— Ні. вірю. — відповів Рік, затявшись не відступити й на палець не виправляти помилки, якої припустився. — Вірю й край!

— Невже ви й справді так погано думаете про людей, чоловіче? — запитав Міллер. І, похитавши головою, глянув коридором у той бік, де був кабінет, в якому Лу Гемонд малювала шкільну газету. Цей Міллерів жест Рік зрозумів як образу.

— На що, в біса, ви натякаєте? — крикнув Рік.

З подиву очі в Міллера ледве не вискочили з орбіт.

— Що? Я...

— Вам ще не позакладало! На що ви натякаєте?..

Рік ступнув до Міллера, і хлопець позадкував до стіни. Очі його звузились, губи міцно стислися.

— Ви хочете мене вдарити, містере Дедієр? — спитав він.

— Що...

— Будь ласка, містере Дедієр. Це якраз те, чого вам треба. Це якраз те, чого вам бракує: до гарного настрою. Ну, бийте.

До Ріка ту ж мить повернулось самовладання і, тепер заспокоївшись, він не міг зрозуміти, як зовні безневинна балачка призвела до такого вибуху.

— Проба... — почав він, а Міллер ступнув іще крок назад і пригнувся, неначе заступаючись від удару низу.

— Не вагайтесь, містере Дедієр, — кричав Міллер, — не вагайтесь, вдарте мене! Не знаю, що за муха вас укусила, але мені, далекі, хотілося б побачити, як ви мене вдарите. Ну! Ну! — зарепетував він, і в голосі його прозвучали нотки істерики.

Рік повернувся до Міллера спиною.

— До завтрашнього уроку, — холодно сказав він.

— А може, й надовше! — вигукнув Міллер з таким виглядом, наче це була най-

гірша погроза, яку тільки він міг кинути велід. Відтак повернувся й собі і рушив коридором.

Рік спускався сходами, і гнів його поволі наростав знову.

«Байстріук, — подумав Рік. — Чорний...»
Він раптом зупинився.

«Стривай, що ти сказав? Ні, ні, що ти сказав?» — «Нічого, це просто...» — «Ні, ні, ти мені тут не «нічокай». Кажки прямо, що ти хотів цим, у біса, сказати, і хто ти такий сам, у біса? Хто ти такий сам, у біса? Що ти, в біса, хотів цим сказати?»

«Це зовсім не тому, що він чорний, — подумав Рік. — Це не має до того ніякого відношення».

«Тоді навіщо ти так подумав? Ну, расистський виродку, починай придумувати собі алібі. Якого біса...»

— «Я не такий. Присягаюся, тобі це відомо. Коли ти знаєш мене хоч трошки, то знаєш, що я не такий. Ти знаєш, що таких думок у мене ніколи не було». — «Досі». — «І тепер також ні. Слухай, це немає до того ніякого відношення». — «Тоді більше не думай так. Ніколи. Розумієш це, йолупе? Ніколи». — «Я й цього разу не думав так. Я був сердитий, я...» — «Нічого мені бляхмана пускати... Пообіцяй і все. Просто спокутуй свою провину, ти, шовіністе паскудний. Просто...» — «Не кажи так. На бога, ти ж знаєш, це неправда. Негри є серед моїх найкращих друзів». — «Гаразд, коли тобі подобається про це белькотати, чорт з тобою. Але в душі ти знаєш, це — неправда. Або ти зовсім мене не знаєш, і тоді мені, в усякому разі, начхати на твою думку. Ти ж знаєш, що я не такий. Хіба ні?» — «Так, знаю». — «Тоді навіщо закидати мені такі думки?..» — «Твої думки — то байдуже. А от що думає Міллер?» — «Міллер?» — «Міллер, Міллер, той самий хлопчина, якого ти трохи не назвав малим, чорним байстріуком. Що він думає, дурню? Що він думає про тебе? Що він думає про твої думки й чи думає про те, що ти подумав про нього як про малого, чорного байстріюка? Чи спадало це тобі коли-небудь на думку? Чи думав ти про це твоїм чудовим, всемогутнім розумом? Чи спадало це тобі хоч коли-небудь на думку, чи ти завжди був заклопотаний чимось іншим?» — «Це... це ніколи не спадало мені на думку. Ні. Ніколи». — «Тоді подумай про Міллера, подумай, як ти образив його». «Але ж я не...» — «Навіть коли він не думає про це, ти таки образив його. Гаразд, я забуду все, що ти ледве не сказав, власне, так сказав, я забуду все і вдам, що нічого такого й не було, проте тобі варт поміркувати над цим, і то дуже серйозно».

Рік дістався уже до третього поверху і йшов коридором, коли раптом почув гамір, що долинав із класу Джоша Едвардса. Він тут же забув про свій клопіт і метнувся до дверей, згадавши, що це шостий урок і що це той самий клас, який потрощив Джошеві пластинки і в якого саме сьогодні скінчився термін примусових вправ із краснопису. Рік пригадав це все і, підбігши до дверей, заглянув через скляну шибку досередини. Джош спокійнісінько сидів за столом, а діти з криком і вереском, від якого аж у вухах ляскотіло, гасали по всьому класу. Рік легенько постукав у шибку, Джош побачив його й кивнув головою. Рік на мигах попросив Джоша вийти на хвилинку. Джош підвівся, всміхнувся дітям, що галасували в класі, безтурботно попрямував до дверей, відчинив їх і вийшов у коридор.

— Хелло, Ріку, — сказав він, усміхаючись. На ньому були нові окуляри, які змінили вираз його обличчя, але сум, що, всупереч усмішці, застиг в очах, ще більше змінював цей вираз.

Рік занепокоєно зазирнув крізь шибку до класу, спостерігаючи веремію, що піднялася там.

— Сталося щось неприємне, Джоше? — стривожено запитав він.

— Неприємне? — Джош підвів голову. — Ні, все гаразд. — Він оглянувся через плече. — Ти маєш на увазі поведінку цих бешкетників? Це цілком нормально.

— Я гадав...

— Ти гадав, Ріку, що я мав би їх заспокоїти, так? Іншого разу я б так і зробив. Але не сьогодні, друже.

— Що ти хочеш сказати? Хіба сьогодні якийсь особливий день?

— Сьогодні... Двадцять четверте листопада, еге ж?.. Сьогодні незвичайний день, Ріку. Добре зятя собі цю дату.

— Що сталося, Джоше? В чому річ?

— Сьогодні, Ріку, якусь годину тому я мав з містером Стенлі невеличку приємну розмову. І до певної міри навіть дуже зворушливу. Майже трагедійну.

— Яку саме? — запитав Рік.

— Досить однобічну, слід визнати. Говорив переважно я. Розповіді про всі деталі чи одразу перейти до висновків?

— Переходь до висновків, — сказав Рік.

— Їх можна сформулювати в двох словах, коротко й ясно. Я кидаю школу.

— Ти?

— Так. Я подав у відставку. Випадаю зі списків. Щезаю в червоних променях заходу. Я їду, я вже пішов. Кидаю роботу.

— Цього не може бути!

— Виявляється, може. Це чистісінька правда. Я таки справді кидаю роботу. Отже, ти розумієш, мені начхати, що витво-

рятимуть ці байстрюки протягом наступних двох днів. Я кінчаю своє вчителювання, ось так. Дотягну до Дня Подяки і — прощай, «Північна ремісничка». Йі-бо, цього року в мене буде гарний День Подяки.

— Послухай, Джоше...

— Я таки справді кидаю, Ріку, цілком серйозно. Стенлі був страшенно засмучений моєю заявою, але іншого виходу нема... Перші ж місяці праці у школі ділять учителів на дорослих і дітей. Очевидно, я дитина.

Усмішка зчезла йому з обличчя, і в очах залишився сум. Рікові пригадалось, як Джош розповідав про те, що він ще в дитинстві мріяв стати вчителем.

Раптом пролунав дзвоник, і звук його повис у порожньому коридорі, наче пронизливий крик орла.

— Отакі-то справи, — сказав Джош. — Зараз почнеться сьомий урок. Лишився ще один день і два уроки. А далі — визволення.

Хлопці вже висипали з класу, скрізь по коридору розчинялися двері, вивергаючи учнів у загальний потік.

Рік рушив коридором, а Джош застиг на дверях, посміхаючись і киваючи хлопцям головою. Але очі його залишалися серйозні. Наче в людини, що з високої скелі дивиться на річку.

9

Коли настав час розпочати підготовку до різдвяного вечора (цього клопоту кожен учитель Північної ремісничої радий був би уникнути), Смол зупинив свій вибір на Річардові Дедієрі, як на найбільш відповідній кандидатурі. Бо хіба він не чув, як Стенлі хвалив Ріка за активну участь у студентському театральному гуртку? Стенлі сказав, що Рік може відтарабанили напам'ять навіть найскладніший період із Шекспіра. І хіба Дедієр не був молодий, і хіба учні не швидше горнуть до тих учителів, які не дуже багато різняться від них віком? А надто при такій нагоді, як різдвяний вечір, на якому панує дух братерства? Так сказав собі Вільям Смол. Так сказав він Стенлі. І саме так сказав Стенлі Рікові в канцелярії англійського відділу.

Щоправда, Смоліві годилося б звільнити Ріка від чергування в коридорі, або навіть і від одного-двох уроків, коли б він захотів проявити людяність. Але такого бажання в нього не було, й тому Рік і далі тягнув усі свої навантаження, а для підготовки різдвяного вечора мусив викроюва-

ти час із власних ресурсів. Це означало, що заради підготовки вечора йому доведеться пожертвувати «вікном» на шостому уроці й кількома годинами вільного часу після школи. Коли ж урахувати іще й той факт, що Рікові не судилося бодай одним оком побачити наслідки своєї праці, — факт, про який він навіть не здогадувався, гарячково готуючись до свята, — то навряд чи можна було б придумати більш приkre завдання для Ріка.

А тим часом Рік по-справжньому щиро зрадів від цього доручення й відразу ж узявся до роботи.

Повідомлення про наступний вечір і про те, що потрібні таланти, він розмножив для кожного вчителя. Кожен учень, який мав бажання взяти участь у святковому вечорі, повинен був негайно увійти в контакт з містером Дедієром. Після того, як повідомлення було розповсюджено і, як сподівався Рік, прочитано в класах, Рік переговорив із знайомими вчителями, просячи їх настійливо пропагувати вечір і збудити хоч який-небудь інтерес до нього серед хлопців. Рікові конче потрібні були таланти. Правду сказати, він обійшовся б і без талантів, аби тільки було хоч у що-небудь вирядити хлопців. Бо добре підготувати виставу не так легко, а Рікові страх як хотілося зробити щось путне.

Всім своїм класам він розповідав про вечір, а вечорами, закинувши плани уроків, писав текст вистави. Вона призначалася не для Бродвею чи для Брукса Еткінсона. Вона призначалася для розваги учнів і учителів Північної середньої ремісничої школи. У цій виставі Санта-Клаус у супроводі почту янголів навідував Північну ремісничу. Рік не знав, як доцільніше ввести у виставу янголів, але гадав, що коли він загорне кількох старшокласників у простирадла й дасть їм німби, то вже саме це викличе сміх. Рік натякнув Соллі Клейнові, чи той не погодився б зіграти Санта-Клауса, але дістав відмову.

Йому довелось трохи пригладити текст п'єси, бо якби він написав те, що думав насправді, це було б занадто. У виставі Санта-Клаус заходить до різних класів школи, залишаючи в кожному подарунки, — звичайно, весь час із почтом янголів, — і, зрештою, робить висновок, що Північна ремісничка просто казкова школа. Рікові хотілося написати справжню сатиру, але він знав, що на вечорі буде Смол, а воно якось не пасує дошкулити людині під саме різдво. Тож Рік змалював школу як працьовитий вулик, де діти прагнуть опанувати свій фах, а вчителі — складова частина «маленької сім'ї», в існування якої вірив Смол.

Скомпонувавши текст вистави, Рік одра-

зу ж розповів про неї класам, сподіваючись у такий спосіб збудити додаткову цікавість. Його попередні повідомлення дали убогі наслідки. Окрім жменьки дітей, здатних на що завгодно — від гри в шахи до дискусії про атомну енергію (були й такі діти в Північній ремісничій), — до нього досі ніхто не зголошувався.

Почин зробив Джордж Кац, який зголосився на роль Санта-Клауса. Рік із вдячністю скористався його пропозицією і дав йому копію рукопису. Роль Санта-Клауса, природньо, була найважча, і Рік так і розраховував, що за неї візьметься хтось з учителів. Отож пропозиція Каца була суцєю удачею, і коли наступного дня Кац в учительському буфеті заявив, що за вечір вивчив свою роль, Рік мало не розцілував його.

Потому до Ріка підійшов Міллер.

Хлопець зачекав, доки більшість учнів залишить клас, а тоді приступив до Рікового столу. Рік, який саме записував відсутніх до журналу, підвів голову, побачив Міллера й запитав:

— Що тобі, Міллер?

— Маєте кілька вільних хвилин, начальнику? — запитав Міллер.

— В чому річ, Міллер? — роздратовано повторив Рік. Він усе ще був певен, що найголовніший його ворог у класі — це Міллер.

— Я міркував про ваш різдвяний вечір, містере Дедієр, — промовив Міллер.

— А саме?

— Ну, про тих янголів, що ви розказували нам на уроці. Пам'ятаєте?

— Так.

Міллер переступив з ноги на ногу, вигляд у нього був явно збентежений.

— У них багато рядків для декламації? Тобто чи багато їм треба товкти напам'ять?

— Ні, не дуже, — відповів Рік. Він з цікавістю зиркнув на Міллера: — А чому це вас цікавить?

— Бо в мене є одна ідея. Ви справді маєте кілька вільних хвилин?

— Авжеж. Кажіть далі.

— Що ви скажете про кольорових янголів?

Рік сторожко глянув на Міллера.

— Кольорові янголи? — неквапливо спитав він.

Міллер поведився не менш насторожено, ніж Рік. Він так само пильно подивився на нього і сказав:

— Чорні пацани. Розумієте?

— Що саме ви маєте на увазі?

— Я гадав, що вони, може, будуть схожі на... ну... мені здалося, що це може викликати сміх, розумієте? Четверо чи п'ятеро таких, як я, в білих простирадлах і з нім-

бами. Ви мене розумієте, містере Дедієр?

— Так, Міллер, — відказав здивований Рік, хоч і не знав, що насправді задумав хлопця.

— Янголи вам потрібні для сміху, еге ж? Ви сказали, що коли зможете, то візьмете старшокласників, бо вони високі. — Міллер лагідно всміхнувся. — А в мене є кілька приятелів, містере Дедієр, і вони не тільки високі, а й чорні.

— Я.. я не знаю, — нерішуче сказав Рік, міркуючи, чи виправдає себе така ідея. Він раптом уявив собі цю сцену і побачив, що вона така ефектна, але йому не хотілося, щоб хтось дійшов висновку, ніби він глузує з негрів.

— Оті мої приятелі, — Міллер серйозно обстоював свою ідею, — здібні хлопці. Вони щось на зразок співочого гуртка, розумієте, і, мабуть, змогли б і поколядувати, коли б це вам було потрібно. В них добре виходить «Тихий вечір», вони співають «З богом спочинь» і таке інше. Далебі, вони добре співають.

Міллер замовк, ще більше збентежений, а далі спитав:

— А ви... ви думали залучити до вистави кольорових хлопців?

— Авжеж, думав, — відповів Рік. — Але я просто не знаю...

— А їй-бо було б добре, — тихо проказав Міллер, похиливши голову, — він зрозумів, що його ідея не зустріла схвалення Ріка.

— ...Чи захочуть ваші приятелі, Міллер, працювати над виставою?

— О, про це ви не турбуйтеся, — сказав Міллер, й очі його знову спалахнули.

— Після уроків?

— Ну, це вже я не знаю. Бачите, більшість із них після школи мусять працювати. Але ми будемо приходити будь-коли під час навчання, тобто в обідню, або в якусь іншу перерву. І ми могли б вивчати ролі вечорами, розумієте? У вільний час, звісно. Якщо вам, певна річ, сподобалась ця ідея.

Рік мить повагався, а потім спитав:

— А як, на вашу думку, інші... кольорові хлопці реагуватимуть на це? Ті, що сидітимуть у залі? — Він запитливо глянув на Міллера, дивуючись, що розмовляє з хлопцем на таку тему і водночас радіючи цьому. — Ви розумієте...

— Ви хочете сказати, що хтось може образитись? — Міллер упевнено посміхнувся. — Ну, хай це вас не турбує. Вони просто вважатимуть це великим жартом, та й годі.

— Не знаю, — щиро сказав Рік.

— Містере Дедієр, — промовив Міллер, запалившись зненацька новою ідеєю, — ви бачили «Зелені пасовища»?

— Звичайно, — відповів Рік, здивований, що Міллер знає цю п'єсу.

— Там теж пофарбували янголів, містере Дедієр. Навіть бога пофарбували, і ніхто не ображався, далєбі. Цю п'єсу поставили в Гарлемі, всі глядачі були кольорові, і ніхто не дерся від цього на стіни. Все буде гаразд, ось побачите.

— Так, — сказав Рік, киваючи головою, — може, ви й маєте рацію. Я поговорю сьогодні про це із Смолем, і коли йому сподобається ця ідея... Бачите, я нікого не хочу ображати. — Він замовк і спробував усміхнутися. — А ви, Міллер, я сподіваюся, що... що ви теж візьмете участь у виставі?

— Ну звісно ж, — здивувався Міллер. — Адже я, вчителю, тягну баса в капелі!

— Отже домовились, — сказав Рік. — Завтра в класі я дам вам відповідь.

Надвечір Рік поговорив із Смолем, і той схвалив Міллерову ідею. Надто йому сподобалось, що її подав учень, і коли Рік вийшов із кабінету, Смол поздоровив себе, що так надзвичайно вдало вибрав керівника різдвяної вистави. Наступного дня, наприкінці п'ятого уроку, Рік сказав про це Міллерові. Він попросив хлопця трохи затриматись після дзвінка, але побачив, що разом з Міллером залишився й Вест, і був цим неприємно вражений.

— Я хочу побалакати з Міллером наодинці, — сказав Рік Вестові. — Будь ласка, зачекайте в коридорі.

Вест кинув на Ріка зневажливий погляд і сперся на одвірток.

— Я розмовляв з містером Смолем, Міллер, — сказав Рік упівголоса, щоб не чув Вест. — Він гадає, що це буде чудово.

— От і добре, — промовив Міллер, усміхаючись і киваючи головою. — Я перекажу хлопцям. Коли починаємо?

— А ви не зможете дістати мені розклад уроків ваших хлопців, щоб я міг якось усе розпланувати? Спочатку ми, певно, окремо готуватимемо ролі Санта-Клауса і янголів. А пізніше нам, можливо, пощастить організувати вечірні репетиції.

— Гаразд. Я дістану вам цей розклад, — пообіцяв Міллер і рушив до дверей. Обернувшись на ходу, він додав: — Дякую вам.

Вест, стоячи на порозі, підшкільнув його:

— Що, Грегу, підлизуєшся?

Міллерові відповіді Рік не почув — хлопці вже вийшли в коридор. Він довго не спускав ока з дверей, думаючи, з якої це речі Міллерові забалося грати у виставі, і чи не робить він, Рік, помилки, даючи йому роль. А що, коли Міллер задумав щось устругнути? Чи може, спробувати зіпсувати свято, аби виставити негрів на посміховисько і тим самим кинути тінь на смаки й погляди Ріка?

Рік не міг відповісти собі, але вирішив пильнувати за Міллером і його янголами і при першій же підозрі заборонити їм грати.

Та незабаром виявилось, що Рікові побоювання безпідставні.

Янголів було шестеро, разом з Міллером. Як і казав Міллер, всі були високі на зріст, а один із них мав шість футів і два дюйми. Міллер був найнижчий у групі. Рік розставив хлопців за зростом, наперед радіючи, що це дасть чудовий ефект. Перша репетиція відбулася другого грудня під час четвертого уроку.

Хлопці виявилися напрочуд колективними. Ріка це здивувало, бо раніше він стикався лише з «солістами». В коледжі, коли хтось умів танцювати чи співати, то вважався «солістом», самостійним виконавцем. Ставши членом цієї високої касты, він звичайно вважав, що вся дія мусить крутитись довкола нього одного, а до сюжету, розвитку дії, йому не було ніякого діла. Хлопці, мабуть, уже виступали разом, і Рік побоювався з цього боку ускладнень. Він боявся «солізму», а «солізм» не терпить, коли його вкладають у рамки вистави. Та хлопці не подавали й знаку «солізму». Вони слухались усього, що їм казав Рік, і, здавалося, були в захваті від своїх ролей.

А Рік написав ці ролі так, що вони не були індивідуальні. Він цілком слушно гадав, що успіх янголів залежатиме від їхніх дій як єдиного цілого. Тому всі вони говорили хором, одночасно виконували всі свої рухи. Коли хто з янголів шморгав носом, ту ж мить шморгали решта. Коли один янгол казав: «О, так», — він мав бути певен, що ту ж мить його слова підхопить решта.

На першій репетиції Рік познайомив хлопців з містером Кацом і сказав, що Кац грає Санта-Клауса і що янголам та святому Нікові треба добре спрацюватися, бо, правду кажучи, основний тягар вистави ляже на їхні плечі. Хлопці шанобливо поставилися до цього знайомства, так наче познайомитися з учителем було для них незнати якою важливою річчю. Рік роздав їм ролі янголів, і хлопці, сівши кружка серед сцени, почали читати їх. Слова другорядних персонажів Рік по ходу дії зачитував із свого рукопису.

Вони пройшли вже кілька абзаців, як раптом Рікові впало в око, що один із янголів мовчить. Рік зупинив читання й запитав:

— У вас щось не клеїться? Вибачте, не пам'ятаю вашого прізвища.

— Це Браун, — пояснив Міллер. — Він не може так шпарко читати, містере Дедієр.

— Ах, он воно що, — розчаровано сказав Рік.

— Ми допоможемо йому вивчити роль, — запевнив Ріка Міллер. — Не турбуйтеся. Він не може так швидко читати, але він не підведе. В нього добра пам'ять.

— Ну, гаразд, — неохоче погодився Дедієр. — Почнемо з другого монологу Санта-Клауса.

Джордж Кац уже знав свій монолог напам'ять і відтарабанив його таким дерев'яно-незворушним голосом, наче це була Велика хартія вольностей. Рік не звернув на це уваги, певен, що незворушність зникне, як тільки Кац почне працювати над роллю. Та й до того ж, колективна роль янголів викликала в нього більше занепокоєння, аніж Кацова інтерпретація святого Ніка. Хлопці ніяк не могли вкластися в одночасся. Одні барилися, інші поспішали, і стояв такий гармидер, що не можна було розібрати жодного слова. Янголи раз за разом читали той самий уривок, та Рікові ніяк не щастило синхронізувати їх. Врятувало його Міллерове втручання й чуття ритму, притаманне хлопцям.

— Ми беремось за це не так, як треба, — сказав Міллер. — Робимо не так, як хоче містер Дедієр. Ви хочете, щоб ми вклалися в один відтинок часу, еге ж, начальнику? — запитав він.

— Так, — відповів Рік, переконаний, що з янголами нічого не вийде.

— Ну от, а ми робимо не так. — Міллер заглянув у рукопис під рукою. — Слухайте, хлопці, ось Санта-Клаус питає: «Як ся маєте сьогодні, небесні посланці?» Знайшли це місце? — Хлопці закивали головами й щось промимрили, і Міллер провадить далі: — Отож його останнє слово «посланці». Ну, а ось вам ритм. І — раз, і — два. Вловили? І — раз, і — два. Припустімо, нам треба відповісти: «О, прекрасно, Санто». О'кей, отже, ми слідуємо, і — раз, і — два, вступаємо на неударному такті. Ми вимовляємо «о» без притиску, змовкаємо, а далі кажемо: «Прекрасно, Санто». Ну, тепер второпали?

Хлопці загомоніли між собою, киваючи головами і вчитуючись у текст, а Рік здивовано спостерігав за ними.

— Чи не могли б ви проказати нам ту репліку, містере Кац? — попросив Міллер.

Джордж Кац порився в пам'яті і промовив незворушним голосом:

— Як ся маєте сьогодні, небесні посланці?

Міллер відрахував такт:

— І — раз, і — два, «о, прекрасно, Санто». — Він замовк і знову глянув на хлопців: — То як, второпали? Я ще раз відрахую вам такт, а тоді спробуємо повторити це про себе. Можна ще раз цю фразу, містере Кац?

— Як ся маєте сьогодні, небесні посланці? — незворушно повторив Джордж Кац.

— І — раз, і — два, — шепотів Міллер.

— «О, — хором проказали хлопці (Міллер шепнув: «такт»), — прекрасно, Санто».

— Чудово! — широко всміхаючись, сказав Рік. Він був приємно вражений, що Міллер так блискуче скористався ритмічним чуттям хлопців. — Чудово! Ну, коли ми зможемо зробити так з усіма вашими репліками...

— Зможемо, — впевнено заявив Міллер. — Це ж ті самі співи, начальнику, лише без мелодії.

З цієї репетиції під час четвертого уроку вони взяли все, що могли, і просунулись у текст настільки, наскільки дозволив час. Коли дзвінок сповістив кінець уроку, Рік неохоче подався до свого класу на побачення з 55—206. Поки Рік дійшов туди, Міллер був уже на місці, бо він метнувся одразу ж після дзвінка, а Рік іще перекинувся кількома словами з Кацом.

— Агов, учителю! — гукнув Міллер. — Майте голову на в'язах!

Рік, усе ще перебуваючи під враженням вдалої репетиції і приємної поведінки Міллера, його допомоги, всміхнувся й запитав:

— Що ви хочете цим сказати, Міллер?

— Ви ж притарабанились із запізненням, начальнику. Подаєте своїм учням поганий приклад.

Клас зайшовся сміхом, а Рік здивовано виричався на Міллера.

— Що, може, неправда, начальнику? — Міллер подивився на нього невинними очима. — Хіба ви не притарабанились із запізненням?

Рік, усе ще не годен збагнути, про що йдеться, відповів:

— Либонь, що так, Міллер.

— Либонь, що так? Сто чортів, чоловіче, то ви ще цього не певні? Не може бути, щоб ви були настільки тупий!

Клас підбадьорливо загав.

— Він розгубився, — глузливо зауважив Вест. — Служба розхитала йому нерви.

— Годі! — різко крикнув Рік. — Зараз же мені замовкніть!

— Замовкніть! — закричав Вест. — Чуєте, що чоловік каже?

— Він каже: «Замовкніть», — докинув Міллер. — А коли він каже: «Замовкніть», то, далі...

— ...що він не жартує, — весело підхопив Вест і в захваті ляснув Міллера по плечі.

Рік блимнув на Міллера очима, неспроможний збагнути, чого це підліток так змінився. Невже це той самий хлопчина, що на попередньому уроці так охоче допомагав йому, так добре пояснив «янголам» ритміку реплік? Невже це той самий хлопчи-

на? Оцей самовдоволенний бовдур, що зараз ізнов виставив учителя на посміховисько всього класу? Рік просто не міг у це повірити і пустив це повз увагу, бо нічого не розумів. Проте вже через декілька днів він збагнув одну істотну річ, і збагнув та кож, як йому треба поводитися.

Рік зрозумів, що Міллер сформулював усі правила своєї гри й що правила ці складні й непорушні. Так само, як перед початком уроку англійської мови Міллер щоразу проводив певну «демаркаційну» лінію і ніколи не переступав її, він провів її та кож між виставою та всіма іншими шкільними справами.

Становище було заплутане, бо на репетиціях Рік швидко порозумівся з Міллером. Здавалося, взаємини «учень — учитель» зникли зовсім, замість них просто було двоє людей, що працюють задля спільної мети. Міллер слухався його вказівок і сам іноді підказував щось слушне, червонів, коли Рік картав його за якусь там дрібницю в грі, або за те, що він не вивчив свою роль. Рік високо цінував Міллерову участь у виставі, а найбільше те, як хлопець керував «янгалами», як допомагав Рікові зробити з них єдине ціле, мов бездоганий механізм, що добре грає і співає.

А коли репетиція кінчалася, над обрієм нависав 55—206, і Міллер знову проводив свою лінію. Ніколи не переступаючи її, він підходив до неї впритул, дратуючи Ріка своїм глузуванням, аж поки Рік сам не порушував кордон, і тоді перед Міллером поставав вибір або відступити, або перейти на Рікову територію, — чого він ніколи не робив.

Рік намагався це зрозуміти і єдиний висновок, який напрошувався, було те, що у виставі Міллер міг застосувати свої здібності провідника (а в нього, поза всяким сумнівом, ці здібності були), тоді як у класі цього зробити не міг, навпаки, там існувало ненормальне становище, при якому замірило правила погана поведінка.

На репетиціях Міллерові не випадало бешкетувати. Функція, що її він виконував, давала поживу його діяльному розумові. Він мав під своєю орудою хлопців і бачив мету, до якої їх треба вести.

А урок англійської мови — це зовсім не те. Інші хлопці в класі вважали англійську мову марною тратою часу, нулем без палички. Міллер, мабуть, теж був такої ж думки, хоч іноді важко було збагнути, що саме він думає. Розум підказував йому, що слави можна захити зухвалістю, а верховодою стати завдяки бешкетництву. Отож він проводив свою одну лінію, другу, і немовби казав Рікові: «Вистава, начальнику, це одна річ, а англійська мова — зовсім

інша. І нічого сподіватися, що на уроках я цілуватиму вас у зад».

Отак Рік віч-на-віч зіткнувся з цією дво-головою горгоною. Він навчився сприймати хорошого Міллера й поганого Міллера, і відчував себе при цьому, наче психоаналітик, що вивчає шизофреніка. І весь час не міг зрозуміти, яке ж лице в Міллера справжнє, і плекав надію, що воно таки хороше, а не погане.

На репетиціях хороше, безперечно, переважало й підготовка вистави максимально швидко посувалася вперед. На десяте грудня янгали й Санта-Клаус уже являли собою бездоганно спрацьований механізм; до того ж, Джордж Кац позбувся тієї незворушної застигlosti, з якою він проказував свою роль на перших репетиціях. Спостерігати, як вони діють разом, була сама приємність. Кац, неспроможний остаточно подолати помпезність і сухуватість, притаманні його вдачі, ідеально пасував до шести кольорових «янгалів».

В репетиції потроху втяглися й решта виконавців. Ця решта складалася, власне, з групи статистів — двадцяти п'яти хлопців, що символізували класи, які відвідував Санта-Клаус із «янгалами», — та сімох учителів, що зголосилися грати у виставі, переважно самих себе. Собі Рік теж узяв одну невеличку роль, бо більше охочих учителів не знайшлося.

10

Що далі просувалась підготовка вистави, то все більше слово «янгол» ставало синонімом до слова «Міллер».

Мілер був справжньою знахідкою. Заради вистави він ладен був зробити що завгодно. Його працьовитість просто-таки захоплювала Ріка. Хлопець робив усе, що його просили, і навіть чимало такого, про що Рік навіть не думав його просити.

Наприклад, того вечора, коли Рік залишився в школі перефарбувати один із задників, що своїм жовтим кольором викликав неприємні асоціації. Рік приніс із собою робочі флотські штани й сорочку з грубої бумазеї, переодягнувся за сценою і простягся на підлозі між пензлів та банок із фарбою, думаючи про те, як би його скорше впорати роботу.

Тут до зали повільно зайшов Міллер і, зупинившись над Ріком, якусь хвилю мовчки спостерігав за ним. А тоді спитав:

— У вас є зайвий пензель, містере Де-дієр?

— Є, чому ж? — відповів Рік.
— Я гадаю, помічник вам не завадить. А то ви провотузитесь тут цілісіньку ніч.
— То будь ласка, — усміхнувся Рік. — Пензель, мабуть, трохи затвердів, але то нічого.

Міллер узяв пензля і провів ним по долоні.

— Піде, — сказав він, відтак опустився на підлогу поруч Ріка й поринув у працю.

Робота ця, що не кажи, була марудна. На задникові нічого не треба було розмальовувати, а тільки поверх старої фарби нанести шар нової. Кілька хвилин обидва працювали мовчки, а далі, — може, тому, що фарбування робота механічна, розбалакались.

Спочатку розмова точилася навколо вистави і не виходила з казенних рамок «учитель — учень». Згодом, мабуть, тому, що обоє були в робочих штанах, тому, що обох захопила робота, казенність щезла, і вони заговорили про інші речі: про кіно, про вчителів і учнів з їхньої школи, про «диваків», яких вони обидва знали, про те, що значить для них різдвяне свято серед буднів року, і навіть, — як це не дивно, — про книги, які Міллер прочитав поза школою, здебільшого «кишенькові видання», і серед них чимало чудових творів.

Саме на цій стадії розмови Рік запитав:

— Як це сталося, Міллер, що ви пішли до професійної школи?

— Важко сказати, — відповів Міллер, вмочаючи у фарбу пензля й ляпаючи нею по полотну. Потім широкими мазками розтер фарбу й підвів голову.

— А ви думали про загальноосвітню школу?

— Та трохи думав.

— А з чого ви спеціалізуєтесь, Міллер?

— З автомобілів.

— Ви хочете стати механіком?

— Мабуть, що так, — якось непевно відказав Міллер.

— Справді?

— Бачте, містере Дедієр, вибір не такий уже й багатий.

— Що ви хочете цим сказати?

— Я ж кольоровий, — відповів Міллер, і в голосі його не було й тіні злості.

— Не розумію, — сказав Рік.

Міллер посміхнувся.

— Ви можете уявити мене юристом, або лікарем, або ще кимось? Я не хочу себе дурити, містере Дедієр.

— А вам хотілося б стати лікарем?

— Ні, ні, не конче. Не зрозумійте мене хибно. Я просто не... ну, бачте... Я хочу сказати, що краще бути механіком, аніж ліфтером, чи швейцаром, чи чистильником.

Ви мене розумієте? Я гадаю, механік завжди знайде якусь роботу, і, може, в даному разі не матиме значення, чорний він чи білий. Ось так я гадаю...

— Але вам хотілося б бути кимось... Більшим за механіка?

— Хіба механік — це погано?

Рік пильно подивився на Міллера.

— Але ви воліли б бути ким іншим? — спитав він.

— Можливо.

— Ким, Міллер?

— Не знаю.

— Але все ж таки воліли б?

— Можливо, — Міллер непевно всміхнувся. — Я гадав собі, що колись, може, стану співаком, але в мене замало для цього сили. Знаєте, в співаки йде багато кольорових. Нат Коул, Перл Бейлі, ну, та ви самі знаєте.

— Авжеж, — сказав Рік.

— Ще я думав зайнятися боксом, та мені не до вподоби бійка, хіба що хтось перший зачепить.

— То ким вам усе ж таки хочеться бути?

— Не знаю, — повторив Міллер.

— Але не механіком? — наполягав Рік.

Міллер підвів очі й раптом спитав:

— Ви вважаєте, що це добра школа, містере Дедієр?

— Певно, що так, — збрехав Рік.

— Так? — перепитав Міллер, зморщивши чоло. — Ви справді так думаєте?

— Звичайно, — знову збрехав Рік.

— Розумієте, я не проти того, щоб стати механіком, тобто коли я відчую... ну, що мене тут бодай чогось навчають. Але.. — кінець фрази повис у повітрі.

— Ви не відчули, що вас тут бодай чогонбудь навчають, ви це хотіли сказати?

— Мабуть, так, — погодився Міллер. Він на хвилику задумався, а тоді додав: — Зовсім не конче все життя бути механіком, розумієте? Можна піти далі, завести щось своє, ну, хоча б невеличку майстерню. Розумієте, почати можна й з механіка.

— Так, я розумію, — сказав Рік.

— Я припускаю, що, може, й справді спершу я мав на думці стати механіком, коли прийшов сюди. Історія, граматики, англійська мова й таке інше — це мене не вабило. Через це я й пішов спеціалізуватися з техніки. Я гадаю, що руки мене не підведуть.

— Але ви казали, що для того, аби стати...

— Ну, й це також. На це треба дивитися тверезо, я ж знаю, що для чорного це дуже важко. А механіком стати легше.

— Не завжди можна вибирати легкий шлях, Міллер, — сказав Рік.

Міллер подивився на нього.

— Ви не чорний, містере Дедієр.

— Знаю. І розумію, що ви думаєте. Але чорні мусять...

— О, звісно, мусять. Але треба зробити свій вибір, а я не хрестоносець чи щось таке. Я просто собі хлопець, що думає, як йому краще спланувати своє життя. Я гадав, що зможу тут вивчитися на пристойного механіка, а коли машина на ходу, людям байдуже, чорні чи білі руки лагодили її. І я ж кажу, що механік — це, може, тільки початок. А відкривши власну майстерню, чорний теж стане людиною, тобто я хочу сказати, що він не муситиме тоді битися за шматок хліба.

— Гаразд, Міллер, все це звучить досить розумно. Але в чому ж тоді річ? Ви так говорите, наче вже перехотіли бути механіком, наче...

— Ну, коли я прийшов сюди, я гадав, що це путня ідея, але зараз не певен. Бачте, коли я мушу стати механіком, та ще й чорним, то мушу стати добрим механіком. Механіків до гибелі й білих, і білий завжди матиме перевагу над чорним, якщо тільки чорний не буде справді таки добрим майстром. А тут я ніколи не вивчусь на доброго механіка, це таки так.

— Чому це, Міллер?

— Не знаю, — відповів хлопець.

— Може, вчителі тут нетямущі?

— Та ні, вони нічого.

— То в чому ж тоді справа?

— Не знаю, — відказав Міллер.

— А ви хочете вчитись?

— Авжеж, хочу.

— Тоді в чому ж...

— Мабуть... — хлопець похитав головою.

— Ні, не те.

— Що, Міллер?

— Ну, бачте, містере Дедієр, тут усі чхають на науку. Спершу я таки поклав був учитися, але що з того? Це ж не справжня школа. Вона зовсім не схожа на загальноосвітню. Це просто... просто... Я не знаю. Просто наче... велика купа сміття.

«Ящик на сміття», — пригадалось Рікові, що сказав Соллі Клейн про цю школу. — Що ж нам залишається? Міллер також переконаний, що це купа сміття».

— Ви помиляєтесь, — сказав Рік. — Вам, Міллер, не слід так говорити.

— Так це ж правда, — не здавався Міллер. — Ви не знаєте, ви тут ще новенький. Але ви ще побачите, самі переконаєтесь у цьому.

«Це не Міллер, — подумав Рік, — це Соллі Клейн».

— Не вірте в це, — палко сказав Рік. — Йй-бо, не треба, Міллер.

— Та як же можна в це не вірити? Це ж

ясно, як день! Хай йому чорт, але ж мене тут нічого не вчать, геть нічого.

— Проте, є ж хлопці, які й тут чогось навчаються, — сказав Рік, думаючи про себе: «Це якесь божевілля; я сперечаюсь із Соллі Клейном, все це неправда».

— Може і є такі, але я їх не бачив. Тут такий шарварок, що ніхто не годен второпати, що воно й до чого. Кожен гадає, що все гаразд, тільки це неправда. Ні, містере Дедієр, тут я ніколи не стану механіком. Тут кожен тільки блазня править.

— І ви теж, — сказав Рік.

Міллер якусь хвилю дивився на нього, і Рік подумав, що після цих слів контакт із хлопцем обірветься і розмові настане край.

— Мабуть, так, — погодився Міллер.

— А чому так?

— А що ж тут іще можна робити? — Міллер із щирим подивом глянув на Ріка, і Рікові так захотілося сказати щось вагоме, щось таке, що розвіяло б цю ніяковість. — Скажете — працювати, як віл? Скажете — робити з себе найпопсудшого дурня? — Він похитав головою, а плечі його безсило опустилися. — Ні, просто пливи за водою, і край. А наука — хай їй грець. Бий собі байдики, аби день до вечора.

— Це легкий шлях, Міллер.

— Це єдиний шлях, — тихо, але твердо відповів Міллер.

— Ні, Міллер, це не єдиний шлях. Не можна завжди обирати легкий шлях. Іноді щось добре треба робити й тоді, коли ти навіть знаєш, що це зашкодить тобі. Невже ви не можете зрозуміти цього, Міллер?

— Ні, — відповів Міллер, хитаючи головою, він зовсім забув, що розмовляє з учителем, — ні, не можу. Я не бачив таких, що обирали б важкий шлях, коли перед ними лежить легкий. Покажіть мені їх!

— Я хотів би, Міллер, показати вам якийсь інший шлях.

— Його немає, містере Дедієр, повірте мені. Обираєш легкий шлях, пливеш за течією, б'єш байдики, як усі інші, та й край.

— І забуваєш про мрію стати механіком, — сказав Рік.

— Мабуть, так, — сумно відповів Міллер.

— То ким же ви будете?

— Кимось та буду. В житті кожен кимось стає.

— А тим часом пливеш за течією...

— Мабуть, — сказав Міллер.

Рікові кортіло згадати про уроки англійської мови, кортіло дещо сказати про Міллерову поведінку на них, таку не схожу на його поведінку на репетиціях, таку відмінну від його поведінки зараз, у цю мить. Але він відчував, що згадка про англійську мову буде тут недоречна, і стримався. Вони знову почали фарбувати, а Рікові страшен-

но хотілося сказати щось таке хлопцеві, аби він пересвідчився в хибності своєї думки про легкий шлях...

Водночас Рік запитував себе, чи вплине ця розмова на завтрішню поведінку Міллера в класі, і відповідав, що ні, не вплине. Він знав, що Міллерову лінію накреслено незмивним чорнилом, і годі було сподіватися, щоб така дрібниця, як розмова по щирості, могла стерти цю лінію. Отож вони мовчки фарбували далі, і Рік силкувався пригадати який-небудь переконливий приклад, але марно.

Десь о пів на десяту вони вийшли зі школи й обидва закурили. Вони попрямували разом до Третьої авеню, Рік у своєму святковому костюмі, а Міллер — у тих самих робочих штанах, які він носив і на свято, і в шкіряній куртці з високо піднятим коміром.

— Я тут сідаю на метро, начальнику, — сказав хлопець.

— На добраніч, Міллер, — попрощався Рік. — До завтра.

— На добраніч, — відповів Міллер.

— І дякую за допомогу. Ви мені таки дуже стали в пригоді.

— Пусте, начальнику, — сказав Міллер, і вони розійшлися.

Наступного дня, на англійській мові в 55—206 Грегор Міллер поведився, як і завжди. Він обрав легкий шлях, а легкий шлях — то були бешкети, блазнювання і байдикування. Рік не був розчарований, бо це не заскочило його зненацька.

11

Рік «проломив мур» 21 грудня, коли до різдвяного вечора в школі залишалось тільки два дні. Рік надовго запам'ятає цей день, і не лише завдяки цьому проломові. В «ньому» крилась, мабуть, якась іронія долі, бо це сталося на першому уроці, в класі 21—206, на уроці, для якого він зовсім не приготував плану. Плани уроків на понеділок, вівторок і середу, тобто на весь короткий тиждень, що завершувався в четвер, 24 грудня, різдвяними канікулами, Рік гадав був розробити минулого уїкенду.

Але в п'ятницю після костюмованої репетиції він прийшов додому так пізно, що ледве встиг випити з Ен по чашці кави, як час уже було йти спати. Весь же суботній день він присвятив сім'ї, витративши на Ен більше часу, ніж за цілий минулий місяць. А ввечері до них несподівано завітали давні знайомі, так що трохи й за губу закласти довелось. В неділю до них прийшли батьки Ен і zostалися вечеряти, так що майже

весь вечір пропав. Отак Рік і не зміг узятися до своїх планів уроків.

Отож у понеділок вранці він в автобусі похапцем гортав хрестоматію, розшукуючи оповідання, що, як йому пригадувалось, мало назву «П'ятдесят перший драгун». «Це щось про війну», — міркував він, дуже не виразно уявляючи собі, що то за драгуни. Оповідання того він не читав, але ж військові історії завжди подобаються дітям, тож можна бути певним і цього разу. Він прочитає їм оповідання, а далі переведе розмову на свій військовий досвід, і цього, сподівався він, вистачить на урок.

Рік зайшов у клас і оголосив, що сьогодні він їм прочитає оповідання. Діти схвально сприйняли цю новину, бо завжди любили слухати оповідання, якщо воно цікаве і якщо опісля учитель не задаватиме надто багато тих клятих запитань.

Рік розгорнув хрестоматію, відкашлявся й одразу ж виявив, що оповідання написав Гейвуд Браун — факт, якого він не помітив в автобусі, коли похапцем переглядав зміст книги. Він також помітив, що це зовсім не було оповідання про війну під назвою «П'ятдесят перший драгун», а що воно звалось інакше — «П'ятдесят перший дракон», і Рік аж поблід, збагнувши, що це не військова історія.

— «П'ятдесят перший дракон», — проказав він, і на його голос діти підвели байдужі обличчя.

В оповіданні йшлося про одного молодого лицаря на ім'я Говен ле Кер-Гарді, який сподобився честі бути прийнятим до лицарської школи, але який, здавалося, не виявляв належної ретельності чи запалу до такого лицарського заняття, як герці. Брак Говенового ентузіазму легко можна було б витлумачити як боягузство, і grosмейстер школи та вчитель фехтування вирішили взятися за Говена і знайти лік на його хворобу. Фехтувальник хотів спершу просто вигнати хлопця, але grosмейстер придумав кращий вихід. Він навчить хлопця вбивати драконів!

Говен почав учитись мистецтва убивати драконів, від паперових драконів він переходив до драконів із пап'є-маше, а далі до дерев'яних драконів і щоразу одним махом стинав тим опудалам голови.

Зрештою, Говенові видали диплом лицаря, а grosмейстер запросив його на невеличку бесіду.

— Настав час прощатися, вас чекає зустріч з життям, — значуще сказав grosмейстер, — а життя, оскільки воно торкається вас, це — дракони.

Перспектива зустрітися з Життям не тішила Говена. Отож grosмейстер пообіцяв дати йому щось таке, що б допомогло убивати драконів. Говен сподівався, що це буде ча-

рівна шапка-невидимка, під якою він будь-коли могтиме сховатись. Але grosмейстер висміяв його за це і дав щось краще, аніж чарівна шапка. То було магічне слово — «рамплесніц».

І варто тільки Говенові продемонструвати те магічне слово, як жоден дракон не зможе заподіяти йому шкоди. Наступного дня Говен вийшов назустріч своєму першому драконові. Дракон дмухнув на нього вогнем і димом, але Говен промовив «рамплесніц», змахнув топірцем і відтяв драконові голову. Виявляється, справжніх драконів убивати майже так само легко, як і лялькових!

Після цього Говен кожного божого дня вирушав на світанку в Життя, і рідко траплялося, щоб він коли повертався без вух нового зарубаного дракона. Він став уже зовсім самовпевнений: глузливо проказував «рамплесніц», а далі у помасі дужої руки свистів топірець, і котилася голова ще одного дракона, а дома з'являлася ще одна пара драконячих вух.

Нарешті Говен, який взяв собі за звичку пиячити ночами в місцевому шинку, вийшов після нічної гулянки назустріч п'ятдесятому драконові. В того затремтіли коліна, бо Говенова слава розійшлася по всіх усядах. Говен наблизився до потвори, підняв свій топірець, але тут же опустив його. Знаючи, що Говена захищають чари, дракон поцікавився, в чім річ. І хлопець мусив признатися, що він забув магічне слово.

Історія, як бачите, була саме та, що треба.

Дракон, звісно, запропонував свої послуги. Він запитав Говена, чи не міг би він допомогти лицареві пригадати те всесильне магічне слово. Але Говен пам'ятав тільки, що починається на «р», та й годі. Тоді дракон вирішив з'їсти хлопця. Він кинувся вперед, і Говен, як стій, пригадав магічне слово; однак проказувати його вже не було коли, часу вистачало тільки рубонутися топірцем. І — о боже! — голова драконова одлетіла на кілька сот ярдів! В жодного зарубаного дракона голова не котилася ще так далеко.

Все це неймовірно збентежило Говена. Він зовсім не проказував магічного слова, а тим часом дракон не зачепив його, навпаки, він, Говен, пошпурив драконячу голову ген далеко од себе. Говен повернувся до лицарської школи і розказав про свою пригоду grosмейстерові.

І тоді той розповів Говенові всю правду. Ніякого магічного слова не було, весь цей час драконів убивав сам Говен. Слово тільки додавало йому духу, та й годі, тож тепер Говен, певно, радий, що знає правду?

Та Говен не був радий. Говен зовсім не був радий. Як?! Усі забиті дракони могли б і жерти його, якби він просто не був трохи

меткіший за них? Це було недобре. Це було зовсім, зовсім не добре.

Наступного дня Говен не встав на світанку. І опівдні він усе ще лежав у постелі, тремтячи під ковдрою зі страху. Grosмейстер та вчитель фехтування стягли його з ліжка й присилювали йти в ліс, де він зустрів свого п'ятдесят першого дракона.

Цей дракон був миршавий.

Але до школи Говен більше не повернувся. І не знайшли навіть його кісток, тільки металеві кружала медалей, які він завжди надівав, ідучи в бій, — дракон ізжер навіть стрічки від тих медалей.

Говенову таємницю не було розкрито, і він увійшов в історію школи як герой. У школі на стіні трапезної ще й досі висить його щит і на ньому — п'ятдесят пар драконячих вух. Під ними на щиті золотими літерами вибито ім'я героя «Говен ле Кер-Гарді» й напис: «Він убив п'ятдесят драконів».

І ніхто ніколи не міг зрівнятися з ним подвигами.

Ось яке було це оповідання, і Рік гарно прочитав його, хоча й читав уперше, та ще й уголос. Воно захопило Ріка, бо й для нього, як і для учнів, це було щось нове. Проте він трохи шкодував, що оповідання не про війну, що це чиста алегорія. А для цих дітей алегорія, мабуть, зависока матерія, і вивчати її треба лише за старанно підготовленим планом.

Він такого плану не мав, а оповідання було вже прочитане, і ось він стоїть перед незвично припиншким класом і питає себе, що ж вони зараз утнуть. Алегорія для другокласників, коли деякі з них навіть не вміють ще написати свого прізвища!

— Ну що, — сказав він, — гарненьке оповідання, еге ж?

— Еге ж, — відповіли діти і, далебі, щиро, бо воно, видно, справді їм сподобалось.

— В ньому розповідається про лицаря, який убивав драконів, правда? — запитав Рік.

— Авжеж, — погодились діти. — А то ж про що? Про лицаря, який убивав драконів, коли не рахувати, що, зрештою, його самого було вбито. Кінець сумний.

— Тільки про це? — запитав Рік.

Фінлі, що сидів позаду, сказав:

— Він насправді не вбивав тих драконів.

— Що ти маєш на увазі, Фінлі? — спитав Рік.

— Він їх ошукував, — впевнено відказав Фінлі. — Він мав магічне слово.

— Яке магічне слово? — запитав Рік, і клас хором відповів:

— Рамплесніц!

— Воно якесь кумедне для магічного слова, еге ж?

— А воно зовсім і не магічне! — вигукнув Белло.

— Та ну? — здивувався Рік.

— Йому ж начальник казав, що воно не магічне, — пояснив Белло. — Тим-то він і зміг убити дракона, не вимовляючи того слова. Пам'ятаєте?

— Так, пам'ятаю, — поволі одказав Рік.

— Отож воно зовсім не було магічне.

— Та там взагалі не було ніякого магічного слова, — сказав Спенсер. — Він просто вбив драконів і край.

— Ну, я цього не розумію, — промовив Рік, приємно вражений відповіддю, і навіть гадки не мав, що він проломлює мур. — Коли це слово не було магічне, то навіщо гросмейстер давав його Говенові?

Декілька хвилин клас сидів мовчки, а далі Шокен сказав:

— Бо Говен боявся. Він був боягуз.

— Але хіба він не міг убивати драконів? — запитав Рік. — Він же вбив п'ятдесят драконів, а ви кажете, що «рамплесніц» зовсім не магічне слово.

— Певно, що він їх убив, — сказав Фінлі. — Але з допомогою ошуканства.

— Якого ошуканства? Пригадайте, ніякого ж магічного слова не існувало.

— Ну то й що? — скривив губи Фінлі. — Він же думав, що воно існує.

— Так, — промовив Рік, починаючи потроху запалюватись. Його здивувало, що діти так багато взяли з цього оповідання, але він усе ще не відчував, що мур ось-ось упаде. — Саме так. Говен вважав те слово магічним. Та чи помагало це йому вбивати драконів?

— Звісно, — сказав Уайт.

— Але як?

— Бо він гадав, що воно магічне. Він думав: «Я їду в ліс і зі мною нічого не трапиться». Ось чому він убив тих драконів. А сам собою він був боягуз.

— І через це гросмейстер і сказав йому магічне слово? — запитав Рік, благаючи бога, щоб це взаєморозуміння тривало й далі, відчуючи, що зараз відбувається щось таке, з чим він досі ще не стикався. Сьогодні діти ожили, і він це відчув, він озивався до них, а вони озивались до нього, опановуючи цю незнану і їм, і йому алегорію. — Через це? — повторив Рік.

— Той начальник справжній хитрун, — сказав Девідсон, — він розумів, що Говенові щось треба.

— А що було треба Говенові? — запитав Рік. — Яким словом це назвати? — «Ану назвіть мені це слово самі, — подумав він, — щоб я вам його не розжовував. Ну?» — То як це називається?

— Упев... — почав Дейлі.

— Ну?

— Упевненість, — з тріумфом вимовив Дейлі.

— Так, воно, — сказав Рік. — Упевненість. — Він зупинився. — Але це скидається на неправду. Я хочу сказати, невже ви справді гадаєте, що якесь слово може додати кому-небудь упевненості?

— Авжеж, може, — рішуче сказав Сперанза.

— Ні, мені здається, не може, — сказав Рік.

— Може, може, — наполягав Сперанза. — Безумовно, таке може бути. Приміром, коли я боюся контрольної або ще чогось, я тричі проказую «Богородице діво», і тоді мені вже нічого не страшно.

— Це додає тобі впевненості, так?

— Авжеж, — підтвердив Сперанза.

— Але все ж... таке слово, «рамплесніц»... Я хочу сказати, що, зрештою, «Богородице діво» — молитва. А «рамплесніц» ні.

— Е, ні, — протяг Падрес. — Такі слова теж мають свою силу. Я не думаю, що «рамплесніц» було ніщо. Ви розумієте, що я маю на увазі?

— Не дуже, — сказав Рік, відчувши, що його раптом кинуло в жар, мов у лихоманці. Він весь напружився, побачивши, що діти озиваються до нього, справді обговорюють цей твір, так, як це й слід робити, справді щось дають йому, вчителів, допомагають йому. Чому? Він цього не розумів, та й не було коли про це думати. Він просто підтримував цей дух і мало не молився.

— Отже, «рамплесніц» — фальшивка, розумієте? — вів далі Падрес. — Я хочу сказати, «Богородице діво» — щось справжнє. А «рамплесніц» — у ньому нема нічого. Той Говен просто дурих самого себе.

— Як же він дурих себе? — запитав Рік.

— Бо в тому слові не було нічого магічного, — глузливо сказав Белло. — Чорт, коли б він хотів, то міг би повбивати всіх тих драконів і без «рамплесніца».

— Так, але навіщо тоді йому потрібні були слова? Хіба є такі люди, які дурають самих себе? Які мають потребу в магічних словах?

— Авжеж є, — сказав Прайс. — Ось у мене зведений брат такий. Бін, бачте, вдає з себе дуже поважного, усе патякає, що в нього великі справи, хоч де там, ніяких таких справ у нього нема. Він просто мала комашка, розумієте? Але поводить себе, як велике цабе.

— Але він таки цабе? — запитав Рік.

— Ні, він — комашка. Тільки він так багато базикає, що, мабуть, і сам вірить у свої слова.

— Наче той у «рамплесніц», хочеш сказати?

Прайс хвилюк повагався:

— Еге ж, — сказав він здивовано. — Наче в «рамплесніц». Саме так.

Тут і почалося. Весь клас, усі діти, попідали руки і мотали ними, мов несамовиті.

— Хто ще знає подібні приклади? — запитав Рік. — Людей, що отак дурять самі себе? Людей, які могли б убивати драконів, коли б спробували, але які занадто полохливі, щоб спробувати це без чар.

Діти загомоніли, кожен хотів щось сказати. Але ніхто не кричав, бо не хотів зірвати урок. Вони відчували те саме, що й Рік, і поривалися висловити свою думку.

— Отой шкет, що в нашій команді був на подачі, — сказав Фінлі, — мусив пожувати гумку, інакше подача в нього не виходила. А гумка йому нічим не допомагала! Але він таки здорово подавав м'ячі.

— Проте це ж забобон, правда? — запитав Рік. — «Рамплесніц» — забобон, так?

— Ні, — сказав Белло. — Не так. Воно давало Говенові впевненості. Але це не забобон. Це щось інше. Забобон — це коли ви чогось боїтесь. Як от чорної кішки, числа тринадцять. А Говен не боїться «рамплесніца». Він любить це слово. Воно, це слово, додає йому духу.

— Це те, на що він спирається, — сказав Спенсер.

— Як милиця? — запитав Рік.

— Еге ж, як милиця.

— А чи є такі люди, що їм у житті потрібні милиці?

— Милиці потрібні калікам, — сказав Фінлі.

— Тільки калікам? — запитав Рік. — Хіба ж Говен каліка?

— Ні, — сказав Терос. — Він здоровий.

— Тілом, — підказав Рік.

— А, — здогадався Терос. — Ви хочете сказати, що, мабуть, він був каліка на розум? Либонь так, раз він боявся, значить, був каліка.

— Начебто, — сказав Рік. — А є такі люди?

— Я знаю одного хлопця, який не може нічого робити, поки мати не скаже йому «берись», — озвався Вілсон. — Так, наче він не може покластись на свій власний... на свій...

— Розум, — допоміг йому Рік.

— Еге ж. Але він зовсім не каліка. Бо коли поблизу нема його матері, він — молодчага. Він і без неї може щось робити. Вона йому не потрібна.

— Так само, як Говенові непотрібне «рамплесніц», авжеж?

— Авжеж, — рішуче відповів Вілсон.

— А я гадав, що це оповідання про лицаря, який убивав драконів, — сказав Рік. Він зараз був зворушений до глибини душі й мало не тремтів зі збудження. Він бачив, що мур проламано. До кінця уроку залиша-

лося ще три хвилини, і він хотів звести все до купи, аби діти зрозуміли, що оповідання розкажує одне, а означає зовсім інше. — Так чи ні?

— Еге ж, про це, — відповів Фінлі.

— Тільки про це? Просто про лицаря, що убиває драконів?

— Ну, історію цю можна вивернути й навиворіт, — сказав Прайс. — Тоді вона стосуватиметься кожного, не тільки Говена.

— Кожного, кому потрібні милиці, — додав Сперанза. — Як і в справжньому житті.

— Тобто, це оповідання має додатковий зміст?

— Авжеж. Воно розкажує про фальшиві слова—про те, що вони вам непотрібні. Коли ви спритні й дужі, нащо вам той костур? Що він вам може дати? Ви й так можете убивати драконів, звичайно, не насправді, тобто, можете, ну... стати добрим механіком або що.

— Так, — мовив Рік, — правильно. А скажіть, оповідання стає кращим, коли в ньому є ще одне оповідання, коли в ньому є ще один зміст, тобто коли воно не тільки про полохливого лицаря?

— Це гарне оповідання, — сказав Белло.

— Еге ж, гарне, — докинув Прайс. — Воно мені подобається.

— А ви не пригадуєте, як називається оповідання, що водночас розкажує нам дві історії, таке оповідання, що має інший зміст?

— Як же ж воно зветься? — спитав Сперанза.

— Алегорія, — сказав Рік і написав це слово на дошці.

Позаду хтось іще мовив: «Цікава історія» — і тут пролунав дзвінок.

Рік сів за стіл, а діти з'юрмились навколо, розпитували, чи є ще такі оповідання з подвійним змістом. А один хлопець навіть подякував Рікові, що той показав йому те друге оповідання, бо він сам зрозумів усе лише як розповідь про лицаря, і це відкриття було для нього наче незвичайна знахідка, якимось несподіваним подарунком. А ще один хлопець розказував про свого приятеля, що був схожий на Говена і мав своє магічне слово. Інший запитав, чи Рік читатиме їм ще такі оповідання...

А Рік сидів приголомшений і оглушений, відповідав на запитання, слухав розповіді дітей, а в голові в нього була одна думка: «Боже, я проламав мур, я проламав мур». Він дивився, як круг нього снують діти і як дивуються цьому учні з іншого класу, що вже почали заходити на його другий урок. Нарешті діти одірвались від Ріка. Він був занадто приголомшений, щоб спробувати повторити те саме оповідання на другому уроці. Тільки одна-єдина думка стриміла у ньо-

го в голові: «Я проламав мур, боже, я пробився до них».

А коли після другого уроку Рік ішов чергувати, його зупинили діти з сьомого класу і сказали, що чули про те оповідання, тож чи не прочитав би він їм про того лицаря. А один хлопець спитав, що воно за «рамплесніц» і як його прочитати. І поки Рік спустився на другий поверх, його зупиняли добрий десяток разів, і кожен хлопець просив одне й те саме: «Прочитайте нам про п'ятдесят першого дракона».

Тепер він їх навчатиме, боже, тепер він справді їх навчатиме, бо він же пробився до них, а це ж півперемоги. Він прочитає його в 55—206, а потім у сьомому класі, і все, все буде гаразд.

Але Рік не прочитав його ні в 55—206, ні в сьомому класі, бо, коли він сидів у коридорі проти вхідних дверей, поруч з учнівським туалетом, йому сказали, що дзвонила теща і що Ен, в якій почались перейми, забрано до лікарні.

12

Минуло, мабуть, не більше десяти хвилин, як Рік приїхав до лікарні (хоч для нього цей час тягся неймовірно довго), і з-під арки, над якою був напис «Невідкладна», у вестибюль вийшов доктор Бредлі. Лице його було серйозне, і весь вигляд свідчив про страшенну втому.

Рік хутко підійшов до нього, помітивши краєчком ока, як з лавки встає теща, мати Ен.

Доктор Бредлі подав йому руку, Рік потис її, і лише тоді Бредлі всміхнувся, злегка, наче людина, що допіру перепливла Ла-Манш і надто втомлена, щоб позувати. Рік не питав нічого, його запитання були написані на обличчі. Лікар глянув Рікові у вічі, і усмішка зникла у нього з лица. Він виглядав дуже змореним, втома дивилася йому з очей, і навіть вуса під орлиним носом, здавалось, знесило обвисли. На лобі в нього виступив піт, а Рік усе дивився йому в вічі і зрештою витиснув із себе:

— З нею все гаразд?

— Так, — стомлено сказав доктор Бредлі, усміхнувшись. — Їй добре, містере Дедієр.

Мати Ен стояла поруч, витягнувши шию, наче людина, що хоче втрутитись у розмову, але не певна, чи до цього поставляться прихильно.

— З нею все гаразд? — перепитав Рік.

— Так.

— Хлопчик чи дівчинка? — спитала мати Ен.

Рік помітив, як глибоко в очах доктора Бредлі з'явився вираз болю, потім цей біль перескочив відстань між ними й отруєною стрілою вп'явся йому в горло.

— Немовля народилось мертвим, — тихо проказав доктор Бредлі. — Хлопчик. Який жаль, містере Дедієр. Пуповина... Іноді таке трапляється, цього не можна передбачити...

Він замовк і витер піт з лоба, розуміючи, що як би він не пояснював, яким би чесним і щирим він не був, сумніви все ж залишаться, ті болісні сумніви, що запитують без слів: «Невже ви не могли чогось зробити?» Сумніви, які мовчки звинувачують лікаря.

— Вона обкрутилася немовляті круг шиї, — тихо додав доктор Бредлі. — В матерньому лоні.

— Хлопчик мертвий... — приголомшено сказав Рік. — Так?

— Так, — відповів доктор Бредлі.

Мати Ен судомисто ковтнула повітря, а Рік глухо сказав: «Мертвий», — і знову доктор Бредлі відповів: — «Так».

— Це... — почав Рік і тут же забув, що хотів сказати, він тільки подумав: «Хлопчик мертвий. Хлопчик. І мертвий».

Доктор Бредлі лагідно стис Рікове плече:

— Ви можете ще мати дітей, містере Дедієр. Ви обоє молоді і... я... я розумію, це — удар і, повірте мені, я не можу навіть висловити, як мені жаль.

— Все... все гаразд, — тихо проказав Рік. — Ви ж не винні.

— Нещасний...

— Все гаразд, — повторив Рік.

— Ваша дружина скоро буде здорова. Вона...

— З нею все гаразд? Ви певні?..

— Так, за неї не турбуйтеся. Мені страшенно жаль, містере Дедієр. Нам це завжди дуже неприємно, повірте мені, я не...

— Ні, все гаразд, — якось надто швидко відповів Рік. — Їй-богу, все гаразд. Можна мені побачити дружину? Можна з нею поговорити?

— Вона зараз іще слаба, — сказав доктор Бредлі, — але вона питала про вас. Я... вона... вона ще нічого не знає про дитину, містере Дедієр. І я, будиши вами, не казав би їй нічого до завтра. Розумієте, вона тільки починає одужувати, й краще зачекати. Розумієте?

— Так, розумію. Можна мені пройти до неї?

— І я б також радив вам забрати її додому якомога швидше. Їй не легко буде лежати в палаті породіль, де інші жінки... Розумієте...

— Розумію, — відповів Рік, як ніколи прагнучи побачити Ен, торкнутися її.

— Будь ласка, чи можна...

— Ходімо, — сказав доктор Бредлі.

Рік пішов за доктором по коридору. Потім вони чекали хвилину на ліфт, а він усе думав: «Дитина мертва, дитина мертва». Ліфт підняв їх на п'ятий поверх, і Рік вийшов у темний коридор, його каблуків дзвінко цокали об підлогу, і високе склепіння коридору голосно відлунувало кроки. Доктор Бредлі зайшов до палати, а Рік лишився за дверима. Він почув крик якоїсь породіллі. За хвилину сестра в накрохмаленому шелесткому халаті викотилася на столику в коридор. Ен лежала горілиць під простирадлом, напнутим до самого підборіддя, і на місці живота була западина. Голова її була схилена на бік, а на лобі блищало мокре волосся. Ен кволо усміхнулася, побачивши Ріка.

— Тільки недовго. Їй потрібен сон, — сказала сестра.

Рік узяв Ен за руку, а вона поклала його руку собі на груди і завмерла, міцно притиснувши її до себе. Рік поцілував Ен у мокре чоло, і на очах йому раптом заблищали сльози. Він низько нахилився над Ен, а вона притислася щокі до його щок, і він відчув, що по її щокі теж котиться сльоза.

— Це було жахливо, любий, — сказала вона крізь плач і сміх. — О, Ріккі, це справді було дуже важко.

— Як ти себе відчуваєш? — запитав він.

— Дуже стомлена. Я така виснажена, Ріккі. Я навіть не уявляла собі, що це така мука. О, Ріккі, я така рада, що все вже минуло, така рада.

Вона мляво засміялась, потім прикусила губу, і на очах у неї знову виступили сльози.

— Ти справді добре себе відчуваєш?

— Так, тільки стомлена, любий. Здається, я спатиму цілий рік!

— Гаразд, моя голубонько, спи.

— Ні, — сказала вона, — ні, ще не йди. Прошу тебе, не йди ще, Ріккі. Залишайся, поки тебе не виженуть.

— Гаразд, — промовив Рік.

— Ти бачив дитинку? — раптом запитала вона.

— Тобі треба трошки поспати, Ен. Я думаю...

— Хлопчик, еге ж?

— Хлопчик.

— Це те, що ти хотів, правда, любий?

— Так, голубонько, чого ти не...

— І ти щасливий, Ріккі?

— Так, любя.

— Я рада. Я знала, що ти хочеш хлопчика. — Вона усміхнулася і заплющила очі. Рік подумав, що Ен заснула, і хотів іти геть, але вона розплющила очі й міцно пригорнулася до нього:

— Він схожий на тебе, любий?

— Я... я не знаю, — відповів Рік.

— Звісно, схожий. О, це було так важко,

Ріккі. Малий шибеник. — Вона засміялась, а потім спитала: — Ріккі, ти щасливий?

Йому було соромно сліз, що текли по його щоках, і щоб приховати їх, він уткнувся лицем у її плече.

— Так, — сказав він, — я дуже щасливий. Він ще ближче пригорнув її і промовив палко: — Ен, я так тебе люблю, так люблю.

— Я знаю, коханий, — заспокоєно відповіла вона.

Рік сказав це Ен на другий день. Її перевели в окрему палату, дарма що він попередньо домовився про палату на двох осіб. Лікарі розуміли, що для неї краще буде лежати окремо і не бачити, як інша мати годує дитину. Рік прийшов у години, призначені на відвідування, і приніс квіти — величезний букет її улюблених троянд, і сестри охали й ахали над букетом, а потім зі смаком поставили його у вазі біля ліжка Ен.

Рік сів коло ліжка. Ен задля такої нагоди причепурилась. Блідність ще не зійшла у неї з лиця, але волосся її було зачесане і м'яким золотом облямовувало щокі. Губи вона підфарбувала і виглядала досить гарненькою, хоча була ще змучена.

Коли він поцілував її, вона почала зручніше вмоцуватись на постелі:

— Я на гумовій подушці. Знаєш, Ріку, вони ладні порізати людину на шматки, аби легше було вийти дитині. У мене стільки швів.

Він присилував себе усміхнутись і сказав:

— Нічого, загояться.

— Ну, звичайно, боже мій, — відповіла Ен, швидко розплющивши очі. Вона щебетала про лікарню, про сестру, яка їй не подобалась, а тоді спитала:

— Я хотіла б знати, коли мені покажуть дитину. Адже народити дитину...

— Ен...

— Такого кожен день я не роблю. В усякому разі могли б...

— Ен...

Вона замовкла і з подивом глянула на Ріка, і він зрозумів, що зараз вона вже все знає або принаймні підозрює, що народила якусь потвору або що.

— Що, Ріку? — спитала Ен незвичайно тихим голосом. Руками вона схопилася за біле простирадло, і він знав, що дружина збирає всі свої сили, аби вистояти перед тим, що на неї насувається.

— Дитя мертво, — хутко сказав Рік, сподіваючись, що скоромовка зменшить біль. — Його задушила пуповина. Ніхто не винен, любя. Таке іноді трапляється... Іноді.

Вона дуже довго лежала неперушно. Не дивлячись на нього. Втупила очі в руки, що судорожно вчепилися за простирадло. Нарешті Ен підвела голову.

— Який жаль, — мовила вона. — Ради бога, вибач мені, Ріку.

Він обійняв Ен, бо вона почала плакати, і запитував себе, чому замість радості до них прийшло горе. Він пригортав її і відчував, як вона вся здригається від ридання.

— Який жаль, — повторювала вона, — о, Ріку, ради бога, ради бога, прости мене.

— Голубонько, люба, не плач. Це таке...

— Ріку, прости мене, — ридала вона, — милий, милий, ради бога, прости мене.

— Ен, — сказав Рік у відчаї. Він хотів, щоб вона перестала плакати, хотів утішити її й не знав, як це зробити. — Ми спробуємо іще раз. Ми молоді, — додав він, несвідомо повторюючи слова доктора Бредлі. — Дитя було здорове й цілком нормальне, люба. Це просто нещасливий випадок, просто...

— І ти на мене не сердишся? Ріку, я тебе прошу, скажи, що ти на мене не сердишся. Прощу тебе.

— Я не серджусь, голубонько. Як я можу сердитись? Я щасливий, Ен, що в мене є ти, оце тільки й важливе зараз. Я не знаю, що я б робив без тебе, серденько.

— Ріку мені так неприємно... Я навіть не можу тобі народити дитину, як усі жінки. О, яка я нещасна. Мені так жаль, Ріку.

— Ну, ну, не плач, ясонько моя, все буде гаразд. Повір мені, все буде гаразд, Ен.

— Ти любиш мене, Ріку? Ріку, ти любиш мене?

— Ти ж знаєш це, Ен.

— Скажи, Ріку.

— Я люблю тебе, Ен.

— Не відпускай мене, Ріку. Пригорни міцніше, любий. Ми спробуєм іще раз, добре?

— Так, любонько.

Вони замовкли. Сиділи, тримаючись за руки, чули з коридора сміх і не казали ні слова. Рік знову думав про мертвонародженого хлопчика і відчував у душі порожнечу. Він міг уявити собі, як зараз боляче Ен, бо це дитя виростало у ній, годувалось її кров'ю, було частиною її самої — і ось тепер його немає. Він дослухався до сміху в коридорі і бачив, що Ен теж слухає той сміх. Вирішив відвернути її думки й заговорив до неї. Розповів про школу, про «П'ятдесят першого дракона», але розповідь вийшла нецікава, бо зараз ця подія не так уже багато й важила.

Ен слухала, і їй було приємно, але він бачив, що вона все думає про дитя, і знав, що обоє ніколи не забудуть своєї першої дитини, навіть якби дожили до столітнього віку, навіть якби мали ще двадцятiero дітей. Рік гомонів доти, доки прийшла пора прощатися. Тоді він поцілував Ен і залишив її наодинці з думками про дитя, а сам по-

чвалав до ліфту, намагаючись не слухати голосів щасливих батьків.

Рік не був у школі весь вівторок, не був і у середу, пропустив різдвяний вечір; він не знав, та й, зрештою, йому було байдуже, що один з учителів перебрав на себе його невелику роль у виставі.

Він також не знав, що на вечір принесли подарунок, що цей подарунок хлопці купили для нього і що Грегорі Міллер особисто збирав на подарунок гроші і вибрав його — краватку з чорними й золотими смужками.

Він також не знав, що хлопці самі склали й жартівливу промову з цієї нагоди, не знав і того, що вони раптом із примхи віддали подарунок Джорджеві Кацу, бо Рік не прийшов. Міллер гаряче протестував, хотів зберегти подарунок до післясвят, коли Рік прийде в школу. Але хлопці проголосували проти, мовляв, вони дістануть йому інший подарунок, і хіба Джордж Кац не впорався з роллю Санта-Клауса? Певно, вони казали цілком щиро, що куплять після свят Рікові інший подарунок, але потім забули й так і не виконали своєї обіцянки.

Рік нічого цього не знав, та йому було й байдуже. Він невиразно усвідомлював, що, нарешті, проламав мур між собою й одним своїм класом, і що тепер йому буде легше працювати в школі, але в голові йому зараз було зовсім інше.

Двадцять третього, в середу, він забрав Ен з лікарні й того дня не думав ні про що, крім неї.

У Північній ремісничій він з'явився аж по різдвяних канікулах. А на той час, на четверте січня, коли почався звичайний навчальний день, усі в школі вже забули про «П'ятдесят першого дракона».

13

П'ятнадцятого січня двері кімнати № 206 були замкнені, коли Річард Дедієр прийшов туди на п'ятий урок англійської мови. Він кілька разів смикнув за круглу ручку, а потім зазирнув крізь скляну панель і кивнув Сантіні, щоб той відчинив двері. Сантіні, який сидів найближче до дверей, невинно знизав плечима й посміхнувся своєю придуркуватою посмішкою. Рік раптом відчув спалах гніву, який так само раптово згас — цю різку зміну почуттів він однедавна став переживати щоразу, коли заходив до класу. У нього промайнула думка, чи й Джош так себе почував...

«Спокійно, — сказав він собі. — Спокійно».

Рік поліз у кишеню по великий ключ і встромив його в щілину замка. Розчинивши двері, вің ударив ними об відбійники, що стирчали зі стіни, й хутко пішов до столу. Позаду хтось писнув фальцетом: «Дедді-ой!»

Рік розгорнув журнал. Як завжди, половина класу була відсутня. В глибині душі Рік навіть зрадив. З деяких пір він був вдячний прогульникам, бо з невеликими класами легше мати справу.

Перевірівши присутніх, Рік зачекав, поки учні заспокоються. Але вони ніколи, він це знав, ніколи самі не заспокоються.

Нахилившись, він витяг з портфеля важку книжку й підкинув її на долоні. Відтак гримнув нею об стіл.

— Замовкніть! — ревноу він і подумав: «Що це зі мною діється?»

Клас важко зітхнув і злякано затих. Зараз, подумав Рік. Зараз я їх притисну. Несподіваність плюс перевага плюс використання переваги. Чисто як на війні. Цілий-цілісінький день як на війні. Кумедія.

— Завдання на завтра, — категорично сказав він.

Із уст 55—206 вирвався стогін, а Міллер, чомно усміхаючись, зауважив:

— Ви занадто обтяжуєте себе роботою, містере Дедді-ой.

Прізвисько глибоко дошкулило Рікові, і він відчув, як дрібні голки страху кольнули його в спину. «Отже, сьогодні ти вже так заговорив Міллер? — подумав він. — Сьогодні ти підсунув лінію до Дедді-оя. Сьогодні ти називаєш мене «Дедді-ой» і тим ламаєш мені хребет».

— Спокійно, Міллер, — сказав Рік, з насолодою перекручуючи хлопцеве прізвисьце. — Завдання на завтра. В «Нових обрїях»...

— Де? — запитав Вест.

«Мені треба було б знати, похмуро дорікнув собі в думці Рік. Ми тільки з нового року почали користуватись цією книжкою. Важко сподіватись, щоб вони затирили вже назву».

— В «Нових обрїях», — повторив він не терпляче. — В тій блакитній книжці, якою ми користуємося це півріччя. — Рік замовк, узявши себе в руки й подумавши, що останнім часом він надто легко втрачає самовладання. — В тій блакитній книжці, — спокійно провадив він далі, — ви прочитаєте перші десять сторінок оповідання «Військо мурашок у джунглях».

— У класі? — запитав Вест.

— Ні, вдома.

— Святий боже, — промурмотів Вест.

— Це на двісті сімдесят п'ятій сторінці, — сказав Рік.

— Яка сторінка? — гукнув Міллер.

— Двісті сімдесят п'ята.

— Яка сторінка? — запитав Леві.

— Двісті сімдесят п'ята, — відказав Рік. — Господи, що це з вами? — Він хутко повернувся на стільці й написав великими цифрами 275.

Він чув, як за його спиною клас зловісно пирснув і різко обернувся. Всі хлопці мали байдужі обличчя.

— З домашнього завдання завтра буде невеличка контрольна, — похмуро оголосив він.

— Ще одна? — недбало запитав Міллер.

— Так, Меллер, — сказав Рік, — ще одна. — Він обпик хлопця лютим поглядом, думаючи: «Не зачіпай мене сьогодні, хлопче. Краще не зачіпай».

У відповідь Міллер чарівно усміхнувся, почувавши себе в безпеці під затишком умовної лінії, яку він сам провів.

«Щоб тебе побила лиха година разом з твоєю лінією!» — мовчки вилаявся Рік.

— А зараз, — сказав він, — буде контрольна, яку я обіцяв вам учора.

У класі запала тиша.

«Хутчіш, — подумав Рік. — Користайся перевагою. Бий, не оглядайся. Не чекай, поки вони вдарять. Будь завжди на крок попереду. Швидко дій, і вони не второпують, що до чого. Глуши роботою, щоб ніколи було думати про витівки».

Він почав писати на дошці завдання. Повернув голову і гаркнув через плече:

— Всі книжки поховайте! Анторо, роздайте папір.

«Отак треба з ними, — міркував він. — Єдиний метод, яким можна тримати в шорах цю наволоку, — це день у день давати їм контрольні. Хай пишуть, поки їм пальці подубіють».

— Починайте одразу ж, — заклопотано сказав Рік. — Не забудьте про шапку.

— А що воно таке, ця шапка? — запитав Белазі.

— Прізвисько, клас, дисципліна, викладач, — стомлено відказав Рік.

«Сімдесят два, — подумав він. — Відтоді, як я тут учителюю, я повторив це сімдесят два рази. Сімдесят два рази».

— А хто в нас викладач цієї дисципліни? — запитав Белазі.

На обличчі його — вираз заклопотаності, але усмішку він так і не зміг повністю приховати.

— Містер Дедді-ой, — чітко протяг Вест. Він сидів поруч з Міллером, біляве волосся нависло на прищуватий лоб, на устах застигла зухвала посмішка. Рік глянув на цю посмішку, на важкий блик Вестових очей і спрямував свою увагу на Белазі.

— Викладачем цієї дисципліни є містер Дедіер, — чітко показав він. — І до речі,

В'усте, — він пильно глянув на Веста, — той, хто неправильно напише моє прізвище, втратить десять пунктів.

— Що? — незадоволено верескнув Вест.

— Ви добре чули, що я сказав, — обізвав його Рік.

— А як же написати Дедді-ой? — запитав Вест, і посмішка знову скривила йому губи.

— Додумаєтесь, Вест. Десять пунктів потрібні не мені.

— Не турбуйтеся, вчителю, я правильно напишу ваше прізвище, — сказав Вест.

Рік розлючено натиснув крейдою на дошку, так що вона розломилася на дві половинки, і Рік узяв з полиці інший шматок. Крейда голосно заскрипіла під його рукою, коли він дописував кінець завдання.

— Без розмов, — сказав він. Потім сів за стіл і з підозрою оглянув клас.

Міллер ошелешено скривив обличчя:

— Я не розумію, з чого починати, начальнику.

Рік глянув на дошку.

— Це ж дуже просто, Міллер, — сказав він. — На дошці десять слів. Частина з них написано правильно, частину — ні. Те, що неправильно, — виправте. А те, що правильно, — просто переписіть з дошки.

— Мгм, — замислено сказав Міллер, і очі його засяяли. — А як би ви написали друге слово?

Рік відхилився назад, глянув на друге слово і почав:

— З-а-л... — Він раптом схаменувся і обернув лице до Міллера. — Так, як вам хочеться. Це ж ваша, а не моя контрольна.

Міллер широко посміхнувся:

— О! А я цього не знав, начальнику.

— Знатимете, коли побачите свою оцінку, Міллер.

Він вилаяв себе в думці, що правильно вимовив прізвище хлопця, а далі вилаяв Міллера за те, що він Міллер. Рікові згадався перший день після різдвяних канікул. Згадалось, як Міллер зупинив його в коридорі й сказав, що чув про дитину і що він щиро співчуває йому. Рік тоді виричався на хлопця і силкувався звести до купи дві половинки Міллера: ту, що могла бути янголом на різдвяній виставі, що могла вболівати за смерть Рікового сина, і ту, що робила з класу справжнє пекло. Але він облишив цю марну справу, подякував хлопцеві за співчуття й пішов. Рік знав, чого можна сподіватися від Міллера. Навіть після тієї довгої розмови, що вони мали. Легкий шлях. Якраз його й обирає Міллер. А легкий шлях — це шлях бешкетника, шлях, що вимагає бути таким, як і всі інші. «Я теж стаю на цей клятий шлях», — гірко подумав Рік.

Він зітхнув, зручніше вмоствився за столом і оглянув клас. «Де ла Круз хитруватиме, —

подумав він. — Хитруватиме, і я не спіймаю його. Він у цьому просто чарівник. Боже, як мені хотілося б його спіймати. Як це він робить? Ховає під манжетами чи де? А може, у вусі? Потрусити його? Ні, не варто. Він обдурить навіть рідну матір. Природжений шахрай. Виродок... Виродок. — Рік замислився. — Навіть я став їх так називати. Усі вони виродки й такими залишаться. Треба сказати Соллі Клейнові, що він мав рацію. Покликати його вбік і сказати: «Соллі, друзюко, ви мали рацію, ця школа — просто ящик на сміття в системі освіти». Хай йому чорт, це ясно навіть Міллерові. А я — що ж подієш, коли правда? — я просто сиджу на покришці ящика. І ще треба знайти Джоша Едвардса, де б він не був, що б він не робив, — продає черевики, мие машини, — і розповісти йому все. Я мушу сказати йому: «Джоше, я не вчитель, я нездара. Ти був сміливець, Джоше, а я просто нездара, чорти б його батькові. І коли хтось із нас і боягуз, то це я, Джоше».

Але коли я здався? — запитав він себе. — Коли я почав звертати на легкий шлях? На Міллерів легкий шлях? Чи справді я здався? Так, здався. Ні, не може бути.

А проте здався, здався. Коли? Тоді, коли народилось дитя, коли не народився мій син? Раніше? Ні, перед цим був «П'ятдесят перший дракон». О, який це був урок, боже, що це був за урок! Не треба більш нічого, тільки дай мені раз на тиждень такий урок, раз на тиждень — і все, і я вчителюватиму до кінця своїх днів. Я погоджусь витерпіти все від цього Міллера й Веста, коли тільки хоч раз на тиждень знайду з учнями спільну мову, таку, як тоді, хоч один-однісінький раз на тиждень. Або коли хоч одна дитина, одна-однісінька дитина матиме із цього всього якусь користь. Якби я міг взяти бодай одного з цих виродків і сказати: «Я показав йому правильний шлях». Якби я міг це зробити! Але кого я візьму?

Немає кого. Хоч це й страшенно смішно, але я не маю кого взяти. І після тієї розмови з Міллером, тієї великої розмови про важкі й легкі шляхи, я не можу взяти навіть його, Міллера, який сам хотів, щоб йому показали справжній шлях. Навпаки, він, Міллер, збив мене на свій шлях. Він, Міллер, підказав мені цей легкий шлях, — робити те, що й усі, дуріти, штукарити, корчити блазня. Міллер підказав, а я послухався, і зараз ми обидва на легкій дорозі — блазень-учень і блазень-учитель. Але чи можу я себе винувати?

Вони ж не змінилися, вони все ті самі, як і того дня, коли я вперше прийшов до них, вони не змінилися ані на ось стілець. Але хіба мене треба за це винувати?

Так, тебе, а кого ж? Тебе треба винувати-

ти, бо десь напівдорозі ти зневірився. Скажеш, тобі плювати на це, скажеш, ти мав свій власний клопіт? Та все одно факт, що ти зневірився.

Коли Джош Едвардс спроневірився, він кинув учителювати. Він кинув школу, і це було з його боку чесно. А ти нечесний. Хоч ти й займаєш місце, до роботи ти нездатний. Ти обираєш легкий шлях і марно силкуєшся приспати своє сумління.

«Чимало людей обирає собі легкий шлях, — промайнуло Рікові в голові, — але ти ніколи не думав, що теж станеш таким. Та зараз ти, безперечно, такий, як не прикро це визнавати. Ти — блискучий приклад, ти збирався показати Міллерові, що таке важкий шлях — а шкіра в Міллера чорна, і йому, далекі, від роду судився важкий шлях! — все ж таки ти ганив його за легкий шлях, хоч і не міг пояснити, що таке важкий шлях, і навіть зараз не можеш пояснити цього, навіть зараз, коли ти здався цим виродкам...»

Знову виродки. Так, виродки.

— Дивіться у свій зошит, Белазі, — застеріг Рік.

«Кожен тут брехун, потенціальний злодій. Соллі мав рацію. Цікаво, скільки часу можна бабратись у смітті, щоб самому не засмердіти?»

— Гарзд, Белазі, — раптом промовив Рік. — Принесіть сюди вашу роботу. Я знижую вам оцінку на п'ять пунктів.

— Чому? Що я, в чорта, зробив? — крикнув Белазі.

— Принесіть сюди вашу контрольну.

Белазі неохоче підвівся з місця і кинув роботу вчителю на стіл. Це був високий, мускулистий і широкоплечий хлопець. Він стояв, застромивши великі пальці рук за пояс штанів, а Рік ясно-червоним чорнилом малював велике «мінус п'ять» на його папері.

— За віщо це? — спитав Белазі.

— За підглядування.

Белазі схопив із столу свою контрольну і з огидою оглянув її. Рік пильно дивився на хлопця, згадуючи свою першу зустріч з 55—206, коли він оголосив класові, що вони всі підуть до бібліотеки. Белазі тоді співуче протяг: «А чи є в цьому потреба?» «Шахраюватий, та ще й на дотепи пнеться, — подумав Рік. — Та ну їх всіх під три чорти».

Белазі скривився і поволі пішов назад.

Коли він проходив повз Веста, той підвів очі й зустрівся поглядом з Ріком.

— Жовтодзьобик, — пхикнув він.

— Що? — спитав Рік.

Вест здивувався.

— Ви мене питаєте, вчитлю?

— Так, Вест. Ви що сказали?

— Я не говорив нічого, вчитлю, — невинно усміхнувся Вест.

— Принесіть вашу контрольну, Вест.

— Навіщо?

— Принесіть сюди!

— Навіщо, я питаю?

— Я чув, що ви сказали, Вест. І я наказую: принесіть вашу контрольну. Негайно. Цю ж мить.

— Однеси йому ту контрольну, — сказав Міллер, добродушно усміхаючись.

— Але ж чому? — відповів Міллерові Вест. — Що я, в біса, зробив?

— Ну ж бо, Артї, — спокійно промовив Міллер, — віднеси йому контрольну.

— Чого це я маю нести? — опирався Вест, посмішка з обличчя в нього враз зникла.

— Того, що я так сказав, — холодно пояснив Рік.

— А, припустімо, мені не хочеться? — Прищуватий Вестів лоб нахмурився.

— Слухай, Артї, — сказав Міллер. — Чого...

— Не встрявай у це діло, Грег, — огризнувся Вест. — Не стромляй сюди свого носа, ясно?

Міллерові очі широко розкрилися з подиву, але обличчя все ще посміхалося. Голови, що були схилені над контрольними, рвучко підвелися, і Рік відчув, як очі всього класу втупилися в нього.

Вони, звісно, на боці Веста. Вони хочуть, щоб Вест переміг. Вони хочуть, щоб Вест зняв бунт, як тоді, коли він погрожував загидити всю підлогу. Ні, до цього не можна допустити.

Рік рішуче пішов між столами й зупинився над Вестом. Хлопець задерикувато глянув угору.

— Устаньте, — сказав Рік, намагаючись надати своєму голосу якомога спокійнішого тону.

«Мій голос тремтить, — сказав він у думці. — Я це відчуваю. І Вест це бачить. Його гострі очка глузують з мене. Я мушу владати своїм голосом. Це справді кумедія. Мій голос дрижить».

— Устаньте, Вест.

— Я не бачу в цьому потреби, містере Дедді-ой, — відповів Вест, дуже ретельно вимовляючи прізвисько.

— Послухай, Артї, — сказав Міллер, — що ти...

— Устаньте, Вест, — перебив його Рік. — Устаньте й вимовіть моє прізвище як слід.

— Ви що, не знаєте власного прізвища, містере Дедді-ой?

Рікова рука схопила Веста за комір сорочки й поставила на ноги, трохи не обірвавши коміра. Вест стояв, лише на кілька сантиметрів нижчий за Ріка, і звивався, аби якось вивільнитись.

Рікова рука ще міцніше стисла комір со-

рочки. Рік почув легкий тріск матерії, зазирнув у повні ненависті очі й спокійно сказав:

— Ану вимовте правильно моє прізвище, Вест.

Клас завмер. Рік чув тільки посвист свого прискороного дихання. Поруч стояв Вест, очі його широко розплющені, посмішка зникла з обличчя, а Міллер сидів і слідкував за ними.

«Мені треба його відпустити, — подумав Рік. — До чого це призведе? Хіба можна так далеко заходити? Пусти його!»

— Ви хочете, щоб я вимовив ваше прізвище, сер? — чемно запитав Вест.

— Ви чули, що я сказав.

— Таку вашу... містере Дедді!..

Рікова рука щосили затопила Веста просто в зуби. Він відчув, як пальці ковзнули по зубах, побачив, як тонкою малиною цівкою з верхньої губи бризнула кров, побачив, як очі Веста з подиву широко розкрилися й одразу звузились у глибокій чорній зненависті.

А далі в полі зору блиснув довгий ніж — раптово і страшно. На ньому заграло бліде сонячне проміння, що падало крізь високі вікна класу. Рік мимоволі позадував, з острахом поглядаючи на гостре лезо.

— «Що ж тепер? — подумав він. — Тепер ящик на сміття перетворюється на труну. Сміття посипалося через верх. Зараз я лежатиму на підлозі класу мертвий і спливатиму кров'ю, а цей недоумок штрикатиме мене між ребра. Зараз, зараз...»

— Що ви хочете робити, Вест?

«Голос у мене напрочуд спокійний, — міркував Рік. — Мабуть, мені страшно, але голос мій спокійний. Напрочуд».

— Підійдіть лишень трохи ближче, побачите, — гаркнув Вест. Рот його був повен крові.

— Дайте мені цього ножа, Вест, — сказав Рік.

— Ну ж бо, Артї, — лагідно втрутився Міллер. — Ти ж просто...

— Дайте мені цього ножа, Вест, — повторив Рік.

«Я збожеволів, — наполягав усередині якийсь голос. — Я таки збожеволів. Це ж усього-на-всього веселий жарт. Вранці я аж лягатиму зі сміху...»

— Підійди й візьми, Дедді-ой! — вереск-нув Вест.

Рік ступнув крок уперед, слідкуючи, як Вестова рука гойдається туди й сюди, описуючи загрозливу дугу. В очах у Веста застиг холодний і безжалісний погляд.

І раптом краєчком ока Рік помітив, як позаду майнула якась тінь. Він рвучко обернувся й миттю зацідив когось у живіт. Той закинув голову, і Рік ударив знову й тільки тепер збагнув, що це Белазі, учень, якого він спій-

мав на підгляданні. Белазі впав на підлогу й скрутився в тугий клубок, що стогнав і корчився з болу на твердих дошках. Рік тільки на мить затримав на ньому погляд, задоволений, що небезпека з цього боку минула. Він прудко обернувся до Веста, задоволена усмішка застигла йому на устах.

— Дайте мені цього ножа, Вест, зараз же дайте.

Він пильно дивився хлопцеві у вічі. Вест у ці хвилини здавався дебелим, небезпечним парубійком. Піт укрив його прищуватий лоб, віддих став уривчастий.

— Зараз же дайте мені його, Вест, а то відберу сам і відлупцюю вас так, що вам навіть і не снилося. — Рік поволи наступав на хлопця: — Дайте мені його, Вест. Віддайте, — гіпнотично плівли слова, сповнені прихованої погрози.

Клас затамував віддих. Ніхто навіть не ворухнувся, щоб допомогти Белазі, який корчився долі, схопившись руками за живіт. Він стогнав, звивався, як черв'як, але ніхто не підходив, щоб допомогти йому. Вест задкував від Ріка, а Рік посувався вперед повз Міллера. Міллер сидів скраєчку за столом, руки його вчепились за дошку. На підлозі знову застогнав Белазі.

«Одним оком треба пильнувати за Белазі, — застеріг себе Рік. — Він може прикидатись, як брехливий опосум. Треба стерегтися».

— Віддайте ножа, Вест. Віддайте.

Вест перестав відступати, збагнувши, на решті, що зброя в його руках, а не в Рікових. Він погрозово виставив перед собою ножа, низько опустив голову і рушив назустріч Рікові, весь час розмахуючи ножем. Рік стояв на місці й чекав. Перші Вестові кроки були обережні, очі його вп'ялися в горло супротивника, рука зловісно розмахувала ножем. Його вузьке обличчя з закривавленими блідими губами мало страшний вигляд.

— Підійди-но сюди, дурний виродку, — сказав Вест. — Підійди, дурню, відбери ножа. Ану підійди, телепню, підійди й відбери його!

Рік облизав губи, не спускаючи очей з ножа. Вест раптом замовк і пильно оглянув Рікове лице. Потім знову вишкірився і, сунучи вперед, став тихо промовляти, майже пошепки, так, наче думав уголос:

— Бачиш ножа, містере Дедді-ой? Бачиш цього гарненького ножа? Я таки збираюсь добряче тебе порснути, містере Дедді-ой. Штрикну раз, а тоді ще раз. Пошаткую тебе, мов капусту, ти, виродку. Підійди-но, сучий сину. Підійди й помацай цього ножа.

«Стілець, — раптом пригадав Рік. — Стілець. Я схоплю стілець і гепну його. В морду. Ні. В груди. Але швидко. Це треба зро-

бити блискавично, одним рухом. Зажди. Ще ні, зажди. Гаразд, Вест. Гаразд. Постривай-но».

— Тебе коли-небудь різали, містере Дедді-ой? Коли-небудь краяли гострим ножем на скибочки? А це гострий ніж, містере Дедді-ой. Чи ти, може, настільки дурний, що не бачиш цього, га?

Голос його звучав усе ближче й ближче, змінившись у шепіт, очі палали гнівом.

— З тобою не можна бавитись у виграшки, Дедді-ой, — вів далі Вест. — Ваш брат розуміє лише ніж межі ребра. Ну, ти зараз його дістанеш, виродку. І тоді вже не будеш більше нас мучити. Більше не будеш.

Він посміхнувся і підступив ближче, а Рік позадував між столами. «Хай думає, що я відступаю. Порожній стілець у третьому ряду. Якраз за Магліном. Я його туди приведу. Гадаю, стілець порожній. Коли я перевірив учнів, він був порожній. Озиратись не можна, братиму стільця навромацки. Давай, Вест, наступай. Наступай на мене, і я розчахну надвоє твою бридку макітру. Одному з нас буде амінь, Вест. І здається, не мені.

— Ні, сер Дедді-ой, гра скінчилася. Мені це остобісіло. Остобісіли ці твої контрольні й твоє базікання. Мені потрібна тільки твоя морда, містере Дедді-ой! Я розквацяю її так, що на тебе ніхто більше не захоче й глянути.

«Ще один ряд, — рахував Рік. — Іще один ряд. Дотягнись. Рвучко. Ще... один... ряд».

Клас, наче зачарований, слідкував за ними. Вест наступав на Ріка довгим проходом між столами, зіп'явшись на кінчики пальців, чекаючи, коли Рік наткнеться на класну дошку. Белазі перевернувся на підлозі й застогнав знову.

А Рік рахував кроки. Ще один. Ще один...

— Не треба було мене бити, містере Дедді-ой, — глузливо мовив Вест. — Це ж негарно з боку вчителя бити отак учня, містере Дедді-ой. Зовсім негарно, сер. Зовсім...

Стілець з тріском ударився Вестові в груди. Він упав на Веста рвучко й несподівано. Рік повернувся ніби втікати й міцно схопив стілець. Стілець описав у повітрі рівну дугу, і Вест інстинктивно затулив своє лице. Стілець поцілів йому в груди, і Вест упав горілиць, скрикнувши з подиву і болю. Ніж дзенькнув об підлогу, і Рік, притисши Веста коліньми до підлоги, немилосердно бив його по обличчі.

— Ось тобі, Вест, ось тобі, ось, — цідив він крізь сціплені зуби.

Вест крутив головою, силкуючись уникнути ляпасів, що градом сипались йому на щок.

— Ось тобі, тварюко!

Вест повернув голову й гукнув:

— Греґ! Нож! Дістань ножа!

«Ніж! — раптом згадав Рік. — Де він? Що, в чорта, сталося...»

Сонячний промінь упав на метал, який спалахнув холодним блиском, і Рік миттю підвів голову, сподіваючись побачити над собою Міллера, Вестового друга. Але над ним стояв Белазі, міцно стискаючи в руці ножа. Він придуркувато посміхався, з-під розтулених губ видніли гнилі зуби. Белазі люто плюнув на Ріка, а далі все змішалось у різноколірний клубок: голуба сталь, біляве Вестове волосся і кров на його губах, коричнева дерев'яна підлога, сірий твід Рікового костюма. В класі зчинився гамір, щось схоже на сичання вирвалося з губ Веста.

Рік стусонув Белазі ногою і відчув, як важкий черевик креснув об гомілку хлопця. Але Вест уже стояв на ногах і крутив руки Рікові. Раптовий біль різонув Ріка в плече й побіг униз по руці. Тканина з тріском розпоролась, і на сірому твіді яскраво заблищала кров.

Лежачи долі, Рік побачив, як у руці Белазі знову блиснув ніж. Він побачив Вестові кулаки, стиснуті й важкі, побачив хижий вираз на обличчі Белазі і знову гострий ніж, цього разу мокрий від крові, що капала на руду дерев'яну підлогу.

Гамір у класі посилювався, і Рік — в уяві йому промайнула гладіаторська арена — спробував підвестися. Він сперся на праву руку й відчув пронизливий біль.

«Він порізав мене, — подумав Рік зі страхом. — Белазі порізав мене».

А гамір у класі досяг апогею, зі швидкістю блискавок метлялися руки, страшною люттю палали очі, тіла звивались, мов змії. Ненависть сплела всіх в один рухливий, мокрий від поту клубок.

— Дай йому спокій, ти, клятий йолопе! — крикнув Міллер.

«Кому дати спокій? — здивувався Рік. — Кому? Я ж не...»

— Вошивий виродок! — крикнув Леві. — Вошивий виродок!

«Хто вошивий виродок? — подумав Рік. — Що це?..»

Міллер схопив Веста за барки й відштовхнув його до класної дошки. Рік ошелешено витріщив очі, біль пік йому праву руку. В клубку рухливих тіл він побачив, як Моралес луснув книгою по руці Белазі, і ніж якось дивно дзенькнув об підлогу. Рука Белазі знову потяглася до нього, але Сантіні, отой, що завжди усміхався, наступив на ніж каблучком. Ніж зник у гущі рук, і Белазі вже втратив його. Рік втупив очі в підлогу, де раніше лежав ніж.

«Хто ж зараз на черзі? — питав він себе. — Хто зараз різатиме вчителя?»

Вест намагався відірватися від дошки, куди припилив його Міллер. Ерін з усієї

сили вдарив Веста по носі, повернуv йому назад голову і знову люто опустив свого кулака.

Рік потроху почав розуміти справжній стан речей. Він ошелешено стежив, що буде далі.

Белазі схопився на ноги й кинувся на Ріка. Але перед ним враз неначе міцний мур звівся, коли Картер і Анторо заступили на падникові дорогу і відштовхнули його. Вони напосіли на Белазі, скрутили йому руки й несамовито молотили кулаками.

«Вони б'ються за мене. Та ні, ні. Так, так, вони б'ються за мене! Проти Веста. Проти Белазі. За мене, боже, за мене!»

Рікові очі нервово закліпали, коли він на силу звівся з підлоги. Белазі й Веста хлопці вже приборкали. Рік кинув на них швидкий погляд і тихо сказав:

— Треба... треба відвести їх униз до міста Смола.

Анторо підступив ближче, і очі йому розширились зі страху, коли він угледів розпанахану Рікову руку.

— Чоловіче, та вас порізано, — сказав він.

Рік легенько торкнув праву руку пальцями лівої. Рука була важка й волога, на сорочці й піджаку розпливлися рудувато-червоні плями.

— Колись мого брата теж були точнісінько так порізали, — зауважив Маглін.

Хлопці все ще тримали Белазі й Веста, але, здавалося, вже не виявляли до них особливого інтересу.

На мить Ріка огорнув жах. На коротку страшну мить він уявив собі, що хлопці зовсім, власне, й не приходили йому на поміч, а просто їм трапилася слухна нагода для доброї бійки, і вони скористалися нею. Тоді він пригадав голос, що кричав: «Дай йому спокій, ти, клятий йолопе!» Він глянув на обличчя, що оточили його, і відшукав Міллерове. Очі їхні стрілися, але прочитати щось на Міллеровому обличчі він не зміг.

— Я... я гадаю, їх краще відвести до міста Смола, — сказав Рік. Він пильно дивився на хлопців, намагаючись щось прочитати на їхніх обличчях, а найбільше на поважному обличчі Міллера. Він чогось шукав у їхніх очах, чогось такого, що сказало б йому, що він, нарешті, пробився до них, до їхніх душ, але не так, як тоді, коли читав їм «П'ятдесят першого дракона».

Та обличчя їхні були порожні, очі — без виразні.

Чи повинен він подякувати їм? Якби ж знаття. Якби він натрапив саме на ті слова, що сцементували б усе!

— Я... я відведу їх униз. А вам... ви... можете йти снідати.

— А це таки підлий удар ножем, — сказав Крюгер.

Міллер подивився на нього і не промовив ні слова.

— Авжеж, — згодився Родрігес.

— Можете всі йти снідати, — сказав Рік. — Белазі й Веста я відведу...

Хлопці не рухались. Вони стояли довкола з серйозними обличчями й пильно дивилися на Ріка.

— до... до... директора, — закінчив Рік.

Тоді наперед вийшов Міллер. Заговорив, ретельно добираючи слова, а лице його було вельми серйозне.

— А може, ми просто забудемо про директора, га, начальнику? Може, просто всі підемо снідати?

Рік глянув на Міллера, і очі їхні знову стрілися. Рік не став розгадувати Міллерових думок. Він знав тільки, що Вест переступив через проведену Міллером лінію і поставив Міллера перед вибором. Той міг або разом з Вестом переступити лінію, або допомогти відтиснути Веста назад. Міллер волів допомогти Рікові. І він бився за Ріка. Але зараз бійку закінчено і, керуючись якимсь незбагненим кодексом, Міллер зараз знову став проти нього.

— А може...

Якийсь дивний вираз з'явився в Міллерових очах; усмішка, яка звичайно не сходила у нього з обличчя, зараз щезла. Очі його про щось питали, все тіло подалося вперед у якомусь напруженні й чеканні. Він не зводив погляду з Рікового обличчя, очі його блага-ли, блага-ли з німою пристрас-тю. Рік пильно дивився на хлопця і спершу нічого не розумів. А тоді раптом збагнув, що Міллер не обирав легкого шляху, коли приєднався до бійки проти Веста. Міллер зробив вибір, і цим разом — важкого шляху.

А зараз треба було знов вибирати, і Рік обмірковував варіанти й не спускав з Міллера очей. Було б куди простіше, якби він одіслав усіх снідати й простив усе Белазі й Вестові. Було б простіше, куди простіше не втручатись йому й тоді давно, коли вони хотіли згвалтувати дівчину. Було б легко, так легко сказати: «Гаразд, забудьмо про все це», і повернутись знову до уроків. Це було б легко, дуже легко, в дітей залишилися б про бійку приємні спогади, а Дедієр показав би себе славним хлопцем, забувши про все і простивши Белазі та Вестові.

Хлопці стояли тісним кільцем навкруг Ріка та Міллера. Вест посміхався на весь рот зухвалою посмішкою, і всі мовчки чекали. Вони чули, що пропонував Міллер, і зараз бачили, як уп'ялись один в одного очима Рік і Міллер, але й гадки не мали, що один зараз вирішує, а другий чекає, що той вирішить. Їм навіть на думку не спадало, що Рік ухвалює зараз одне з найважчих у своєму житті рішень.

Нарешті, Рік заговорив. Він не сказав це ні суворо, ні різко, ні докірливо. Він не кричав і не шепотів. Він сказав це звичним тоном, дивлячись Міллерові у вічі: можливо, тут ішлося про щось зовсім інше, можливо, це була розмова двох людей, зайнятих спільною працею, де один просто пояснює другому, що зараз треба зробити.

— Я забираю їх униз, Міллер, — сказав Рік.

Міллер не озвався, і Рік додав:

— Я мушу.

Якусь мить Міллер дивився на нього так само пильно, як і досі, і Рікові здалося, що коло обличчя зливається в одну тьмяну пляму, і в ньому ворухнулись сумніви в правильності свого вчинку. А тоді одне з обличч розплилося в усмішці, це було Міллерове обличчя, і він сказав:

— Безперечно, містере Дедієр. — А далі вигукнув: — Гайда, братва, снідати!

Хвильку коло ще не рухалося з місця, і Рік штовхнув поперед себе Белазі й Веста, не певен, чи не зустрине він опору. Але хлоп-

ці розступилися, пропускаючи їх, і Рік з високо піднесеною головою пройшов повз них.

Він не здивувався, коли позаду почув голос, що високим фальцетом проспівав:

— О, Дедді-ой! Ви ге-рой!

Хтось відразу ж гримнув на нього:

— Заткни свою пельку!

Рік усміхнувся і вийшов слідом за Белазі й Вестом у коридор. Він згадав про те, що думав перед бійкою. Він тоді думав: «Було б добре мати хоч одного хлопця на своєму боці, хоча б одного-однісінького хлопця, про якого можна б сказати: «Я показав йому правильний шлях» — і тоді все було б гаразд!»

Рікове обличчя осяяла щаслива усмішка, і, йдучи униз, до кабінету Смола, він весь час усміхався, щасливо усміхався, бо той інший голос, що він почув у класі, належав Грегорі Міллерові.

*З англійської переклали
Володимир МАКСИМЧУК та Ростислав ДОЦЕНКО*

МУДРІСТЬ НАРОДНА

ПРИСЛІВ'Я НАРОДУ ДУАЛА (КАМЕРУН)

Не смикай собаку за хвост — і вона тебе не вкусить.

Слона однією рукою не вб'єш.

Хіба будеш пити з гирла ріки, коли не знаєш, звідки вона бере початок!

Коли умре гадюка, хіба зуби дістануться удаву!

— Іди їсти! — Іду! — Іди працювати! — Мовчить...

Хай слон і худий, однак він у лісі господар.

Яку траву їсть стара коза, таку їсть і молода.

Струмок не знає, чому він тече криво.

Дім серця ніколи не буває повен.

Навіть у великого слона інколи бувають маленькі бивні.

Прийшов допомагати — і вже упрів!

Багач не помічає, що бідний також їсть.

Варить горщик, а хвалять тарілку.

ПРИСЛІВ'Я НАРОДУ ВАЙ (ЛІБЕРІЯ)

Слон ростиме, якщо людина цього й не хоче.

Скільки б сила не росла, але до розуму їй ніколи не дорівняється.

Якщо уже вибирати собі супутника, найкраще взяти слона.

КАТИ

- Допит з електрогенератором.
- Нове обличчя війни.
- „Довгі кроки“.
- Викриття сенатора Янга.

«Сьогодні, через 20 років після того, як у Нюрнберзі було винесено суворий вирок військовим злочинцям, знову чиняться воєнні злочини, цього разу у В'єтнамі. Те, чого зазнають південнов'єтнамські патріоти у своїй боротьбі за свободу, є водночас приголомшуючим, жахливим і незбагненим. І ми вважаємо за свій обов'язок розповісти про ці злочини, щоб жоден не міг більше сказати: «Я нічого не знав».

З цих міркувань виходила редакція американського журналу «Ліберейшн», вміщуючи викривальні матеріали, уривки з яких ми друкуємо нижче.

Матеріали ці взяті з самої американської і, частково, західноєвропейської преси. Вони незапе-

речно свідчать про те, що Сполучені Штати ведуть у В'єтнамі найбруднішу в своїй історії війну.

Катування військовополонених та місцевих жителів становить тему багатьох опублікованих в американській пресі кореспонденцій. «Кожний, хто разом з урядовими військами довгий час перебував у районах воєнних дій, — пише сайгонський кореспондент журналу «Ньюсуїк» Уільям Тухі, — бачив, як військовополонених занурювали у воду, як багнети націлювалися в їхні горлянки... Але

найстрашніше, коли під нігті заганняють бамбукові скалки або прив'язують дріт від польового телефону до рук, сосків грудей чи статевих органів».

Спеціальний кореспондент лондонської газети «Дейлі мірор» Дональд Уайз повідомляє, що подібні методи катування схвалюються і навіть заохочуються американськими офіцерами. «Жоден американець неспроможний наказати своїм «учням» припинити тортури, — пише Уайз із Сайгона. — Та вони зовсім і не мають бажання робити це. Ось деякі з поширених методів катування. Людей занурюють у бак з водою головою вниз або ріжуть ножом на шматки... Їх б'ють по скронях наповненими піском панчохами або прив'язують до електрогенераторів».

Багатьом американським журналістам довелося на власні очі бачити ці катування. Кореспондент газети «Нью-Йорк геральд трибюн» Беверлі Діп повідомляє так: «Один з найжахливіших методів катування, застосовуваних урядовими військами, полягає в поступовому знищенні електрикою, або «підсмажуванні», як назвав його один американський сенатор. Я був присутній одного разу, коли застосовували цей метод. До великих пальців рук полоненого в'єтконівця прив'язали два електричних дроти. Протилежні кінці дротів були підведені до польового генератора. Механізм виробляв електричний струм, який стрясав і спалював полоненого».

До катувань електрикою вдаються у В'єтнамі скрізь. Маленький американський польовий генератор, що живить пересувні радіостанції, часто «модифікується» для тортур. Завдяки своїй маневреності він виявляється дуже «зручним». Механізм виробляє достатню кількість вольтів, щоб завдати сильного, а іноді й смертельного шоку. Як розповідає кореспондент агентства Асошіейтед прес Малькольм Браун, цей метод полягає в тому, щоб електроди генератора були з'єднані з скронями чи іншими частинами тіла жертви. Коли допитують полонених жінок, то їм часто прив'язують дроти до сосків грудей. Наслідки цього жахливі і нестерпні...

Газети надрукували листа одного молодого американського солдата, адресованого приятельці його матері, діячці організації «Жінки борються за мир»: «Те, що ви пишете в своєму бюлетені про В'єтнам, правда... Кілька тижнів тому наш командир взводу привів трьох полонених — я належав до групи, яка їх супроводжувала. Допит провадив один з чиновників таємної служби. Я вперше пережив таке і побачив, що ми вдаємося до брудних методів. Цей тип з таємної служби

Їх чекає допит у повітрі.

Із зав'язаними очима полонених ведуть на розстріл.

наказав тим трьом стати в один ряд. Серед них була одна жінка. Він роздяг її до пояса, а чоловіків наголо. В руці він тримав маленький апарат, я думав, що то мікрофон чи щось подібне. Один кінець дроту він прив'язав жінці до грудей і, мабуть, з нею стався електрошок. Вона щось кричала, і мій товариш та я зробили висновок, що вона дійсно нічого не знає. Тоді чиновник узяв той самий дріт і випробував його на чоловікові жінки та її братові, але вже на іншій частині тіла...»

Застосовуються і більш рафіновані методи катувань, ніж електрошок. Наприклад, Беверлі Діп повідомляє: «Технічні прийоми вигадані спеціально для того, щоб на твоїх очах у товаришів зривати нігті, відрізати пальці, вуха або статеві органи. В одній американській установі в Сайгоні зберігається заспиртоване вуха в'єт-

конгівця». («Нью-Йорк геральд трибюн»).

Американці навіть не намагаються приховати ці мерзенні злочини, але не з причин доброго ставлення до гласності. Журналіст Малькольм Браун у виданій ним книзі пише: «Численні кореспонденти бачили, як військовополоненим відрізають ножами руки. Інколи їх каструють або осліплюють. А нерідко підозрілих в'єтконгівців після допиту прив'язують до броньовика і тягнуть через рисову плантацію. Це завжди спричиняється до найжахливішої смерті... Катування у В'єтнамі перетворилися на спосіб життя чи спосіб смерті. І все більше й більше вони стають американським способом смерті» (Малькольм Браун, «Нове обличчя війни»).

Вертольоти, на які США поклали великі надії у повітряній вій-

ні, використовуються тепер й при допитах полонених. Кореспондент газети «Гастон кронікл» Джонатан Кепстейн розповів після повернення з В'єтнаму про винахід, який дістав назву «довгі кроки». «Пілот стежить за дошкою управління, щоб мати уявлення про те, чи далеко вони відлетіли від зони воєнних дій. Південнов'єтнамський офіцер кричить щось на вухо партизану, у якого зв'язані руки і ноги. А оскільки чоловік нічого не відповідає, його викидають з вертольота, що летить на висоті 2900 футів. Потім офіцер під шум мотора допитує іншого полоненого, що бачив цю сцену...».

Та не завжди той, що «заговорив», побачивши, як викинули за борт його товариша, залишається живий. Беверлі Діп розповідає: «Двох полонених в'єтконгівців допитували у літаку на шляху до Сайгона. Перший відмовився відповідати, і його викинули з літака на висоті 3000 футів над землею. Другий відповідав на всі запитання, але також був викинутий за борт» («Нью-Йорк геральд трибюн»).

Та й для самих американських солдатів Південний В'єтнам стає страшним пеклом.

Невимовний жах, чекання смерті — ось що написано на обличчях жертв американської агресії.

Іноколи не доводиться навіть робити вигляду, що когось «допитують». Кореспондент Джек Ленггут повідомляє з Сайгона про такий випадок: «Минулого тижня пілот повернувся на базу без свого впертого полоненого, якого йому доручили привезти. Своїм товаришам він розповів, що його так розлютив той юнак, що він його викинув на висоті 1000 футів» («Нью-Йорк таймс»).

ський кореспондент Уільям Туохі пише: «Один урядовий військовий підрозділ марно розшукував у якомусь селі партизанів. Тоді всіх мешканців села зібрали разом і виділили старшого. Допит тривав недовго. Сайгонський офіцер, який вів допит, звернувся до свого американського радника: «Я гадаю, його треба розстріляти, о'кей?» «Зробіть це», — відповів радник, після чого офіцер випустив чоловіку в живіт чергу з автомата» («Нью-Йорк таймс мегезін»).

Інший американський кореспондент Девід Холберстем розповідає, як група полонених партизанів після одного «особливо жорстокого» бою при Бак-Лі була «оброблена» сайгонськими військами: «Полонені були дуже вперті й вигукували антиамериканські гасла і в'єтнамські прокльони. Солдати морської піхоти наказали 17 партизанам вишикуватися в ряд і холоднокрівно всіх розстріляли».

Газета «Дейлі ньюс», що видається для американців у Сайгоні, надрукувала повідомлення про одну бойову операцію. Газета вмістила фотографію групи американських солдатів, що стоя-

Дуже часто полонених розстрілюють просто на місці. Сайгон-

Ніж, приставлений до горла жертви, занурення у діжку з водою — все це американські методи допитів.

ли на пагорку з рушницями в руках. Біля їхніх ніг лежали убиті в'єтнамці. В текстовці йшлося про «полеглих в бою в'єтконівців». Але на фото у всіх мертвих, що лежали обличчям вниз, руки були зв'язані за спиною.

Кореспондент агентства Асошіейтед прес повідомляв 16 жовтня 1965 року, що сенатор Стивен Янг, який щойно повернувся з поїздки по В'єтнаму, розповів, як один співробітник Центрального розвідувального управління у В'єтнамі признався йому, що американці вчиняють звірства з метою приписати все партизанам.

Викриття Янга вибухнуло наче бомба в офіційному Вашингтоні. «ЦРУ і держдепартамент кипіли од люті, — повідомляла «Геральд трибюн». — Серед службовців держдепартаменту панувало глибоке замішання, вони побоювалися, що опубліковані дані матимуть катастрофічні наслідки за кордоном» («Нью-Йорк геральд трибюн»).

Але Янг відмовився мовчати. «Агенти ЦРУ видають себе за в'єтконівців... Вони знищили двох сільських старост і згвалтували кількох жінок», — повідомляв він далі.

Американська тактика «примирення» стала для в'єтнамських селян пасткою. Адже кожний, залишившись в рідному селі, може загинути від американської кулі, а втікачи до груп опору, він може бути спійманий і розстріляний на місці, як «втікач». Журналіст Малькольм Браун розповідає про

випадок, свідком якого був сам. Один беззбройний селянин, побачивши, що до його хатини наближаються американці, кинувся тікати.

«Всі кулемети, автомати, рушниці і пістолети на нашій ділянці, — пише М. Браун, — засипали чоловіка кулями, і я дивувався, що він ще так довго біжить. Але, нарешті, він почав осідати, мовчки, без жодного звуку... Групу солдатів послали знайти того чоловіка в полі, і я пішов за ними. Він лежав на спині, в багнюці, його голі груди були пробиті чотирма кулями. На ньому були лише чорні штани; він був ще живий і при свідомості, ворухив руками й ногами, а голова його качалася з боку на бік. На губах була кров. Солдати дивилися на нього й сміялися... Можливо, із жалю, а можливо, просто від звірячої люті один з них товстою жердиною витяг старого з багнюки, а потім... поклав палицю на горло пораненого, намагаючись його задушити. Той все ще ворухився. Хтось став на другий кінець палиці, щоб зламати старому шию, але замість того зламалася жердина. Тоді один солдат почав душити пораненого ногами. Зрештою селянин був уже мертвий, і тоді солдати з реготом попрямували назад».

Кореспондент агентства Асошіейтед прес розповідає, як амери-

канські солдати штурмували селянську хатину, де начебто переховувалися партизани: «Один солдат підповз до халули, висмикнув шнур з гранати і кілька секунд рахував, перш ніж кинути її. Після вибуху він вскочив до хати, стріляючи з свого автомата. Три чоловіки і немовля були мертві, дві жінки — поранені».

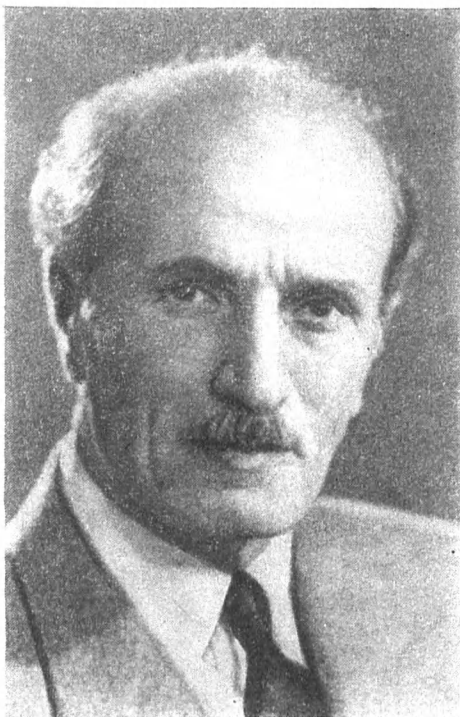
20-річний капрал морської піхоти Ронні Уїлсон з Канзасу надіслав своїй матері такого листа: «Мамо, мені довелося вбити жінку і немовля... Ми обшукували мертвих в'єтнамців, коли дружина одного з них, якого я саме обшукував, вискочила з печери. Я вистріляв, але оскільки моя гвинтівка автоматична, я зробив шість пострілів, перш ніж зміг щось второпати. Чотири кулі влучили в неї, дві інші рикошетом відскочили від скелі і вбили немовля... Дитині було місяців зо два. Присягаюсь богом, тут гірше, ніж у пеклі. Чому я повинен убивати жінок і дітей? Я хотів би вмерти...»

Але таких, що замислюються над цією брудною війною, не так уже багато.

Спеціальний кореспондент агентства Херста у В'єтнамі Уоррен Роджерс повідомляє: «Серед американців з'явилося нове покоління, яке ми майже не знаємо, і до якого нам вже пора звикнути. У цих 18-ти і 19-річних сталеві нерви, і вони щедро обдаровані тим, що називають «інстинктом убивці». Ці хлопчики, здається, у захваті від можливості вбивати в'єтконівців» («Нью-Йорк джорнел америкен»).

Після розстрілу.

МИХАЇЛ НУАЙМЕ,

ліванський письменник

ЧЕРЕЗ ЧОТИРИ РОКИ

Роки проходять не торкаючись його, немов вони втратили владу над віком цього давнього і вірного друга України. Дивишся на Михаїла Нуайме — «українського ліванця», як жартома він себе називає, і мимоволі починає огортати сумнів: чи й справді пішов 78-й рік цьому стрункому, рухливому, підтягнутому чоловіку з допитливим вогником в очах?

— Так, це правда, мабуть, гарт у мене український, точніше полтавський, — знову жартує наш співрозмовник.

Чому ж бесіда з найвизначнішим ліванським письменником одразу починається з України, з Полтави? На те є свої причини. Варто нагадати, що 60 років тому вихованець російського відділу вчительського інституту в Назареті, тоді турецькому місті, юний Михаїл Нуайме, приїхав до тихої, провінційної на той час Полтави, щоб тут, в місцевій семінарії, поглибити свої знання з російської мови.

Майже п'ять років прожив він на берегах Сули, подруживши з містом, що стало для нього рідним, полюбивши його людей.

Прозаїк, поет, публіцист, драматург, — Михаїл Нуайме посідає зараз провідне становище в ліванській літературі. Розмовляючи з ним сьогодні, ми немов продовжуємо бесіду про його творчість, розпочату чотири роки тому і опубліковану на сторінках «Всесвіту» (див. № 11 за 1962 р.). Що нового написав він за цей час?

— Нещодавно вийшла друком моя нова книга, — розповідає письменник, — жанр визначити мені важко, а назва її «Аль-уаум-аль-ахір», що в перекладі означає «Останній день». Цей твір складають двадцять чотири сюжетно пов'язаних між собою новели, що відповідають кожній з двадцяти чотирьох годин останньої в житті людини доби. Герой книги — професор філософії, вчитель молоді, який так і не зміг застосувати науку, котрій присвятив усе своє життя, до себе особисто, до своєї долі. В останні години життя перед ним немов протікає річка часу з її бистринами та обмілинами. Філософські роздуми героя і становлять основу книги.

Нахил до філософських міркувань взагалі не випадковий у творчості Михаїла Нуайме. Вони пронизують усі його твори.

— Слідом за «Останнім днем», — продовжує свою розповідь письменник, — побачив світ інший твір — «Книга Мірдада». Це наслідок багаторічної праці. В книзі викладено мої погляди на високе поклонання і цілі людини. Цей твір видано, крім Лівану, в Голландії, Індії та інших країнах.

Цікава деталь: Михаїл Нуайме, крім своєї рідної арабської і російської мови, що полюбилися йому ще змолоду, добре володіє англійською та французькою. Свої твори він звичайно пише по-арабськи, але трапляються й винятки. Так, «Книга Мірдада» написана англійською мовою і перекладена самим же автором на арабську.

Незважаючи на похилий вік, письменник щодня працює за письмовим столом.

— Повсякденна творча праця, — каже він, — для мене непереборна потреба і задоволення.

Михаїл Нуайме здав до друку нову п'єсу «Іов», у якій, за словами автора, трактується неминучість кар за вчинені злочини. Готується до друку книга публіцистичних статей, задумана нова повість.

Михаїл Нуайме — письменник плідний. Його твори розходяться, за ліванськими масштабами, великими тиражами. А які це масштаби?

— Звичайний для нас тираж, — розповідає письменник, — тисяча примірників. Добрий тираж — три тисячі примірників і лише зрідка — шість тисяч. Це максимум.

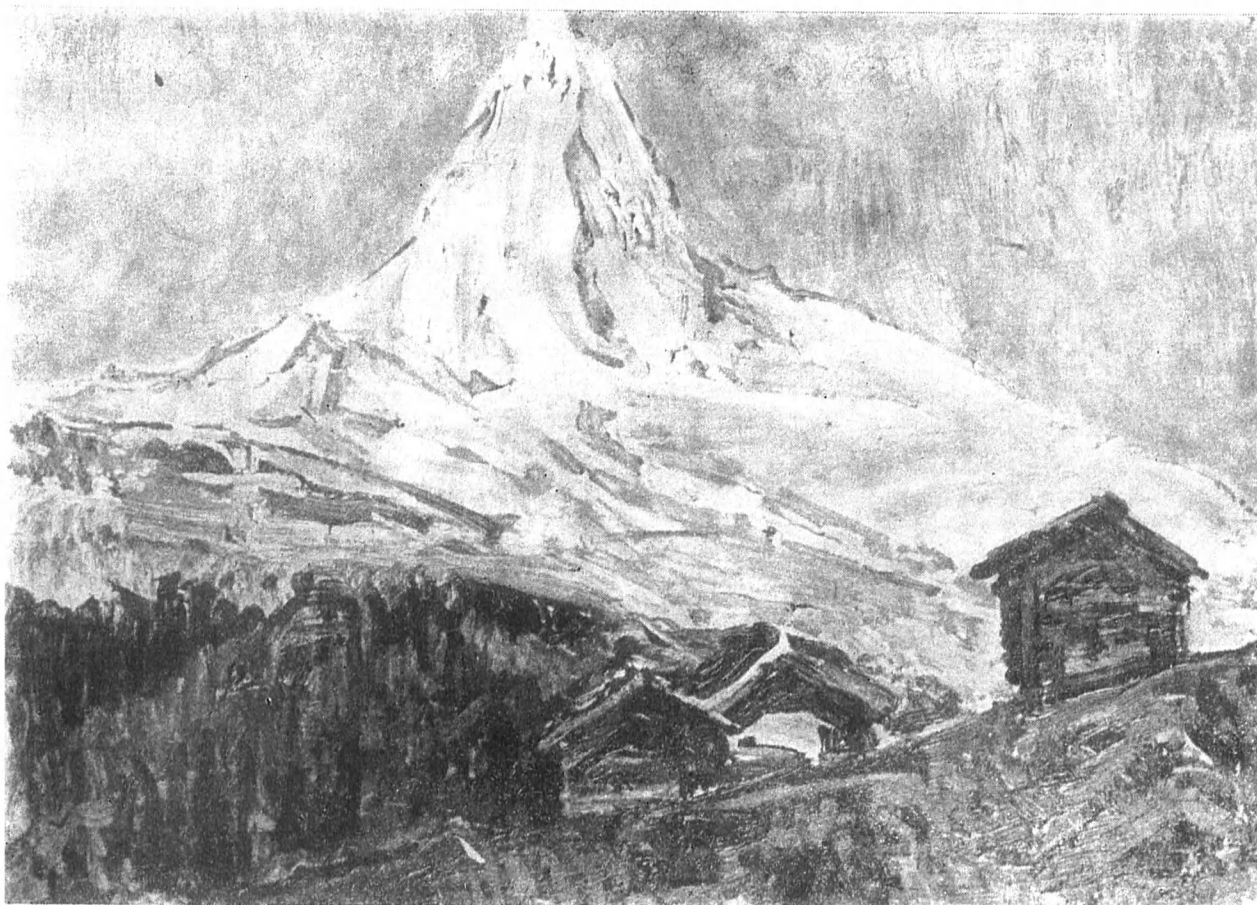
Письменник скромно замовчує те, що його твори розходяться максимальними тиражами.

Безпосередньо від тиражів залежить і матеріальне становище ліванських літераторів. Лише для окремих, в тому числі й для Нуайме, література може бути джерелом існування. Решта змушена займатися журналістикою, якоюсь побічною працею.

...Вже не одну годину розмовляємо ми з маститим ліванським письменником. Його час треба цінувати.

— У Москві, — говорить, прощаючись, Нуайме, — мене чекала дуже приємна звістка, моя тритомна автобіографія, видана в Лівані під назвою «Сабун», що означає «70 років», перекладається на російську мову.

В першій книзі автобіографії я приділив багато сторінок моїм молодим рокам, проведеним у Полтаві. Нехай ці спогади до деякої міри будуть палким привітом любимій Україні — незабутній країні моєї юності!

Маттгорн.

З ЕТЮДНИКОМ ПО ШВЕЙЦАРІЇ

М. ГЛУЩЕНКО,

народний художник
Української РСР

Дванадцяті радянських туристів на запрошення Товариства культурних зв'язків між Швейцарією та Радянським Союзом прибули до Цюріха.

Природа щедро наділила Швейцарію дивовижними ландшафтами, але, крім гідроенергії, ніяких природних ресурсів тут немає. Точна механіка та туризм складають основні статті доходів держави. Останнім часом масовий приплив робочої сили з-за кордону позна-

чився на технічному рівні швейцарської індустрії, і зараз це непокоїть промисловців.

Одне швейцарське місто не схоже на інше. Це залежить від історичних, соціальних та мовних особливостей — в Швейцарії говорять німецькою, французькою та італійською мовами.

Бюргерський Берн, з силою-силенною колонад, старовинних соборів немовби уособлює суть сучасної Швейцарії. Громади банків

гармоніюють з величезною похмурою спорудою ландшафту, підкреслюючи, що в цій країні гроші й законність одне без одного не існують.

Красуня Женева, розташована на березі озера, феєрична ввечері та вночі; місто парків та квітів знамените Палацом Націй та своїм університетом.

Засніжений Цюрих, місто різьблених форм, з чудовим озером і безліччю білих чайок, що плавають по ньому.

Лозанна — місто студентів. Тут — університет, вища політехнічна школа й багато інших шкіл. Славний олімпійський музей «Палас Бойльо» — місце проведення численних світових конгресів — може вмістити водночас двадцять тисяч чоловік. І знову ж таки чудова блакитна поверхня озера.

Люцерн пишається унікальним музеєм засобів сполучення — тут експонуються перші й найсучасніші локомотиви тощо. В Європі такий музей єдиний.

Вперше я побував у Швейцарії 1935 року, коли приїздив у Вільнев до Романа Роллана. Тоді у мене не залишилося яскравих вражень. Зараз же стояла чудова пізня осінь. У Цюриху я писав перший сніг, в Женеві милувався розкішними вогненними кронами дерев на тлі блілого блакитного неба, в Лугано ходив на етюди без піджака, бо було по-справжньому тепло. Три години подорожі автобусом від Лугано — і ми на Сен-Готардському перевалі, якій зустрів нас хуртовиною та п'ятнадцятиградусним морозом. Коли наближалися до Люцерна, побачили казкове засніжене місто під яскравими променями сонця.

Кожної суботи вервечки автобусів та автомобілів прямують у гори. Різнок-

лірні светри, лижви та слаломні прапорці на блискучому білому снігу — це яскраве, фантастичне видовище. Туризм несе з собою неабиякі прибутки, тому туристський сервіс у Швейцарії доведений до найвищого рівня.

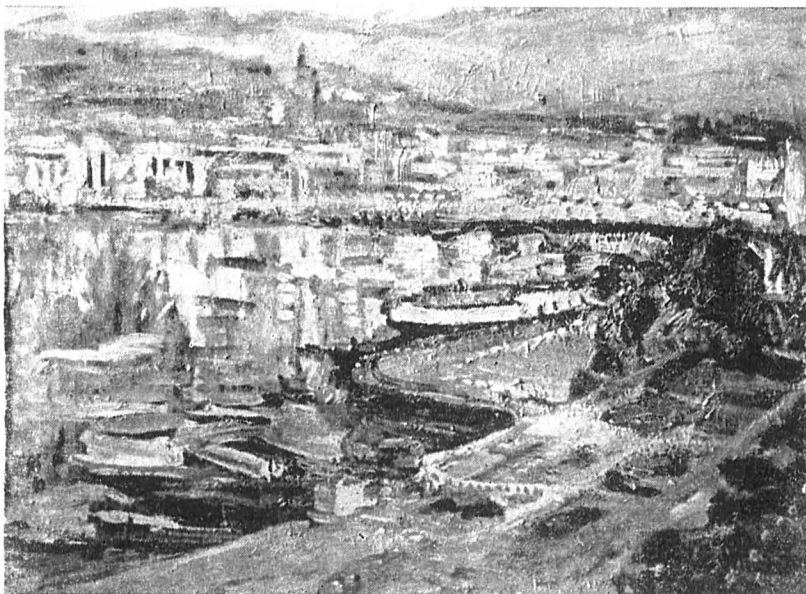
Величезні крамниці годинникових фірм «Омега», «Лонжин», «Зеніт», «Рішар», ювелірні магазини та книгарні, розраховані на багатих туристів. Книжки блискуче видані, але надзвичайно дорого коштують. Привертають увагу спеціалізовані крамниці по продажу листівок, яких тут безліч і на різні смаки — високохудожніх та дешевих, але поліграфічно виконаних бездоганно.

Заможна Швейцарія, як кажуть, знає ціну мистецтву. Найбільші в світі художні аукціони відбуваються саме тут. Кожне пристойне місто має чудову картинну галерею. В Цюриху мене вразив Музей нового мистецтва, який не поступається аналогічному паризькому музеєві: цілі зали відведені імпресіоністам, Пікассо, Ле-

же, Матіссу, німецьким експресіоністам (до речі, картини останніх придбали у гітлерівців, які хотіли знищити ці твори). Широко представлене сучасне мистецтво: від Сігантіні до Джакометті. Цікаво, що експозиція музеїв змінюється кілька разів на рік за рахунок приватних колекцій. Але мало хто відвідує ці чудові музеї.

Багаті колекціонери платять на аукціонах десятки тисяч франків за картини іноземних знаменитостей. Коли ж мова заходить про твори свого, хоч і талановитого художника, колекціонер ховає гаманець. А здібних митців у Швейцарії багато: Рене Обержонуа, Адріан Олі, Макс Гюблер. З французьким художником Роланом Удо, моїм паризьким другом, я побачився в Берні на його персональній виставці. Сумною була зустріч з видатним майстром Вільгельмом Жімі — я потрапив на його посмертну виставку. Характерною є майже повна відсутність абстракціонізму в швейцарському живописі. Перева-

Женева увечері.

По Ленінських місцях.
Берн. Тут часто відпочивав
В. І. Ленін.

долати чимало різних перешкод. Своїм почесним обов'язком члени товариства вважають дбайливе зберігання місць, пов'язаних з перебуванням в Швейцарії Володимира Ілліча Леніна. Люди, котрі супроводжували нас в подорожі по країні, досконально знають ленінські місця: від осель, де жив Ілліч, до лав у парках, на яких він любив сидіти.

На нас, радянських туристів, ці заповітні місця справ-

ляли незабутнє враження. Велику відповідальність відчував я, як художник, створюючи свої етюди. Я намагався передати найважливіше, домогтися певних узагальнень. Спробую зараз переглянути ці етюди.

Етюд перший. Берн... В його парках Ленін відпочивав після напруженої роботи над «Наукою логіки» Гегеля.

Етюд другий. За шістнадцять кілометрів від Берна

По Ленінських місцях.
Село Ціммервальд. Будинок, в якому жив Ленін і відбувалася
Ціммервальдська конференція.

жає реалістична течія, але з великою домішкою суб'єктивізму.

Багато хто з моїх давніх друзів-художників викладає в Академії мистецтв та Женевській школі декоративного мистецтва. Остання — цікавий учбовий заклад, який відіграє значну роль у художньому житті країни. Школа має широкий профіль: декорації, інтер'єри, моделі одягу та взуття, емаль, кераміка, ювелірні вироби, прикладна графіка тощо.

Мене вразив той факт, що навіть швейцарська інтелігенція має досить поверхове уявлення про радянське та російське образотворче мистецтво. Вам можуть сказати багато теплих слів про російський балет, про Чайковського, а от прізвища Рєпіна чи Антонського мало кому відомі.

Було б помилкою вважати, що в Швейцарії нічого не робиться для поширення знань про Радянський Союз. Члени товариства культурних зв'язків — справжні ентузіасти, яким доводиться

По Ленінських місцях.
Гірський будинок «Чудівізе».

розташоване село Ціммервальд, яке зараз відоме в усьому світі. У вересні 1915 року тут відбулася конференція, що затаврувала ганьбою імпералістичну війну і увійшла в історію під назвою Ціммервальдської конференції. Будинок, де Ленін жив того часу, залишився таким самим як і півстоліття тому: це типова

По Ленінських місцях.
Цюрих, Шпігельгассе, 14,
де жив Ленін.

сільська швейцарська будівля — так зване «шале» (до речі, шале напрочуд вдало поєднується в гірських пейзажах з сучасними будовами з скла і бетону).

Етюд третій. «Чудівізе» — це назва гірського будинку відпочинку. В серпні 1916 року, після того як Ленін закінчив свою геніальну працю «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму», він разом з Н. К. Крупською кілька днів відпочивав у «Чудівізе».

По Ленінських місцях.
Цюрих. Стара башта з дзигарями
на вулиці, де жив Ленін.

Етюд четвертий. Після Ціммервальдської конференції Ленін та Крупська прибули до Цюриха. Тут, на Шпігельгассе 14, вони знімали кімнату. За рішенням місцевого муніципалітету, під вікном цієї кімнати встановлено меморіальну дошку: «Тут з 21 лютого 1915 року по 2 квітня 1915 року проживав Ленін, вождь російської революції». Звідси, вузькими цю-

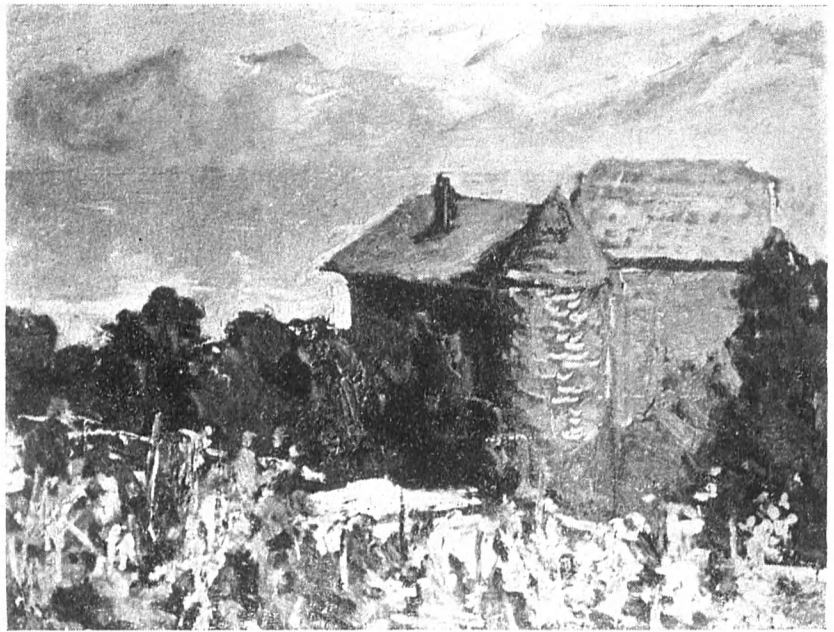
По Ленінських місцях.
Женева. Вулиця Кандолль. Тут у
ресторані «Ландолет» Ленін
зустрічався з іншими
політемігрантами.

ріхськими вуличками Ілліч щодня ходив до Національної бібліотеки, що містилася в соборі.

Етюд п'ятий. Женева, вулиця Кандолль. Вдалині бачимо університет і бібліотеку, куди Ленін ходив працювати, в центрі — пансіонат-ресторан «Ландольт», де вождь революції зустрічався з іншими політичними емігрантами. В сусідньому з пансіонатом будиночку мешкав Плеханов, там теж бував Ілліч.

Подорожуючи Швейцарією, я намагався відтворити внутрішню суть країни, без звичайної її листівочної краси. Для себе, принаймні, я цю суть відкрив. Але чи зумів висловити мовою живопису, — нехай це вирішує глядач. Проте так чи інакше подорож по Швейцарії допомогла мені у вирішенні деяких складних творчих завдань. Безпосередньо в Альпах я зробив близько двох десятків етюдів.

В кожній країні завжди хочеться знайти щось типо-

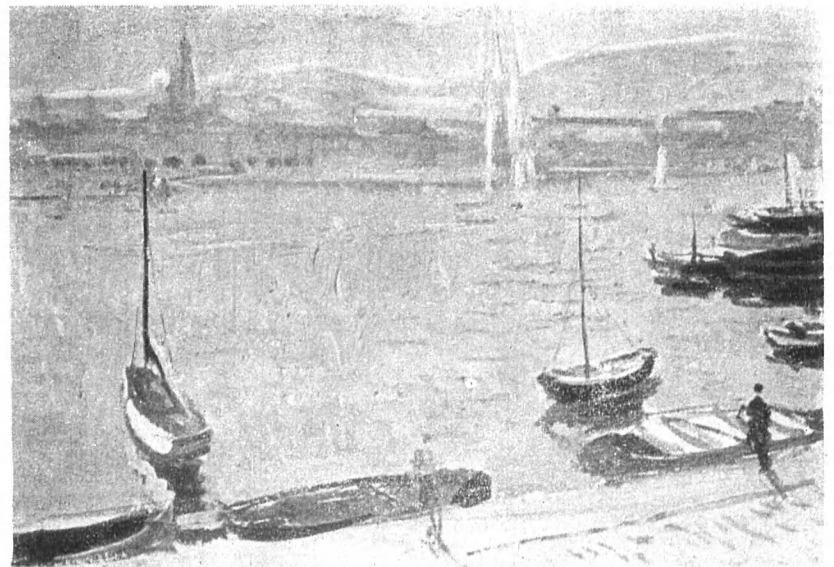
Віконниця.

ве, одній їй властиве. Скажу одверто: давно я вже не відчував такого творчого хвилювання і натхнення, як подорожуючи по Швейцарії.

Там я намалював півсотні етюдів. Зараз їхня кількість зростає: багато

Вулиця в Локарно

Женева на світанку.

Альпи.

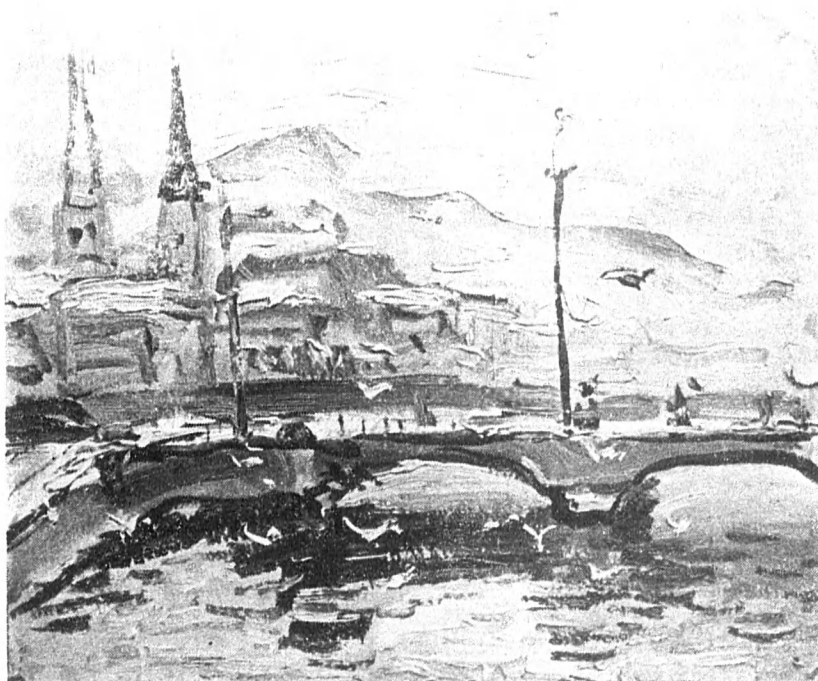
роблю по пам'яті. Саме в цьому — головний результат тижневого побачення з країною гір. Ще довго повертатимусь я до тем і образів, нав'язних Швейцарією. Мені й досі згадуються міцні гілки кремезних швейцарських платанів. У пам'яті виникають імлісті фіолетові женеvські вечори, гостроверхі Альпи. Все частіше і глибше замислююся я над етюдами Ціммервальда, Цюріха, «Чудівізе»—хочеть-

ся зробити на основі етюдного матеріалу кілька великих пейзажів місць, де побував наш Ленін. Хочеться довести їх до рівня справжніх узагальнень, гідних цієї теми тем. Якщо таке завдання буде мені під силу, п'ятдесятиріччя Радянської влади я зустріну творчими здобуттями.

Люцерн.

Перший сніг в Люцерні.

КОЛЕКЦІЯ ВСЕСВІТУ

ПРИГАДАЛИ... В Англії недавно відбулося богослужіння на спомин першої жертви автомобільного руху. Йдеться про місіс Дріс-колл, яка потрапила під автомобіль 17 серпня 1898 року. Швидкість його була тоді 6,5 кілометрів на годину.

ПОЧЕСНИЙ ЛАНЦЮГ. Коли в місті Монтгомері, в Англії, обирають нового мера, до почесного ланцюга, що його мер повинен надягати на шию в урочистих випадках, додають нову медаль з ім'ям новообраного і датою його вступу на посаду. Довжина ланцюга вже перевищила два метри. Міським властям довелося дозволити мерові носити лише половину ланцюга, з тим щоб другу половину носила його дружина.

У ВИШУКАНОМУ ТОВАРИСТВІ... У вестибюлі одного англійського курортного готелю можна прочитати таку об'яву: «Наші гості матимуть тут спокійний і приємний відпочинок у вишуканому товаристві». А трохи нижче примітка: «Ні в якому разі не залишайте в номерах цінні речі та гроші. Зберігайте їх у сейфах готелю!»

ЗАСПОКІЙЛИВА ТЕРАПІЯ. Один водій в Сполучених Штатах, якого було віддано до суду за перевищення швидкості їзди, дістав таке покарання: він повинен був знову проїхати весь відрізок шляху, на якому порушив правила, з швидкістю 25 миль на годину. Довжина шляху становить 1471 милю.

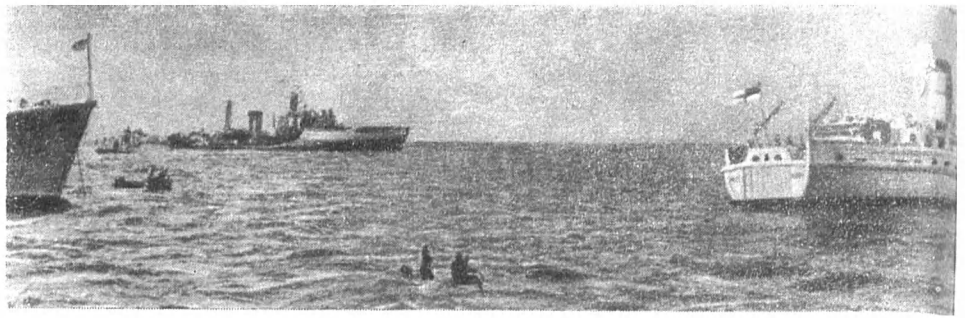
ВТЕЧА. Такого в історії в'язниць ще не було. Засуджений до ув'язнення англієць Джон Сайдхерст втік з тюрми, де він відбував покарання... в іншу тюрму. Він пояснив, що вирішив змінити місце свого ув'язнення, бо старе йому щось не припало до вподоби.

МОНЕТИ ЯК СИРОВИНА. Всупереч усім законам політичної економії металеві гроші в Італії перетворилися на сировину. Фабриканти гудзиків використовують монети як матеріал для своїх виробів. Це значно знижує їх собівартість. Тепер монети вартістю в одну та дві ліри майже зовсім зникли в Італії з обігу.

ПОРАДА. В одному з нью-йоркських банків висить таке рекламне оголошення: «Не одружуйтеся заради грошей! Позичати їх у нашому банку значно вигідніше!»

ПОЛІСМЕН У ВІДПУСТЦІ. Тільки одного полісмена має норвезьке містечко М'елде. І коли той пішов у відпустку, мер звернувся до населення з таким закликом: «Дуже прошу всіх громадян під час двотижневої відпустки нашого полісмена не робити ніяких порушень!»

СКОРИСТАВСЯ З СИТУАЦІЇ. Невідомі злодії в Мілані розбили вночі вітрину винної крамниці і витягли звідти кілька пляшок вина. Власник крамниці заклеїв вітрину аркушем паперу з написом: «Мої вина такі смачні й ароматні, що по них приходять навіть вночі».

Рятівна операція по підйому «Акули».

// ПЛАВАЮЧІ ТРУНИ //

Газетне повідомлення про цю катастрофу було дуже коротким: «В Доггер-Банку, мілководному районі західної частини Північного моря, затонув підводний човен ФРН «Акула». Загинуло 19 чоловік екіпажу, був врятований лише один, старший матрос Петер Зільбернагель, 23 років».

Катастрофа з «Акулою», звичайно, менша за своїми розмірами ніж та, що сталася з американським атомним підводним крейсером «Трешер». Тоді загинуло понад сто чоловік, та справа не лише в самій тільки кількості жертв.

Назва «Доггер-Банк» пам'ятна людству ще з часів першої світової війни. Саме тут 24 січня 1915 року стався грандіозний морський бій між крейсерськими ескадрами англійського та німецького флотів. Внаслідок чотиригодинного бою між 27 кораблями німців і 77 кораблями англійців обидві сторони втратили по два лінійних крейсери, багато інших суден було пошкоджено. Хоча стратегічної мети — вивести з ладу кораблі противника — не досягла жодна із воюючих сторін, бій в районі Доггер-Банку ввійшов до історії як один із найбільших на морі у війні 1914—1918 років.

Нині, через півстоліття після

цієї битви, до решток кораблів, що лежать на дні Північного моря, приєднався був корпус «Акули», а з ним дев'ятнадцять трунів. Лише після кількодобових зусиль рятівних команд підводний човен вдалося витягнути на морську поверхню, й поховати загиблих на кладовищі.

Газети на всі лади звинувачують командування західнонімецького підводного флоту в злочинній недбалості, внаслідок якої сталася ця катастрофа. Мовляв, не можна було занурювати човен у воду під час дев'ятибального шторму: «Акула» не була на те розрахована. Судно, що супроводжувало «Акулу», не мало з нею постійного зв'язку, а отже, рятівні роботи було розпочато із значним запізненням. І взагалі, чи довго ще військове міністерство ФРН буде оснащувати військово-морський флот такими недосконалими підводними човнами? При цьому згадуються також американські військові літаки «Старфайтер», закуплені Західною Німеччиною в США і названі «літаючими трунами», через те що 36 цих літаків уже загинули разом з екіпажами.

Західнонімецькі реваншисти намагаються використати катастрофу

«Акулу» витягнуто на поверхню моря.

з «Акулою» для того, щоб домогтися нового збільшення військового бюджету ФРН, що й так набагато перевищує передвоєнні військові витрати гітлерівського райху. «Акула» затонула — давайте нові сотні мільйонів на досконаліші підводні човни! Будуйте нові човни більшого радіусу дії, оснащені найпотужнішими засобами знищення — торпедами й літаючими снарядами! «Старфайтери» розвалюються на шматки в повітрі, спалахують, як факели, розбиваються при посадці? До діда «Старфайтери», витрачайте нові сотні мільйонів на удоско-

налених стерв'ятників, щоб палити мирні міста, нищити пам'ятки культури, отруювати радіацією родючі землі!

Катастрофа з «Акулою» мусить насторожити все миролюбне людство і саме тому, що вона свідчить про посилене готування західнонімецьких реваншистів до нової війни. Збільшуються кадри військових моряків, льотчиків, солдатів усіх родів збройних сил. Німецькі підводні човни виходять на місця давніх боїв, немовби поновлюючи в пам'яті реваншистів «славні» сторінки їхніх минулих кривавих злодіянь.

Родини загиблих зустрічають у порту підводний човен з трупами моряків.

ДОТЕПНІСТЬ ЗА СТОЙКОЮ. В одному з барів Рима висить таке запрошення: «Приходьте до нас, коли маєте якісь турботи! Приходьте також, коли вас ніщо не турбує,— в цьому випадку нам потрібна буде ваша порада: як самим позбутися турбот».

ЦЕРКОВНІ ЗЛОДІЇ. Останнім часом у Парижі було пограбовано 79 церков. Поліції, нарешті, вдалося спіймати злодіїв на гарячому. Ними виявилися два католицькі патери. Щоб вивезти награбоване ними майно, поліції довелося використати кілька вантажних автомобілів.

КРАШЕ БЕЗ ВІДЗНАКИ... Англійський «Клуб жінок-водіїв» запропонував відзначити своїх найбільш заслужених членів спеціальними емблемами з написом «Водій з багаторічним досвідом, їздить без порушень», які мають бути наклеєні на вітрове скло машини. Але більшість жінок категорично відмовилася від такої честі. Причина: слово «багаторічний» може сприйматися як недвозначний натяк на їхній вік.

СВЯТА, КАЛЕНДАРІ І ФІНАНСОВИЙ КРАХ. Після того, як японський парламент ухвалив запровадити кілька додаткових святкових днів на рік, одна людина в Японії заподіяла собі смерть. То був відомий видавець календарів, що напередодні рішення парламенту надрукував 50 мільйонів примірників календарів, звичайно, без зазначення додаткових святкових днів.

РОМАН СЕРВАНТЕСА НА УКРАЇНІ

Як кожен великий утвір світової літератури, а може, навіть більше, ніж багато інших, Сервантесів роман мав і має силу-силенну інтерпретацій у найширшому розумінні цього слова: переклади, перекази та переробки, твори «на тему Дон-Кіхота», втілення в музиці, в театрі й кіно, ілюстрації, коментарі, критичні тлумачення... Особливо критичні тлумачення — надто вже вони розмаїті та розбіжні. Сервантес хотів, як про це він сам виразно каже в романі, показати безглуздість і шкідливість так званих «рицарських романів», дати в особі головного свого героя ніби спародійований образ мандрівного рицаря. Але — і це давно вже помітили критики — роман вийшов далеко за межі цього нескладного наміру, відбивши весь інтелектуальний і емоційний, увесь життєвий досвід письменника. Твір став такий багатий змістом, що читачі і, звичайно, критики шукали в романі різного, кожен свого, то, може, тому різне і вбачали. Якщо сучасники насамперед сприйняли пародійний бік твору, його спрямованість проти рицарських романів, то згодом, переважно завдяки німецьким романтикам, було зроблено акцент на шляхетності вдачі й намірів Дон-Кіхота. Ще пізніше такий погляд найшов ефектне відбиття в знаменитій промові Тургенева, в якій, розвінчуючи

Гамлета, російський романіст підносив Дон-Кіхота як оборонця скривджених, як безкомпромісного борця за справедливість. Власне, відтоді й до сьогодні, щоразу в змодифікованому вигляді, з'являються ті самі дві лінії в сприйманні образу Дон-Кіхота, які намітилися вже віддавна: для одних Дон-Кіхот і досі втілення прекрасних поривів, прагнень до справедливості, що розбиваються чи то об одвічну розбіжність між високими ідеалами і нищою дійсністю, чи то об нерозуміння дійсності, яке виявляє герой. Для інших Дон-Кіхот — переважно комічний герой, що викликає насміх і зневагу саме цим своїм нерозумінням дійсності.

Прикладів першого типу сприймання «Дон-Кіхота» можна було б навести досить. Нагадаю: хоч би Ейнштейна, який постійно перечитував роман Сервантеса, що допомагав йому «зберегти моральні переконання в товаристві циніків». Немало можна було б навести випадків, коли панує другий погляд на Дон-Кіхота. На цю тему жували свою невеселу жуйку вульгарні соціологи, запевняючи, що «образом Дон-Кіхота користуються досі всі філософи і поети приречених на загибель соціальних груп, для того щоб утекти від дійсності, яка несе їм смерть».

З курйозів інтерпретації варто ще хіба згадати запізнену

спробу деяких іспанських публіцистів і філософів заперечити позитивне значення твору Сервантеса. 1932 року Е. Хіменес Кабальєро навіть надрукував статтю, в якій популярність Дон-Кіхота була трактована як національна небезпека, а образ Дон-Кіхота — як наклеп на іспанський національний характер. З'являються і в наші дні часом зовсім несподівані спроби витлумачення Сервантесового твору. Ця різноманітність сприймань виникає в наслідок часом і методологічної безпорадності або несумлінності критики, але інколи і в наслідок великої складності та багатоплановості твору Сервантеса.

Ту ж саму розмаїтість та розбіжність можна спостерігати й у численних творах, присвячених Дон-Кіхоту. Є такі твори і в українській літературі. Нагадаю хоч би вірш Б. Грінченка «Дон-Кіхот» (1903). У ньому перевірені традиційні тургенівські погляди на Дон-Кіхота:

На діло лицарське себе він
оддав —
Став'ять за малих
в обороні —
І де він неправду і зло
зустрівав,
Там сміло він брався
до броні...

А яку ж змогу мали українські читачі познайомитися з самим романом Сервантеса рідною мовою? Треба сказати, що така можливість виникла досить пізно. Лишень чи не перший поставив собі таке завдання Іван Франко, — про його інтерпретацію Дон-Кіхота, що вперше з'явилася 1891 р., вже була мова на сторінках «Всесвіту». Франко зробив не переклад. Він перевіряв основні епізоди роману. Отже цій праці величого нашого поета притаманні ті самі риси, якими позначена майже вся його перекладацька діяльність: на першому місці у нього не стільки естетичні, скільки просвітницькі завдання. Його переробка давала уявлення про сюжет «Дон-Кіхота» і про ідейну спрямованість, тим паче що до переробки Франко додав стислу, але дуже змістовну, як завжди в нього, передмову.

Та все ж для того, щоб пізнати Дон-Кіхота в усій повноті, як великий і неповторний витвір словесного мистецтва, потрібен був не переказ, нехай і майстерний, а переклад. Один із сучасників Франка працював і над таким перекладом. Це був Володимир Самійленко, один з найкращих майстрів українського перекладацького мистецтва. Невідомо, чи закінчив він свій переклад, а якщо ні, то до якої стадії довів. Невідомо, де й подівся

той рукопис, коли саме зник, але зник він безслідно. Це, безперечно, дуже велика втрата для української літератури, — знаючи перекладацькі можливості Самійленка, можна припускати, що в його праці було багато цінного й цінного.

У поживтневий період уперше «Дон-Кіхот» з'явився 1927 р. Після того ця книга була перевидана ще двічі: 1935 і 1936 рр. Зробив цей переклад М. Іванов. Добрий знавець іспанської мови, він сумлінно виконав своє завдання. Але його версія особливим стилістичним блиском не відзначається. А крім того — це переклад неповний, адаптований, спрощений. І він також давав уявлення не про роман, а, власне кажучи, про сюжет роману, чи ще точніше — про основну сюжетну лінію його. Проте якусь позитивну роль цей переклад, безумовно, відіграв, — адже він протягом багатьох років лишався єдиною приступною українською версією «Дон-Кіхота» (Франкова переробка була бібліографічним раритетом, поки 1953 р. не ввійшла до двадцятитомного видання його творів). Але, звичайно, повноцінним перекладом працю Іванова не можна вважати. Повний український «Дон-Кіхот» — пеку́ча потреба в ньому лишалась незадоволеною.

Не задовольнив цієї потреби й повний переклад В. Козаченка і Є. Кротеви́ча, опублікований 1955 р. Це — переклад з російського перекладу Любімова. Уже самий цей спосіб перекладання з перекладу ніяк не може викликати захоплення.

Нині доходить кінця праця М. Лукаша над перекладом роману. Деяке уявлення про неї можна дістати з надрукованих тут розділів. Це буде, власне кажучи, перший український переклад Сервантесового роману, переклад, що відповідає всім найсуворішим вимогам, позначений глибиною проникнення в оригінал і рисами надзвичайної словесної майстерності. Саме прізвище перекладача є гарантією того, що нова його праця, як і попередні, стане видатним явищем нашої літератури. Ми аж тепер дістаємо переклад, здатний витримати порівняння з найвидатнішими спробами засвоєння великого роману в європейських літературах.

Не обминули образу Дон-Кіхота і українські художники. Зразки їхніх праць були вже вміщені у «Всесвіті», та й у цьому номері дано кілька ілюстрацій молодій художниці О. Петрової, ілюстрацій своєрідних і виразних.

Григорій КОЧУР

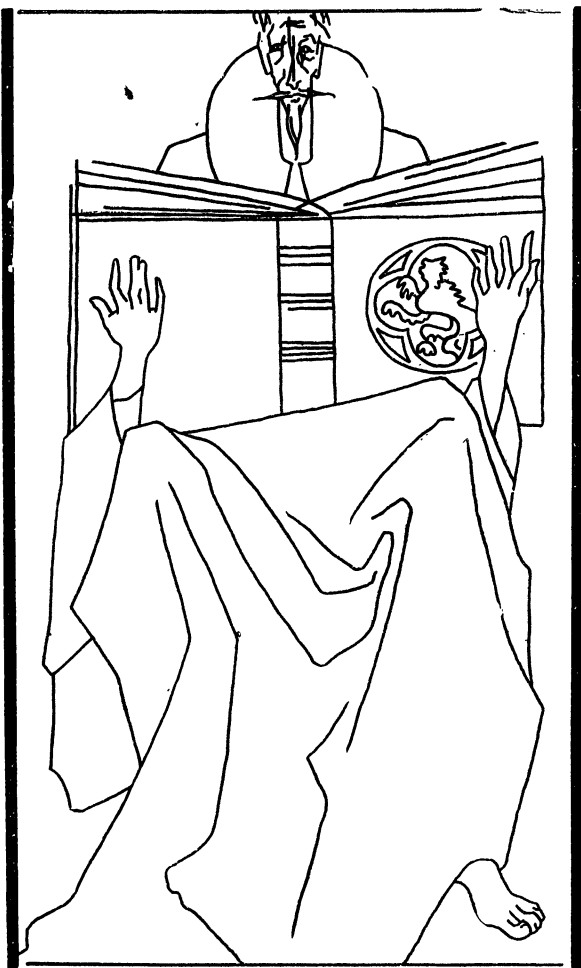
ЗАВЗЯТИЙ ІДАЛЬГО ДОН-КІХОТ ЛАМАНЧСЬКИЙ

Малюнки О. Петрової

РОЗДІЛ I,

**де оповідається, хто такий
був преславний ідальго
Дон-Кіхот Ламанчський та
як він жив.**

В однім селі у Ламанчі — а в якому самє, не скажу — жив собі не з-так давно один ідальго, з тих, що то мають лише списа на ратищі, старосвітського щита, худу шкапину та хорта-бігуна. Душенина на щодень (частіше яловичина, ніж баранина), на вечерю здебільшого салатка м'ясна, суботами шарпанина з овечої отрібки, п'ятницями сочевиця, неділями ще якесь голуб'ятко на додачу, — все це поглинало три чверті його прибутків. Решта йшла на камізелю з дорогої саєти, оксамитні штани й пантофлі про свято; про будень малась одежа з сукна домашнього роблива — і то незгірша. Була у нього в домі клюшниця років за сорок і небога, що й двадцяти ще не мала, та ще хлопець — челядинець про польову й на двірню роботу — чи коня сідлати, чи ножицями садівницькими орудувати. Літ нашому ідальгові до п'ятдесятка добиралося, статури був міцної, із себе худий, з лица сухорлявий, зорі не засипляв і дуже кохався в полюванні. На прізвище йому було, кажуть, Кіготь чи Віхоть (про се, бачите, одні автори пишуть так, а другі інак), хоча в нас є певні підстави гадати, що насправді він звався Кикоть. Проте для нашої повісті воно байдуже — аби ми

тільки, оповідаючи, од правди ані руш не одбігали.

Так от, щоб ви знали, ідальго той гулящого часу — тобто замалим не цілий рік — водно читав рицарські романи з таким запалом і захватом, що майже зовсім занедбав не лише своє полювання, а й усяке господарювання. І так він до того діла прилюбився та присмоктався, що не один морг орної землі продав, аби книжок рицарських до читання собі накупити: де, було, яку зуздрить, так ізразу й тягне додому. Та найбільше, либонь, припали йому ті до смаку, що їх скомпонував славнозвісний Фелісіян де Сільва: його проза здавалась нашому ідальгові блискоучою, його напушисті речення — правдивими перлами, особливо ж освідчення любовні та виклики на герць, де писалось, приміром, таке: «Ваша безпричинна жорстокість причинилась до того, що я став, мов причинний, і не без причини мушу нарікати на вашу злочинну ліпоту». Або ще: «Високі небеса, що посполу з зірками божественно утверджують вашу божественність, заслужено надають вам заслуг, яких заслуговує ваша небесна душа».

Бідний кавальєро, читаючи такії речі, аж у

голову заходив, ночі не спав, щоб тільки додуматися та доглупатися, в чому їх сила, а воно хоч би й сам Арістотель із домовини встав, то навряд би чого дорозумівся. Неясно було йому також, як Дон Бальяніс міг завдавати й сам діставати таку силу ран — хоч би які знаючі лікарі їх гоїли, все обличчя його і все тіло мало бути покарбоване близьнами та шрамами. Проте він вельми похвалив автора за обіцянку продовжити свою і без того довгу історію; не раз йому й самому набігала думка взятися за перо і написати те заповідане продовження — і він був би його написав, а може, й видав, якби тому не стали на заваді інші, важливіші помисли, що безнастанно тривожили його ум.

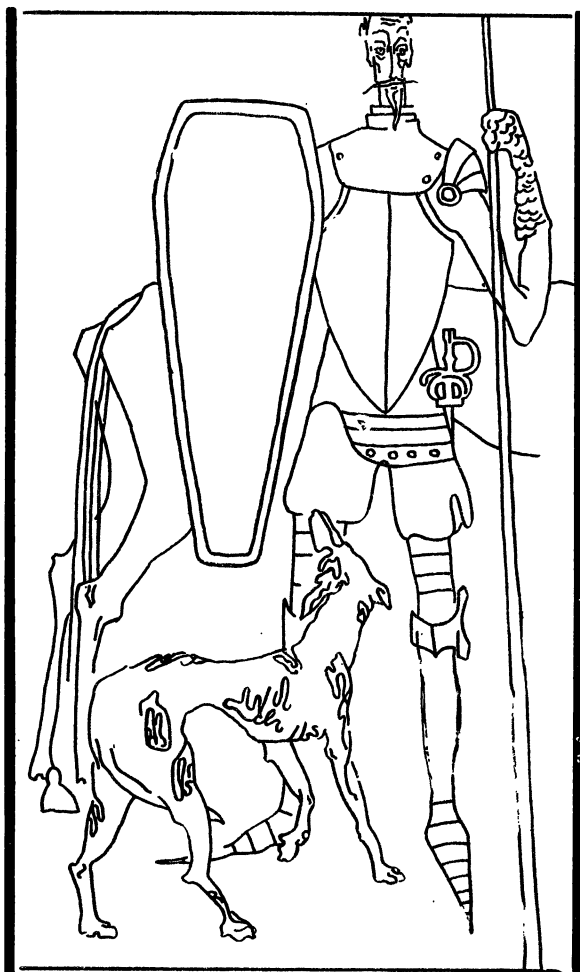
Частенько йому траплялось диспутувати з тамтешнім парохом — а був то чоловік учений, укінчений богослов із Сігуенси — проте, котрий рицар кращий: Пальмерін Англіїський чи Амадіс Гальський. Проте майстер Ніколас, цилюрник у тому ж таки селі, вважає, що обом тим воякам далеко до Рицаря Феба; якщо хто може йому дорівняти, то хіба лише дон Галаор, брат Амадіса Гальського, бо то кругом рицар: не такий манірник і тонкослізка, як брат, а в юнацтві ніколи задніх не пас.

І так наш ідальго у те читання вкинувся, що, знай, читав, як день, так ніч, од рання до смеркання, а од смеркання знов до рання, і з того недосипу та з того перечиту мозок йому до решти висох — ізсунувся бідаха з глузду. Його уява переповнилась різними химерами, вичитаними з тих книжок: чарами та чварами, битвами та боями, викликами та ранами, зітханнями та коханнями, розлуками та муками і всякими такими штуками. Всі ті несосвітненні вигадки так убились йому в тямку, що він мав їх за щирісіньку правду. Казав, було, що Сід Руй Діас завзятий був рицар, але не вийшов проти рицаря Полум'яного Меча, бо той одним махом двох страшних і потворних велетнів міг навпіл розчахнути. Великого стояв у нього і Бернардо дель Карпію, що вбив у Ронсевалі замороженого Роланда робом Геркулеса, котрий задушив у своїх обіймах Антея, сина землі. Похваляв наш ідальго і велетня Морганта, що з усього пихатого й нечемного великанського кодла єдиний був люб'язний і гречний. Та над усіх предкладав він Рінальда Монтальбанського; любо йому було бачити, як той левень, виїхавши з свого замка, грабував на шляху кого попада, або, перелинувши через море, викрадав Магометового боввана, що був, як славить історія, геть увесь щирозлотий. А за те, щоб надавати носаків зрадникові Ганелону, наш кавальєро віддав би радо свою клошницю — та вже й небогу заодно.

Збожеволів він отак до послідку, і вроїла-

ся йому в голову дивочна думка, яка жодному шаленцеві доти на ум не спливала: що йому випадає, мовляв, і подобає, собі на славу, а рідному краєві на пожиток, статися мандрованим лицарем, блукати світами кінно і оружно, шукати пригод і робити все те, що робили, як він читав, мандровані лицарі,— тобто поборювати всілякого роду кривди, наражатися на різні біди й небезпеки, щоб, перебувши їх і подолавши, окрити ймення своє нестерплено славою. Небарака бачив уже в думці, як за правицю його потужну вінчають його, щонайменше, на трапезонтського цисаря; розкошуючи без міри цими принадними мріями, заходився він мерщій заміри свої до діла доводити.

Поперед усього вичистив прапрудну зброю, що вже бозна-відколи занедбана в кутку валялася і добре іржею та цвілізною взялася. Вичистив, вилагодив, як міг, аж бачить — щерб у ній великий: заборолла бракує, є самий-но шишак. Однак же хитро зумів тому лихові зарадити: вирізав з картону такий ніби начілок, примостив до шишака — от тобі й шолом зуповний. Щоправда, як добув меч, щоб перевірити, чи кріпкий той

шолом, чи витримає в разі чого удар, та рубонув раз і вдруге, то одним махом знівечив усе, над чим цілий тиждень морочився. А що легкість, із якою шолом на шмаття обернувся, була йому не до смаку, він вирішив забезпечити себе перед таким випадком і переробив його, вправивши всередину кілька залізних обручків. Він лишився задоволений тією міцнотою, хоч і не хотів її більше на пробу ставити, і вважав, що має тепер знакомитого шолома.

Тоді огледів свою шапку і, хоч вона в нього була куксовата й мала більше всякої ганджі, ніж горезвісна Гонеллина коняка, що, кажуть, *tantum pellis et ossa fuit*¹, визнав, що ні Олександрів Буцефал, ані Сідів Баб'є-ка його коневі не рівня. Чотири дні над тим думав, як його назвати — бо де ж видано, щоб кінь такого зацного лицаря, та ще такий сам собою добрий, не мав якогось голосного імені? Отож і старався прибрати йому таке ймення, що ясно показувало б, чим був той кінь, поки не служив мандрованому лицареві, і чим тепер став — гадав, бачите, що як у пана стан змінився, то й кінь відповідно мав змінити ім'я на якесь нове, славне і гучне, гідне нового звання і нового покликання його пана. Крутив мізком туди й сюди, перебирав сотні ймень, вигадував і відкладавав, продовжував і скорочував, перевертав на всі боки — і назвав нарешті Росинантом, себто Перешкапою. Се ім'я здалось йому благородним і милозвучним, а до того ще й промовистим: бувши передніше шапою, перетворився б то його кінь у найпершого румака на світі.

Назвавши так собі до любові вірного свого коня, став наш ідальго думати-гадати, яке б уже самому собі ймення прибрати, і те думання взяло йому вже не чотири дні, а цілих вісім. Кінець кінцем він нарік себе Дон-Кіхотом; звідси ж то й висновують автори цієї правдивої історії, що в дійсності його прізвище було Кикоть, а не Віхоть, як твердили деякі інші. Проте, згадавши, що одважний Амадіс не задовольнявся своїм голим іменням, а долучив до нього назву рідного королівства, щоб його прославити, і йменувався Амадісом Гальським, наш завзятий лицар поклав теж додати до свого імені назву отчизни своєї і величатися Дон-Кіхотом Ламанчським: так усякому буде розумно, звідки він родом і ходом, так гадалося йому, уславить він непомалу свою батьківщину.

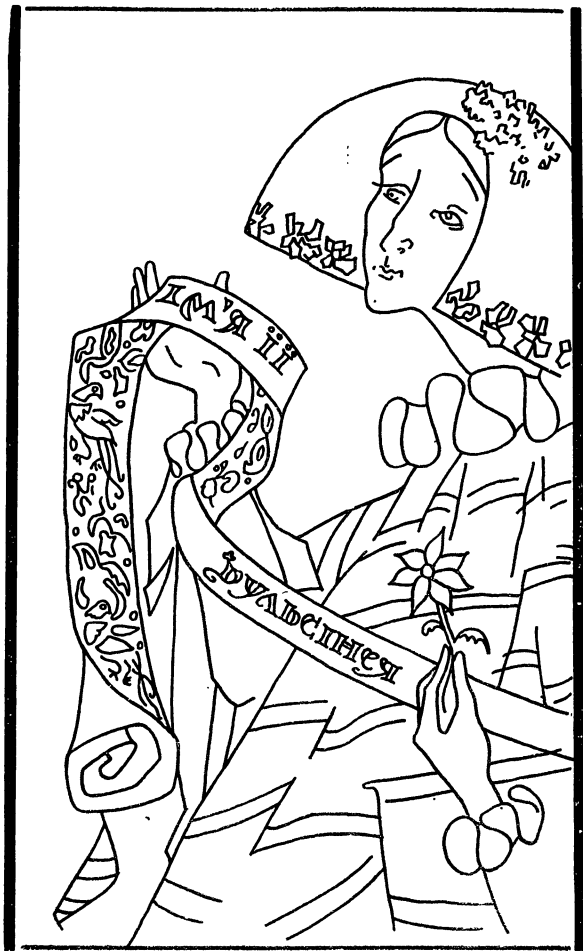
Підрихтувавши отак зброю, спорудивши як слід шолома, прибравши ймення коневі своєму і нарешті собі самому, вважав наш лицар, що тепер за одним лише ділом стало — знайти собі даму до заксхання, бо мандро-

¹ Була сама шкура та кості (лат.).

ваний рицар без любові — то все одно, що дерево без листу й овоч або тіло без душі.

— Коли за гріхи мої, — мовив собі на думці, — або на моє щастя, випаде мені спіткатися з якимось велетнем, що зазвичай трапляється мандрованим рицарям, і я повергну його в двобої, чи розпанахаю навпіл, чи ще яким чином поборою його й поконаю, то хіба не гоже буде мати якусь даму, щоб послати його до неї на поклін? Нехай увійде, впаде навколішки перед любою моєю сеньорою і скаже смиренно та покірно: «Я—велетень Каракульямбро, володар острова Маліндранії, мене переміг на герці ще не оцінений по заслугі рицар Дон-Кіхот Ламанчський і велів мені стати перед очі вашності, аби ваша вельможність розпоряджала мною по своїй вольній волі».

О, як же радів наш добрий кавальєро, виголосивши в думці таку орацію, а надто, знайшовши нарешті ту, кого мав назвати своєю дамою! То була, як гадають, проста собі дівчина з сусіднього села, хороша на вроду, що він у неї був деякий час закоханий, хоч вона, здається, про те не знала й не дбала. Звали її Альдонса Лоренсо. Вона ж то й видалась йому гідною носити титул во-

лодарки його думок. Вишукуючи таке ім'я, щоб і на її власне було схоже, і личило принцесі чи якійсь панії високого коліна, він назвав її Дульсінеєю Тобоською (бо родом була з Тобосо). Це ім'я здавалось йому доброзвучним, витворним і значливим, до пари тим, що він приклав уже собі й коневі своєму.

РОЗДІЛ XXV,

де оповідається про дивні речі, які приключились хороброму лицареві Ламанчському в Моренських горах, та про покуту, що він собі наклав, наслідуючи Милосума.

Дон-Кіхот попрощався з козопасом і, сівши знову на Росинанта, сказав Санчові, щоб за ним їхав; хоч і не хотілось того джурі, та мусив коритись. Скоро забились вони між найдикиші кручі та стромовини, і Санчові вмерло забажалося із паном побалакати, та, боячися порушити його наказ, він усе ждав, що, може, рицар обізнється перший. Врешті не витерпів гніту мовчанки і сказав:

— Пане мій Дон-Кіхоте, благословіть мене і одпустіть з душею: вернусь я краще додому, до жінки своєї й діточок, хоч наговорюся там і набалакаюся із ними досхочу. А то що ж виходить — тиняйся з вами день і ніч по отсих нетрищах і словом не обізнвись, коли побалакать охота? Це все одно, що живцем у домовину лізь. Якби ще воно так діялось, як за царя Гісопа, коли всяка твар говорити вміла, то я погмонів би собі з осликом та й розбив свою тугу. А то ж так тобі прикрутило, що просто витерпу нема — блукаєш отак безперестану, пригод шукаючи, дістається всього — і кулаків і носаків, і товчеників і гойдаників, і паліччя й камінюччя, а ще як на те і рот тобі зашито, не вільно сказати, що на серці маєш, мов ти німтур який, прости господи!

— Розумію, Санчо, — сказав Дон-Кіхот, — тобі притьмом забажалося, щоб я скасував заборону, що наклав тобі на язик. Гаразд, можеш уважати, що я її вже скасував, говори все, що на думці маєш, але знай, що я даю цей дозвіл лише на той час, поки ми з гір не виберемось.

— Добро п'яниці крапля, — сказав Санчо, — хоч тепер поговорю, бо що далі буде, бог святий знає, маючи дозвіл, спитаю першим словом у вашої милості — чого се ви так розпинались за ту королеву Мудасіму,

чи як там її? Ви їм не суддя, і щоб ви були тоді змовчали, той навіжений провадив би своє оповідання і нам би не довелося скуштувати ні каміння того, ні носаків, ні потиличників.

— Далебі, Санчо,—промовив Дон-Кіхот,—коли б ти знав, як се знаю я, яка поштива і обичайна була та королева Мадасіма, то ти, безперечно, сказав би, що я повівся аж надто стримано: інший, будучи мною, тут же на місці врізав би язика, з якого зірвались такі блюзнірські слова, бо хто скаже чи навіть подумає, ніби королева пристає собі з лікарем, то вже велике блюзнірство. Насправді ось як було діло: того доктора Єлісабата, про якого згадував божевільний, чоловіка мудрого і доброго дорадцю, королева тримала при собі за лікаря й напутника, а щоб вона була йому коханкою,—то вже дурниця, за яку не слід по головці гладити. Ще ж і на те зваж, що Карденію сказав це, як на нього вже шал напав: він сам не знав, що говорить, от собі блудив словами.

— І я ж кажу,—впав у річ Санчо,—не треба на те уваги звертати, що божевільний блягузкає. Щастя ваше, пане, що та каменюка не в голову вам улучила, а в груди, а то мали б собі цяцю, і все через ту королеву, що ви заступились, бий її сила божя! А тому Карденію нічого б і не було, сказано — не самовитий.

— Усякий мандрований рицар,—повчав Дон-Кіхот,—повинен завжди ставати на оборону честі будь-якої жінки, незалежно від того, чи зневажник при своєму розумі, чи ні, тим паче коли йдеться про таку чесно-родну і доброзвичайну даму, якою була королева Мадасіма, котру я високо шаную за її відмінні прикмети. Вона бо не тільки вродою пишною сіяла, а й розумом своїм славилась та ще незліченними злигоднями, яких їй довелося зазнати; саме завдяки радам і допомозі доктора Єлісабата вона могла ті труднощі долати і ті нещастя мужньо й терпеливо зносити, що й дало привід нетямуцій і зловільній черні поговорити й думати на неї, ніби вона була йому коханкою. Брешуть вони всі, і ще раз кажу — брешуть, хоч би їх було дві сотні й більше; всякий бреше, хто таке говорить і думає.

— Та я ж, пане, такого не говорю й не думаю,—виправдувався Санчо,—хіба ж я що? Чиє мелеться, той і біжи з ковшем. Як вони собі, може, й бахувували, то бог їм суддя. Я не тутешній, я нічого не знаю. Хто там що робить, мені без інтересу, а ще кажуть — хто дуже крутить, той сам іскрутиться. А я собі яко наг, яко благ, родився без сорочки, помру без штанів, мене воно не студить і не гріє. У сусіда, славлять, повна бодня сала, а в нього й бодні нема. Та рот, кажуть, не город — не загородиш. Люди —

божі собаки: на кого хочуть, на того й брешуть.

— Боже ти мій господи! — вигукнув Дон-Кіхот. — Що се ти, Санчо, мелеш, що се ти плещеш? Оті всі приказки, що ти нанизуєш, мов те намисто, зовсім до нашої справи не тичуться. На бога, Санчо, мовчи вже краще і гляди свого осла та не сунь носа, куди не слід. Зрозумій нарешті і затям собі раз на завжди: все, що я робив, роблю й будь-коли робитиму, — все те цілком розумне й повністю відповідає регулам рицарським, які я знаю краще за будь-якого іншого рицаря в світі.

— А се, пане, хіба по-рицарському,—спитав Санчо,—валасатися отут у горах по безпуттю та бездоріжжю, шукаючи того божевільця? Ану ж як ми його знайдемо, а йому заманеться скінчити, що почав — не повість свою доказати, а доламати вашій милості голову, а мені ребра, що тоді?

— Кажу ж тобі, Санчо, помовч,—зацитував його Дон-Кіхот. — Щоб ти знав, у ці хаші мене пориває не лише охота віднайти того шаленця, а й бажання звершити в них подвиг, що вкриє моє ім'я невідомою славою і розголосить його по всьому широкому світу. Сей подвиг буде вінцем і вершиною всього, чого тільки може досягти найславетніший і найдосконаліший мандрований рицар.

— А він дуже небезпечний, цей подвиг? — спитав Санчо Панса.

— Та ні, не дуже,—відповів Рицар Сумного Образу,—а втім, усяко може бути, як уже нам кість випаде — куць виграв, куць програв. Все буде залежати од твоєї старанності.

— Од моєї, кажете, старанності? — перепитав Санчо.

— Авжеж,—відповів Дон-Кіхот. — Якщо ти повернешся скоро звідти, куди я гадаю тебе послати, то скоро скінчатися мої злигодні і скоро почнеться пора моєї слави. Щоб же ти не довго пробував у невіданні і непевності щодо моїх замірів і задумів, чиню тобі відомо, друже, що преславний Амадіс Гальський був одним із найкращих мандрованих рицарів. Що це я кажу — одним із найкращих? Ні, він був перший, єдиний і неповторний між усіма, що за його часу жили на світі. Чого вартий той хвалько дон Бельяніс, чого варті всі ті, що казали, ніби вони в чомусь дорівняли Амадісові? То все брехня і бридня, щоб я так жив! Скажу тобі ще ось яку річ: коли якийсь маляр прагне прославитись у своїм мистецтві, то бере собі за взірєць твори найвиборніших митців, яких він тільки знає; це саме правило дійсне і для всіх інших благородних занять та професій, що суть оздобою людської громади. Той,

наприклад, хто хоче зажити слави мудрого й витривалого мужа, має наслідувати і справді наслідує Одиссея, що в його образі Гомер дає нам живий взоровізор людської мудрості і витривалості; так само в образі Енея Вергілій малює перед нами уособлену синовню любов, а також полководчу мужність, поєднану з обачністю, — причім один і другий малювали й живописали своїх героїв не такими, якими вони справді були, а такими, якими вони мали бути, щоб потомним поколінням ті герої правили за зразок чеснот. Отож і Амадіс був провідною зорею, яскравим світочем, ясним сонцем усім, хоробрим і щиро-люблячим рицарям, і ми всі, що боремось під прапорами рицарства і любові, повинні наслідувати його і брати собі за взірець. А коли справа мається саме так, а не інакше, то я вважаю, друже Санчо, що хто з мандрованих рицарів найбільше наслідуватиме Амадіса Гальського, той найдужче наблизиться до ідеалу рицарства. Особливу ж мудрість, і мужність, і доблесть, і стійкість, і щирість, і вірність проявив Амадіс тоді, коли, згордований од сеньйори Оріани, він накинув на себе покуту й подався на Бідну Скелю, прибравши ймення Милосума; се промовисте ймення дуже добре пасувало до того способу життя, що він обрав собі з вольної своєї волі. І мені багато легше наслідувати його саме в цьому, аніж рубати велетнів, стинати голови драконам, убивати песиголовців, громити цілі війська, потопляти флоти чи розбивати чари. А що для такої покути ці місця дуже підходящі, то нерозумно було б не скористатися з цієї нагоди, що сама наставляє мені кучерика — тільки хапай.

— А що ж саме, — спитав Санчо, — що саме збирається ваша милість робити у сій глушині?

— Я ж тобі вже сказав, Санчо, — відповів Дон-Кіхот, — буду наслідувати Амадіса, буду шаліти, скаженіти, навісніти взором завзятого Роланда, котрий, побачивши сліди коло джерела, здогадався, що то Анджеліка Прекрасна вчинила там мерзотний гріх з Медором, і з того відчаю збожеволів — вивертав з коренем дерева, каламутив воду в прозорих струмках, убивав пастухів, нищив отари, палив колиби, валяв будинки, заганяв табуни і витворяв тисячі інших нечуваних каверз, гідних возвеличення і увіковічення в письмі і в слові. Зрозуміла річ, я не думаю геть у всьому наслідувати Роланда (чи Орланда, чи Рольдана — його і так, і так називають) і відтворювати кап-у-кап всі його безумні вчинки, слова і мислі, а візьму з того саму лише квінтесенцію, те, що становить ґрунт і основу. Можливо, я задовольнюся наслідуванням одного тільки Амадіса, що без того буяння і бешкету, самими лише

слізьми і чулістю зажив собі такої слави, як ніхто інший на світі.

— Мені здається, — зауважив Санчо, — що ті двоє рицарів не просто так собі покуту справляли і дурня клеїли, а то горе їхнє таке витворяло, причина, виходить, була. Ну, а вашій милості з якої речі божеволіти? Що, може, скажете, дама вами згордувала, чи ви знайшли якісь признаки, що ваша Дульсінея Тобоська зробила глупство з яким-небудь мавром або християном?

— У тім же якраз уся й сила, — відповів Дон-Кіхот, — у тім і субтельність мого задуму, щоб ти знав. Бо коли мандрований рицар божеволіє з певної причини — яка ж то честь, яка заслуга? Ні, ти збожеволій без причини — ото штука! Нехай твоя дама зрозуміє, що коли й так, з доброго дива, ти вже шалієш, то що ж буде, як тобі допечуть? Щоправда, певні підстави до того я вже маю, бо віддавна живу в розлуці з довічною володаркою моєю Дульсінеєю Тобоською, а ти ж чув, як ото пастух Амбросіо казав: закоханця в розлуці все тривожить, усе мучить. Тим-то, друже Санчо, шкода розраювати мене од такого надзвичайного, вишуканого і витонченого наслідування. Я шалію і шалітиму доти, доки ти не вернешся з відповіддю на листа, що я гадаю послати тобою до володарки моєї Дульсінеї. Якщо відповідь її буде така, на яку заслуговує моя вірність, то шаленство скінчиться, а з ним і покута; як же ні, тоді я збожеволюю всправжки і негоден буду нічого сприймати. Чи так, чи інак, а оці мої терзання й боріння душевні вгамуються: будучи при своєму розумі, я радітиму добрій вісті, що ти мені принесеш, а збожеволівши, не страждатиму більше од лихої. Та скажи мені, Санчо: в тебе ще цілий той Мамбрінів шолом? Бо я бачив, як ти підняв його, коли той невдячник хотів його розтрити, але так і не зміг, що свідчить про міцний гарт того металу.

— На бога, пане Рицарю Сумного Образу, — відповів йому Санчо, — часом ваша милість каже мені такі речі, що просто нетерпій слухати, і тоді мені здається, що всі оті балачки про лицарів та про завойовані царства й моцарства, про острови та інші всякі нагороди й милості, що нібито бувають у мандрованому пригодицтві, що все те, вибачайте, брехня й бридня, кози в золоті, на вербі груші. Якби хто почув, що ви називаєте Мамбрінівим шоломом мідницю до гоління і за чотири дні не розібрали, що воно є, то неодмінно подумав би, що тільки безклепкий та безголовий може таке говорити. Мідниця та в мене в торбі, вона вся погнулась: дома я її розпрямлю та й буду голитись, як дасть господь милосердний при жінці і дітях пожити.

— Ех, Санчо, Санчо! — сказав йому Дон-

Кіхот. — Ти забожився, то і я забожусь, що такого, як ти, тупого й недоумкуватого джурі ніде нема й ніколи не було на світі. Невже ж таки за весь цей час, коли ти зі мною мандруєш, ти й досі не помітив і не збагнув, що все, що оточує мандрованих рицарів, здається химерним, безглуздим, несправжнім, поставленим сторч головою? І не тому, що так воно і є, а тому, що за нами повсякчас в'ються роєм усякі чаклуни та чарівники, які по своїй уподобі підмінюють, перетворюють і перечаровують усі ці речі на краще чи на гірше, залежно від того, чи вони нам добра зичуть, чи лихим духом на нас дишуть. Ось чому те, що тобі видається голярською мідницею, мені уявляється Мамбріновим шоломом, а комусь іще чимось. І то дуже мудро вигадав прихильний до мене чарівник, що ця річ, яка насправді є Мамбріновим шоломом, усім іншим показується мідницею чи тазом, бо якби люди знали, яка то дорогоцінність, усяке поривалось би її в мене відняти; а так бачать, що так, та й байдуже — от хоч би й той чоловік, що хотів був поламати шолома, а тоді кинув об землю і не взяв. Повір мені, якби він знав, що воно таке, він би зроду його

не залишив. Ну, гаразд, друже, нехай той шолом тимчасом у тебе побуде, бо поки що він мені не потрібний, — навпаки, я думаю зняти зараз із себе увесь обладунок і залишитись у чому мати породила, як мені, може, захочеться в покутуванні більше з Роланда, ніж з Амадіса, приклад брати.

Так розмовляючи, приبلудились вони по-під круту гору, що над усіми кругом вивисалась: з одного боку сливе прямовисне урвище, з другого положистий схил, потічок по ньому в'ється, а по-під гір'ю лучка зелена, сочиста, хоть очі на ній паси, ще ж і древа лісовії, зела всякі та квіти додавали тій місчині принади. Отсей то кут і облюбував собі для покутування Рицар Сумного Образу; скоро його вгледів, почав просторікувати гучним голосом, мов несамопитий:

— Се врочище, о небо, я обрав і ухвалив для того, щоб оплакувати в ньому нещастя, яке ти мені само ниспослало! Вологою очей моїх доповнятиму я води сього бистрення, безнастанними моїми глибокими зітханнями колахатиму без угаву листя сих нагірних деревес на свідкування й ознаку страждань, що терпить заблукане моє серце. О ви, невідомі сільські богове, що домуєте на сьому безлюдді, слухайте жалів і скарг бездольного закоханця, котрого довготривала розлука та уявні ревності поривають у сі нетріві тіснини плакатися і ускаржатися на жорстокість моєї прекрасної невдячниці, що являє собою вінець і зеніт усякої краси людської. О ви, дріади й ореади, що пробуваєте в сих гірських хащах, нехай не бентежать вашого любого впокою прудконогі і хтиві сатири, безнадійно у вас залюблені, — ридайте посполу зі мною над гіркою моєю долею, а ні, то принаймні вчувайте спочутливим ухом мої ридання! О Дульсінеє Тобоська, днино моєї ночі, насолодо моєї муки, провіднице путів моїх, зірко моєї долі, хай небо пошле тобі талан щасливий і дасть усе, чого душа твоя бажає: подумай, благаю, про те, до чого довела мене розлука з тобою, і подай невольникові твоєму достойну нагороду за вірність його і щирість! О пустинні дерева, що відтепер будете товаришами моєї самотності, лагідним коливанням віт подайте мені ознаку, що моя присутність не видається вам немилою! О ти, мій джуро, вірний мій товаришу в добрій і лихій годині, затам і запам'ятай усе, що я тут робитиму, щоб потім розповісти й розказати єдиній причинниці цієї покути!

По сій мові зліз із Росинанта, миттю зняв із нього вуздечку й сідло, а тоді лягнув по крижах і промовив:

— О коню, рівно знакомитий ділами своїми і своєю лихою долею! Нині дає тобі волю той, хто сам її не має! Біжи ж тепер, куди

знаєш: на чолі тобі написано, що не збіжить проти тебе ані Астольфів Гіпогриф, ані сам славетний Фронтин, що так дорого став Брадаманті!

Тут упав йому в річ Санчо:

— Поздоров боже, того, хто тепер за нас розсідлує Сірого, а то б і я свого ослика оце по спині пожалував і наговорив би йому всякої хвали. Еге, якби він тут був, я нікому не дав би його розсідлати, з якої речі? Адже його пан (тим паном був я, поки бог рачив) зовсім не збирається гинути з розлуки та любовної розпуки. А знаєте, пане, якщо вам і справді випадає тут шаліти, а мені в дорогу рушати, то годилось би знов осідлать Росинанта, хай би мені за Сірого послужив, так би я швидше обернувся, бо пішки, звісно, поки туди, та поки назад, а ходільник із мене, без сорому казка, абиякий.

— Добре, Санчо, — погодився Дон-Кіхот, — хай буде, як ти кажеш: придумано нібито й незле. Тільки от що: поїдеш не зараз, а за три дні, бо маєш перш побачити й почути, що я тут заради неї робитиму й казатиму, а тоді вже подаси їй про все звістку.

— Та хіба я мало набачився? — заперечив Санчо. — Яке ще невидальце ви можете мені показати?

— Диви який розумний! — сказав Дон-Кіхот. — Зараз я ще одяг на собі роздеру, збрую розкидаю, битимусь головою о скелі і ще всяку таку покажу тобі чудасію.

— Боже-світе! — сплеснув руками Санчо. — Ви ж, пане, як будете головою о камінь товктися, то глядіть, будьте обережні, а то можна з першого разу на такого гостряка наскочити, що буде по всій покуті. А як уже, по-вашому, без цього діла ніяк не мона, то я, будши вами, трохи йнакше зметував би (воно ж усе одно вигадка, примха, жарт, так, аби-то): бився б головою в воду чи в щось м'якеньке, бавовну абощо. А я вже, не бійтесь, скажу нашій володарці, що ваша милость билась головою у пруг скелі, такої твердючої, як діамант.

— Дякую тобі за добру раду, друже Санчо, — сказав Дон-Кіхот, — але, щоб ти знав, я роблю це все не на жарт, а насправжки, інакше я зламав би рицарський закон, що під страхом розсвячення забороняє нам усяку лжу, а рсбити замість одної речі другу — се та сама лжа. Отож я битимусь головою о скелі дійсно, по правді і по щирості, без жодних там софістичних викрутів та вивертів. І ти лиши мені про всяк випадок трохи корпії на перев'язку, коли вже лиха доля судила, що бальзам наш пропав.

— Кат його бери, той бальзам, — відповів Санчо, — гірше, що осел пропав, а з ним разом корпія і ще всяка всячина. Тільки нехай ваша милость при мені не згадує більше того триклятого трунку, бо зразу отут коло

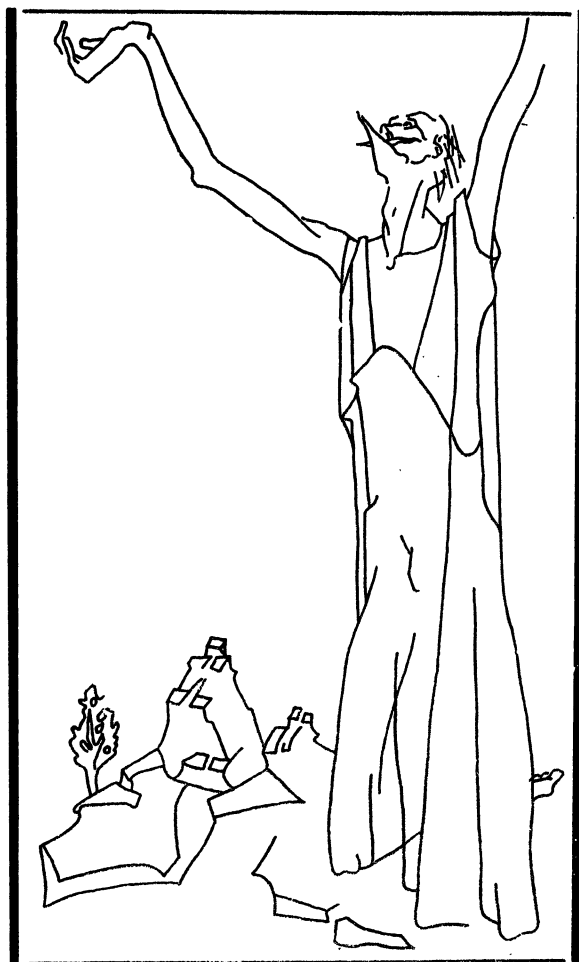
серця млоїть і на воле іти бере... І ще одне: вважайте, пане, що я вже вибув тут ті три дні і ваші всі шаленства бачив, що хоч і в протокол списати не гріх — я про них такого нашій пані розкажу, що тільки ну! Отож пишть мерщій листа і шліть мене не гаючись, бо мені страх як хочеться швидше сюди вернутись і вас із цього чистилища порятувати.

— Так, по-твоєму, Санчо, се чистилище? — спитав Дон-Кіхот. — Ба ні, се радше пекло, а може, ще й гірше од пекла, коли взагалі можна уявити собі щось гірше.

— Хто попав у пекло, то вже візолу немає, — зауважив Санчо.

— А що таке «візолу»? — спитав Дон-Кіхот. — Не розумію.

— Визолу немає, — пояснив Санчо, — се значить, як попадеш у пекло, то довіку тебе чорти золітимуть, а вийти зась. Ну, а з вами інша річ, аби тільки мої ноги справні були, щоб Росинантові острогами охоти додавати. Майну в Тобосо і зразу плюсь до володарки моєї Дульсінеї та й розкажу їй про ті шаленства чи блазенства (воно ж усе на одно виходить), що ви, ваша милость, заради неї тут витворяєте; так розкажу, що хоч би вона

була, як дуб, непохилиста, зразу шовкова стане, хоч у вухо бгай. Діставши од неї відповідь, та ще яку — на солодкім меду, я примчусь сюди, як той чародій на хмарі, визволю вашу милость із сього чистилища, яке вам за пекло здається, а воно, як хочете, таки не пекло: бо з пекла рятунку нема, сього й ви, пане, не заперечите, а звідси ще є надія на волю дістатись.

— Правда твоя, — притакнув йому Рицар Сумного Образу. — Та як же нам цидулку написати?

— І квитка осялячого ви ж не забудьте, — нагадав Санчо.

— Все зробимо, не бійся, — заспокоїв його Дон-Кіхот. — От тут немає паперу, то нам би можна було, взором людей старожитніх, написати послання на листку з дерева або на вощаній табличці — а втім, де ти тепер її знайдеш? Ну, та я вже надумав, на чому писати: добре буде, ще й ми добре. Адже в нас є записна книжечка, що колись Карденійова була, там і напишем, а ти вже, їдучи, даси переписати десь у селі вчителеві, або й дякові, на доброму папері й гарним письмом, тільки не давай писарям, бо ті такого понагрундзювають, що й сам чорт не читає.

— А як же буде з підписом? — допитувався Санчо.

— Амадіс ніколи не підписував своїх листів, — відповів Дон-Кіхот.

— Це то нехай, — сказав Санчо, — а от квитка треба конче підписати, а як хто переписує, то скажуть, що підпис фальшований, і замість осялять я матиму дулю.

— Квитка я напишу в тій самій книжечці за своїм підписом; ти тільки покажи його моїй небозі, і вона без жодної вимовки все зробить так, як я велю. Щодо любовного листа, скажи його так підписати: «Ваш до гробу Рицар Сумного Образу». І то нічого, що підпише за мене чиясь чужа рука, бо скільки я пригадую, Дульсінея не вміє ні читати, ні писати, і зроду не бачила ні почерку мого, ні жодного мого листа; зрештою і кохання наше було цілком платонічне і не сягало понад сором'язливе переглядання. Та й очима скидались ми, правду кажучи, коли-не-коли; от не гріх і заборонитись, що від дванадцяти років я люблю її більше, ніж світло моїх очей, яким доведеться колись зотлівати в сирій землі, і за весь цей час я бачив її разів, мабуть, зо три. А вона, можливо, ні разу й не помітила, що я на неї дивився, така вона скромна й цнотлива, так повели свою дитину батьки — Лоренсо Корочок та Альдонса Лісцова.

— Ц-ц-ц-ц! — зацмокав язиком Санчо. — То себто, виходить, Лоренса Корочка донька, Альдонса Лоренсова, і є сеньйора Дульсінея Тобоська? От воно що!

— Так, се вона, — підтвердив Дон-Кіхот. — І я тобі скажу, що вона гідна бути володаркою світу.

— Так я ж її добре знаю, — сказав Санчо. — Як челядь у селі навкидя грає, то і з найдужчих хлопців ніхто так далеко залізяки не кине, як вона. Там то голінна дівоча, і вродою, і поставою — всім узяла, і хоч якому мандрованому лицарю перцю дасть, як до неї підсипатись почне! А моцна ж яка, а голос, бісової крові, який! Раз якось вилізла на дзвіницю наймитів гукати, що в батька переліг орали, гоней так за двадцять од села, та як зикне — враз почули, мов під самою дзвіницею стояли. І ще добре, що вона дівка не маніриста, полечка — всім бісика пускає, з кожним тобі пожире і все звезде на жарти та на смішки. Отож, пане Рицарю Сумного Образу, я вам скажу, через таку не то ошалієш, а й скажишся і повісишся, то ніхто не здивує, що продаси чортові душу. Я б оце хоч і зараз уже їхав, так кортить на неї глянути, бо таки давненько вже не бачив. Мать вона дуже за сей час змінилась, бо, знаєте, все на полі, на сонці та на вітрі, а то білій челяді церу псує. Мушу признатись вам по правді, пане мій Дон-Кіхоте, що я до сії хвили дуже обмилявся і гадав, бачите, ніби та сеньйора Дульсінея то якась принцизна, що в неї ваша милость захохалась; така парсона, що заслуговує на пишні гостинці, котрі ваша милость до неї посиляла — і того біскайця, і отих галерників, і ще різні різнощі, бо ваша милость, я думаю, багатьох ворогів у бою перемогли й подужали ще перед тим, як я до вас за джуру став. А тепер я так собі оце міркую: на що воно здалось сеньйорі Альдонсі Лоренсовій, тобто сеньйорі Дульсінеї Тобоській, щоб перед нею падали на коліна ті, що ваша милость їх перемагає і шле до неї? Може, придуть вони до неї, а вона саме льон тіпає чи на току збіжжя молотить, то їм буде ніяково, а вона з того гостинця насміється або ще й розсердиться на вас.

— Я вже не раз казав тобі, Санчо, — мовив Дон-Кіхот, — що ти надто на язик лепетливий і, хоч на розум тупуватий, можеш часом і гостре слівце вкинути. Щоб же тобі показати, який ти дурний і який я мудрий, розповім зараз одну коротеньку приповідь. Жила колись на світі вдовичка, з себе гарна, молода, вільна і багата, а на вдачу дуже весела, та й полюбила молодого бентега монастирського, здорового такого опецька. Як дізнався про те отець настоятель, став він ту добру вдовичку по-душпастирськи угрущати: «Дивуюсь я, — каже, — панійко, що така шляхетна особа, така вродниця і багатійка, як ваша милость, та полюбила такого простака, йолопа і неотесу, як сей ім'ярек. Адже в нашій обителі стільки богословів і

магістрів, і докторів, ви могли б із-межи них собі до мислі котрогось узяти, мов огірочки перебираючи: сього хочу, сього ні». На те вдовичка одказала грайливо й невимушено: «Ви помиляєтесь, велебний отче, і зразу видно, що ви чоловік старої дати, коли думаєте, ніби я неслухний вибір вчинила, полюбивши такого, як ви кажете, простака. У тому ділі, що мені од нього треба, він такий філософ, що куди вашому Арістотелю!» Отак, Санчо, і в мене: за що я люблю Дульсінею Тобоську, тим вона не поступиться жодній у світі принцесі. Зваж іще й на те, що не всі дами, яких оспівують поети під різними вигаданими йменнями, суть справжні і дійсно суті істоти. Невже ти думаєш, що всі оті Амаріллі, Філіди, Сільвії, Діани та Галатеї, яких повно скрізь по книжках і романах, по цілюрнях і театрах, — що всі вони насправді живі жінки й дівчата, облюблениці тих, що славили їх і славлять дотепер? Певна річ, що не так воно є; їх здебільшого вимріяли поети, аби було про кого вірші складати, аби всі гадали, що вони когось кохають і чийогось кохання варті. Ось через що й мені досить думати і уявляти, що добра Лоренсова Альдонса прекрасна і цнотлива, а до роду її мені байдуже — вона в черниці не збирається, то нема чого до того доскіпуватись, а для мене вона, може, найчеснородніша в світі принцеса. І якщо ти, Санчо, сього ще не знаєш, то знай, що до любові дві речі найбільше спричиняються — хороша врода й добра слава, а в Дульсінеї ми бачимо досконале поєднання сих двох ознак, бо вродою ніхто проти неї не вийде, а славою мало хто зрівняється. В кінці зауважу тільки, що все поперед у сказане є щирісінька правда, тут нічого не викинеш і не докинеш; мені на думці малюється вона такою, як сам хочу: і красою своєю пишною, і чеснотою високою заломить вона Гелену і переважить Лукрецію, нема їй рівні між славними жінками старожитніми, ані грекинями, ані римлянками, ані варварками. А люди хай собі щохотя говорять: невіглас мене огудить, але й найсуворіший суддя не осудить.

— Правда, паночку, все правда, — сказав Санчо, — ви мудра голова, а я вісюк. Та чого це мені раптом таке слово з губи злетіло? Того, мабуть, що голодній курці просо на думці. Давайте вже мерщій листа, та я поїду.

Дон-Кіхот видобув записника і, одійшовши трохи набік, заходився komponувати листа. Як написав, підкликав Санча і сказав, що хоче йому того листа вголос прочитати, нехай напам'ять вивчить, а то ще, буває, загубить десь по дорозі — од такого нерозторопи всього можна сподіватись. Та Санчо одказав йому:

— Хай краще ваша милість перепише листа в цій таки книжечці кілька разів та й дасть мені так, я зроду не загублю, а щоб я його з голови читав, то шкода й гадати. Пам'ять у мене як дощечка, де був сук, там дірочка — часом забуваю, як мене дражняють, не то що. А листа ви мені таки прочитайте, залюбки послухаю, бо то, мабуть, чудо, а не лист.

— То слухай же, — сказав Дон-Кіхот, — ось що я написав:

Лист Дон-Кіхота до Дульсінеї Тобоської

Достохвальна і можновладна сеньоро!

Зранений вістрям розлуки і вжалений жалем у саме серце, найсолідша Дульсінеє Тобоська, зичить тобі щастя й здоров'я той, хто сам їх не має. Якщо краса твоя мною гордує, якщо цнота твоя мною нехтує, якщо зневага твоя мене к землі прибиває, то хоч я собі й терпеливий удався, не здолаю більше тої муки зносити, що не тільки важка понад силу, а й довго понад усяку міру триває. Вірний мій зброєносець Санчо розповість тобі докладно, прекрасна невдячнице, кохана ворогине моя, в який розпач я упав з твоєї причини. Якщо рачиш порятувати

мене — твій єстем, а ні, то чини собі, як сама знаєш, а я, збавивши собі віку, задовольню жорстокість твою і моє жагуче прагнення.

Твій до гробу
Рицар Сумного Образу.

— Присягаю на душу панотця мого, — сказав Санчо, вислухавши листа, — що скільки живу, зроду не чув нічого такого величного. А, бодай же вас курка вбрикнула, як прикладно ви все те вивірили, як добре пасує сюди той підпис — Рицар Сумного Образу! Ні, ви таки, пане, головаті, не взяв вас кат: геть чисто все на світі знаєте!

— Що ж, — мовив Дон-Кіхот, — у мене така професія, що мушу все знати.

— А тепер, — нагадав Санчо, — напишіть, будьте ласкаві, на другім бочку квитка на трьох ослят, та підпишіть його так розбірно, щоб усяке глянуло, і враз пізнало, чия то рука.

— Гаразд, — погодився Дон-Кіхот.

І, написавши цидулку, прочитав од слова до слова:

«Сим скриптом своїм власноручним доручаю і наказую панні небозі моїй, аби рачила видати листоподавцю, джурі моєму Санчові Пансі, трьох ослят із тих п'яти, що лишив єм на господарстві під опікою їмості. Тих вищеписаних трьох ослят видати йому за таку саму скількість, що тут отримав єм од нього натурою, як покаже листа сього і поквитує.

Дано в нетрях Моренських гір 22-го серпня року біжучого».

— Оце по-моєму! — гукнув Санчо. — А тепер, пане, ще й підмахніть.

— Повного підпису не треба, — сказав Дон-Кіхот, — досить буде одного розчерку, якби навіть се був квит не на трьох ослят, а на цілих три сотні.

— Здаюся, пане, на ваше слово, — сказав Санчо, — а тепер дозвольте мені осідлати Росинанта — засягнувши панського благословення, поїду вже, не буду дивитись на шаленства, що ваша милость витворятиме, я їх і так уже донесхочу набачився, а їй усе як слід розкажу і розмажу.

— Стривай, Санчо, ти повинен — так я хочу, і так воно годиться, — повинен, кажу, подивитись хоч на кільканадцять шалених витворок, що я витворю гольцем; се забере нам не більше, як півгодини. А тоді вже, як ти їх на власні очі побачиш, можеш із чистим сумлінням присягнути, що отаке й таке бачив, додавай уже від себе хочотях. Та запевняю тебе, скільки ти там не нарозкажеш, я тут іще більше навитворюю.

— Богом милим прошу вас, пане, не розбирайтесь при мені, бо як я побачу вашу милость гольцем, то мені зразу стане сумно і плачно. А я вчора по своєму Сірому так наплакався, що й досі в голові гуде, то де

мені на новий плач тієї сили набратись... Та як ви вже, пане, так напосідаєте, то втругніть кілька штукочок, тільки не роздягайтесь, і швидше давайте, які надумаєте. Бо мені воно, сказано, без інтересу, а хочеться боржій туди й назад управитись, принести вісточку, якої ваша милость так жадає і на яку цілком заслуговує. А як ні, то нехай тая сеньйора Дульсінея начувається! Як не дасть бажаної відповіді, то песький син буду, коли не виб'ю з неї, чого треба, кулаками й носами — душу з її витрясу! Чи то виданська річ, щоб отакий славетний мандрований лицарюга, як ваша милость, та мав ні сіло, ні впало рішатись ума через якусь там... Краще нехай вона мене до того не доводить, а то, їй же богу святому, геть чисто все про неї скажу, не подивлюсь. Такий і Санчо, щоб ізмовчати! Еге, не знає вона ще Санча, якби знала, то б шанувалась!

— Слово гонору, Санчо, — сказав Дон-Кіхот, — ти майже такий самий шалений, як і я.

— Я не такий шалений, — заперечив Санчо, — тільки, вибачайте, палений. Та годі вже про се, скажіть мені, краще, пане, чим ви тут жити будете, поки я не вернуся? Невже вступите в сліди тому Карденію і виходитимете на дорогу пастухів рабувати?

— За цим не журися, — відповів Дон-Кіхот, — якби в мене й були тут харчі, я все одно заживлявся б самими лопуцьками та овочами, що їх постачить мені ся лука й сі дерева, бо в мою покуту входить і постування, і ще всякі недогоди.

— А знаєте, ваша милость, чого я боюся? — сказав Санчо. — Що як я, буває, вертаючись, не знайду вас, не втраплю до цього застума?

— А ти запам'ятай добре околишні прикмети, — відповів Дон-Кіхот. — Щодо мене, то я постараюся нікуди звідси не одвигатись, хіба що вилізу на найвищий вершок тебе виглядати, як поворітьмà будеш їхати. А найкраще ось як зроби, щоб я в тебе не загубився, а ти в мене не заблудився: стинай віття тернове (тут скрізь того терну до гібелі росте) та й кидай по дорозі на признаку, поки з нетрів не виберешся, а назад їхатимеш, то знайдеш уже до мене дорогу по тому віттю, як Тезей по нитці в крітському лабіринті.

— Так я й зроблю, — сказав Санчо Панса. І, наламавши віття тернового, попросив благословенства од пана та й попрощався з ним: не обійшлося ж тут без сліз обопільних. Тоді Санчо сів на Росинанта, за яким Дон-Кіхот велів йому глядіти, як за самим собою, і попрямував ід рівнині, час від часу розкидаючи за пановою радою віття на признаку. Дон-Кіхот упрохував його подивитись бодай на дві шалені витворки, та він спершу

не хотів; проте не проїхав і ста кроків, як завернувся і сказав:

— А воно, мабуть, правду ви, пане, каже-те: щоб не кривити мені душею, оповідаючи про ваші божевільні штучки, треба хоч на одну подивитись. Хоча, як на мене, і те вже дурниця немала, що ви тут лишаєтесь.

— А що, не я казав? — зрадів Дон-Кіхот.
— Стривай, Санчо, я в три мига що-небудь таке витворю.

Тут наш ідальго стягнув мерщій із себе

штани і вже в самій сорочці спершу підско-
чив кілька разів угору, ляскаючи долонями
в п'яти, а тоді пішов у переверти, світячи
грішним тілом. Санчові того було вже задо-
сить; він торкнув Росинантові повід і пустив-
ся в дорогу — тепер йому не гріх буде забо-
житись, що пан його справді з глузду з'їхав.
Отут же ми з ним і розстанемось на малу
часину, поки назад не поверне.

*З іспанської переклав
Микола ЛУКАШ*

Жан Р У С

П І С Н Я З О Р І

Краплі туману,
Неначе цвяхи без долі,
Із усіх чотирьох сторін
Вітер погнав.
Та й очистив уже півшляху,
І пострічав на дорозі
Індіанця
З щедрим букетом
Із квітів, дощу
І плачу.
Слід його в полі побачив,
Першу його борозну.
О, мій індіанцю!
Ти, мов краплина крові,
Наче троянда, що плаче

В зібранім хлібі
Від ласки зерна.
Світло хлібного поля
Кожний твій крок
Освітлює в Андах.
Вода з високої скелі
Лине бурхливо,
Щоб рухати млин
І молоти зерно.
Руки ж твої для світу
Творять добро нетлінне,
Схожі вони на проміння
З каменю кресане.
Як оті руки чекають
Зорі для хижки нової!

В Е Ч І Р Л Ю Д И Н И

1

Ти скинеш свій плащ,
І твій усміх засяє,
Наче врочиста веселка у небі.
Співи твої попливуть
І розкажуть,
Яке вони чудо в собі зберігали
Болючих бажань і мрій.

2

Ти — скульптор природи,
Зорі й поцілунку,
Ти добре зумів пізнати

Квіти своєї душі.
Вона пелюстками троянди
До співу смаглявого тягнеться...
Ця ніч пропливає на пісні,
І дивиться загадково
На квіти гвоздик червоні
І на цілунки зірок.

3

Повінь саява й пахощів,
І суцвіття співу,
І невпинний хоровод
Почуття до ранку.

Я зітхаю від пісень —
Від гітар індійських,
Та від маків, що горять
В сутіні зірками.
Із відлунням плине ніч.

4

Місяць із сережками річок
Розпуска волосся,
Ніби скульптор, він різьбить
Плин води у горах.

В хороводі тих зірок,
Що вирости з маків,
Час періоду дощів
Плаче,
Не вертаючись...
Місяць у безодню впав,
І на сіру землю,
Ніби квітка із піску,
І скрипка з лілеї.

*З іспанської переклала
Валентина ТКАЧЕНКО*

П О В Е Р Н Е Н Н Я

1

Моя циганко любя,
Не знаю, як зосталась ти сама,
Не знаю, як ридала на зорі,
П'яніла від солодких мрій
Та все дивилась на дорогу.
Мій дивний смуток і жага до мандрів
Волають по нощах, коли цвітуть троянди
Твоїх цілунків.

2

Чому циганкою назвав тебе — не знаю.
Чи винні в цьому твої очі,
Що виплакали душу,
Чи винні голосу твого тенета голубі,
Чи незбагненна юність,
Чи губи, від яких яріє день,
А чи трояндові стежки розчарувань.
(В моїй душі вітри та море.
Чому циганкою назвав тебе?
Я чую клич твоїх дверей і дому,
Мене зове любов і повний місяць...)

Хто відає, чому циганкою тебе назвав я,
Чи, може, через те, що жду ворожки,
Яка б прогнала сум із поля мук моїх;
Чи, може, винна тут сумна дорога,
Чи тінь самотня край моїх воріт,
Чи океан кохання, котрий душу всю
залив мені,
Чи обережні кроки на світанні...

3

Моя циганко любя,
Не знаю, як зосталась ти сама,
Не знаю, як ридала на зорі,
П'яніла від трояндних мрій
Та все дивилась на дорогу.
Моя циганко любя,
Коли я натомлюсь блукати
І по краплинах марнують любов,
Тоді вертаюся до тебе,
І все мені здається, що несучи тобі
Гвоздики із усіх садів,
І сяєво усіх очей,
І пілігримів пісню про кохання.

Р О М А Н С Ч Е К А Н Н Я

Ти прийшла, як зорі гасли,
Принесла вербени гілку,
Смуток і веселі травні.
Принесла ти двадцять весен,
Принесла незнані квіти —
На вустах огонь троянди.
Із мого сумного луку

Незвичайні та пахучі
Ірис у руках і мальва, —
Дощику на них проміння.
Де твої сліди ясніють,
Де твоя зоріє стежка, —
Там печаль моя чекає
Свята наших поцілунків.

*З іспанської переклав
Михайло ЛИТВИНЕЦЬ*

ЗЕМЛЕТРУС

БЕЗ

ЗЕМЛЕТРУСУ

У цей чудовий безхмарний день жодна сейсмологічна станція світу не зареєструвала ані найменшого землетрусу, епіцентром якого могло б стати південне узбережжя Сіцилії. Але катастрофа сталася саме тут, в одному з найстаріших міст цілого світу — Агрідженто.

Переказують, що вік мальовничого сіцилійського міста дорівнює мало не трьом тисячам років, що його заснували ще грецькі колонізатори, що воно було ареною жорстоких битв між римлянами і карфагенцями, що колись тут стояли неперевершені за своєю красою і величчю храми Зевса, Юнони і Деметри...

Сучасне Агрідженто стоїть на високому горбі, над блакитним морем, серед чудової природи. Але якщо говорити про його сучасну славу, то вона вельми сумна й неприваблива. Місто злиднів, безробітних, місто, звідки емігрувала мало не чверть усього населення — ось що відомо тепер про Агрідженто.

І саме тут сталася ця жахлива катастрофа. Серед білого дня (це ще щастя для тутешніх жителів, що серед білого дня, а не вночі, коли всі сплять) трапилось те, що буває лише під час землетрусу. Грунт раптом затремтів і заворушився, в ньому з'явилися тріщини. Вони розширювалися, поглинаючи будинки й цілі вулиці.

— Землетрус! — залунало навкруги. Ті, хто в цей час перебували в своїх будинках, вибігли на вулиці і, корячись якомусь невідомому інстинкту, прямували вниз, до моря. На щастя, обійшлося майже без людських жертв. Але десятки великих будинків перетворилися на руїни, а

деяких цілком поглинули прірви, що утворилися на місці нових забудов.

Протягом першого дня всі гадали, що то був звичайний землетрус. Потерпіло не менше двох тисяч сімей, майже десять тисяч чоловік. Всі вони лишилися без притулку. Їх розмістили на ночівлю у наметах, поставили неподалік похідні кухні, годували за рахунок місцевих властей. У цій трагічній ситуації відбувалися й комедійні сцени. Злидарі з Агрідженто, навіть ті, яких це лихо не зачепило, почувши про безплатне

давніх підземних галерей і дренажних систем, схованих всередині підвищення, піддавала лабораторному аналізу проби ґрунту, щось вимірювала, підраховувала.

Наслідки роботи комісії були дуже тривожні. Виявилось, що пагорб в Агрідженто загрожує зсувами, що місцевий глинистий ґрунт не здатний витримувати будь-яке надмірне навантаження. Спираючись на ці висновки, італійський уряд заборонив провадити нове будівництво на схилах того ненадійного горба.

Серджіо Мінетті особисто і через різних підставних осіб став десять років тому власником великих земельних площ в Агрідженто. Дехто висловлював здивування з цього приводу. Власти чималі гроші в землю, а вона як стояла голою, так і стоїть ось уже два чи три роки!

Але Мінетті мав свої плани і розрахунки. Незабаром з'явилось доповнення до старого закону про заборону будівництва на схилах злополучного горба. Доповнення дозволяло будівництво за певних умов.

■ ЗАКОН ■ МОВЧАННЯ ■

харчування, накинулися на оті похідні кухні. Другого дня довелося втрутитися місцевій поліції. Кілька десятків людей, які видавали себе за потерпілих, щоб пообідати без грошей, були заарештовані.

А тим часом, коли жителі Агрідженто почали потроху приходити до пам'яті, вони дізналися, що ніякого землетрусу тут не було і що не природа є винуватницею цього лиха. Але що ж насправді сталося в Агрідженто?

ПРИБУТКИ СИНЬЙОРА МІНЕТТІ

Майже двадцять років тому спеціальна комісія у складі геологів, археологів, інженерів-будівельників та інших фахівців старанно досліджувала пагорб, на якому стоїть сучасне Агрідженто. Комісія довгий час вивчала стан старо-

В Італії, в різних районах країни існують свої окремі цінники на землю. Звичайно, найдорожчі ті ділянки, де є сприятливі умови для нового будівництва, особливо житлового. І от, посилаючись на той закон про заборону нового будівництва в Агрідженто, місцеві власті домоглися в Римі великого зниження цін на землю в районі підступного пагорба.

Але навіть купувати земельні ділянки там, де не можна нічого будувати? Запитання, нібито, цілком логічне. Однак знайшлися покупці й на пустельні схили в Агрідженто. І першим серед них виявився якийсь Серджіо Мінетті, спритний підрядчик, великий спекулянт земельними ділянками. Крім того, Мінетті належав до числа ватажків місцевої сіцилійської мафії. Кілька разів його пробували було притягати до відповідальності за різні злочини цієї бандитської зграї, але Мінетті завжди виходив, як кажуть, сухим із води...

Отже, саме цей

Мовляв, треба в кожному окремому випадку заново досліджувати ґрунт, не зводити будинків вище, як на три-чотири поверхи тощо.

Мінетті та його компаньйонам лише цього й треба було. В Агрідженто почалося інтенсивне будівництво. Різним урядовим інспекторам спритні підрядчики тикали під носа свіженькі акти лабораторних досліджень ґрунту та інші подібні папірці, яких Мінетті й компанії зовсім не бракувало. Що ж до обмеження висоти будинків трьома чи чотирма поверхами, то тут робилось все досить хитро. Знайшовся відповідний італійський закон, який передбачає штраф за збільшення числа поверхів нових будівель проти затвердженого в проєктах. Але штраф цей не міг похитнути фінансове становище таких, як Серджіо Мінетті. Наприклад, за кожні зайві три поверхи сума штрафу складає п'ять тисяч італійський лір. Це менше вартості одної пари взуття!

І Мінетті з компанією охоче сплачували штрафи. Так на схилах в Агрідженто з'явилися нові десяти- і навіть дванадцятиповерхові будинки. Будинок за будинком, цілі нові вулиці і квартали. І того самого дня, коли стався гаданий землетрус, глинистий ґрунт не витримав ваги нових будівель і поповз разом із ними вниз, до моря...

РОЗСЛІДУВАННЯ ПО-ІТАЛІЙСЬКИ

Через день після катастрофи до Агрідженто прибув президент Італії Джузеппе Сарагат. Він наказав провести ретельне розслідування, яке очолив міністр громадських робіт Манчіні. Однак виявилось, що не так просто розібратися в тому, що сталося в старовинному сіцилійському місті.

Насамперед, чиновники з Рима, яким було доручено це розслідування, наштотхнулися на горезвісну «автономію» Сіцилії. Місцеві власті спочатку навіть відмовилися показати представникам уряду різні документи, пов'язані із будівництвом в Агрідженто. А коли цю справу вдалося нарешті владнати, почалися нові ускладнення.

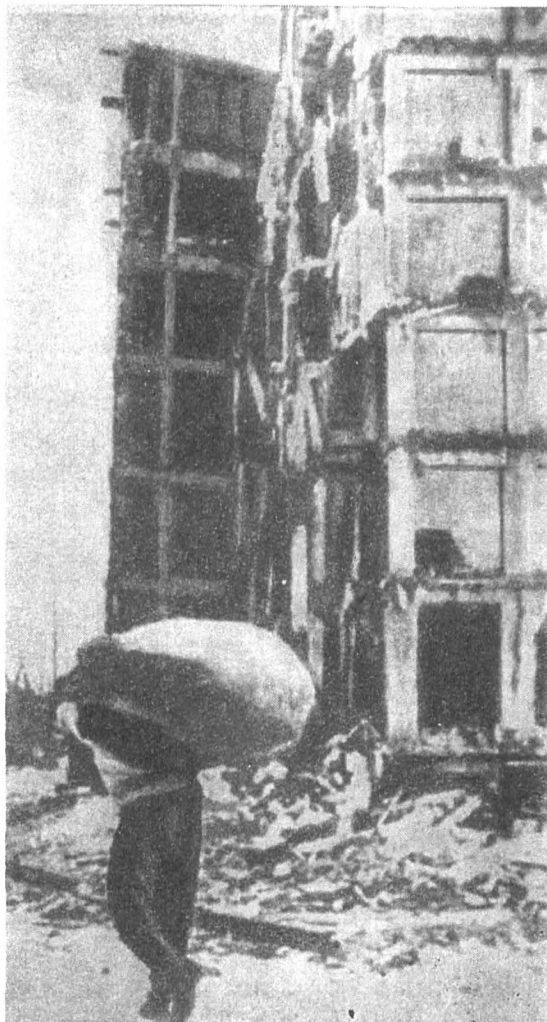
Зникли майже всі акти лабораторних досліджень ґрунту. В будівельних конторах і в муніципалітеті Агрідженто лише розводили руками — зникли папери та й годі. Коли ж урядова комісія кинулася до тих, хто робив ці дослідження, її чекав новий сюрприз: «зникли» й люди, які підписували ті акти...

А потім комісія зустрівся з добре вже відомим на Сіцилії так званим «законом мовчання». Нагадаємо, що головний герой цієї історії Серджіо Мінетті — один із ватажків сіцилійської мафії. А «закон мовчання» — є породженням мафії, виявом страху сіцилійців перед помстою з боку бандитів. Скількох уже людей,

Жертви катастрофи в Агрідженто. Вони втратили дах над головою, майно.

Будинки, яких не поглинули прізви, також перетворилися на руїни.

що насмілилися порушити «закон мовчання» мафія примушувала замовкнути навіки, і робила це майже зовсім безкарно.

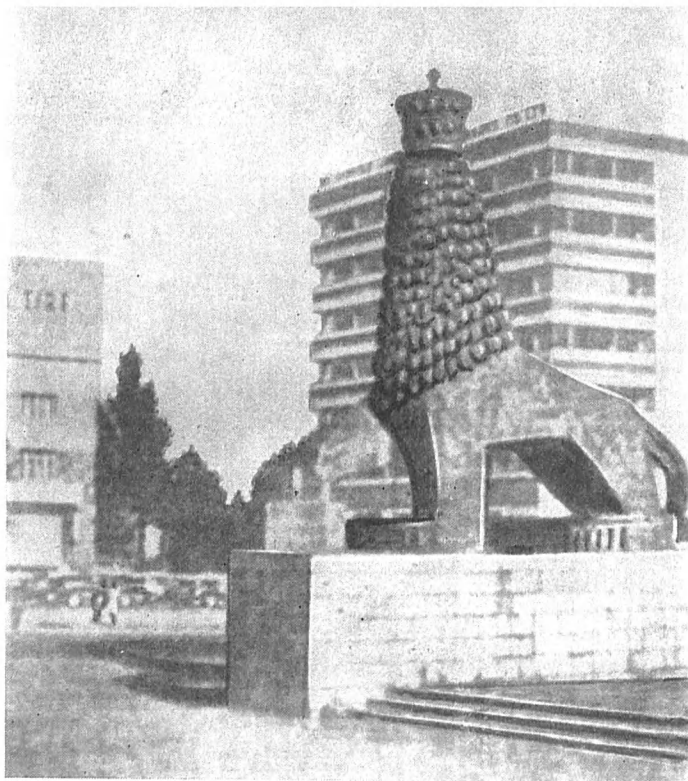
Два місяці тривало це складне і дивне розслідування. Нарешті комісія з Рима представила урядові письмову доповідь на 270 сторінках. Висновок: будівництво в Агрідженто велося на непридатних для цього ділянках, з порушенням елементарних правил безпеки. Це й призвело до катастрофи.

Але багато про що в доповіді комісії зовсім не згадується. Розслідування навмисно уникало таких гострих питань, як зв'язки між підрядчиками і чиновниками-хабарниками, як участь у цій справі мафії, як, нарешті, продажність державного апарату, що перебуває в руках однієї з правлячих в Італії, демокристиянської партії.

Комуністична фракція італійського парламенту зажадала негайного обговорення цієї ганебної історії. Але демокристияни, спираючись, до речі, на депутатів від соціалістичної партії П'єтро Ненні, зволікають із справою, всіляко намагаються притушити скандал, вберегти декого від вельми неприємного викриття. Стільки вже було останнім часом різних скандалів і афер, в яких замішана демокристиянська верхівка, що історія з катастрофою в Агрідженто — це вже для неї занадто.

Чим закінчиться ця історія? Для тих десяти тисяч бідолах, які втратили в Агрідженто дах над головою, вона вже закінчилася дуже сумно. Власті відмовилися допомогти чимось людям, які поки що живуть у бараках. Коли президент Сарагат приїздив у Агрідженто, вони вигукнули: «Згадайте про Мессіні!».

В Мессіні, де понад шістьдесят років тому стався землетрус, люди й досі живуть у бараках, зведених тоді для потерпілих. Жертви нинішньої катастрофи в Агрідженто не бачать кращих перспектив і для себе.

Монумент «Лев Іудей»
на центральній площі
Аддіс-Абеби.

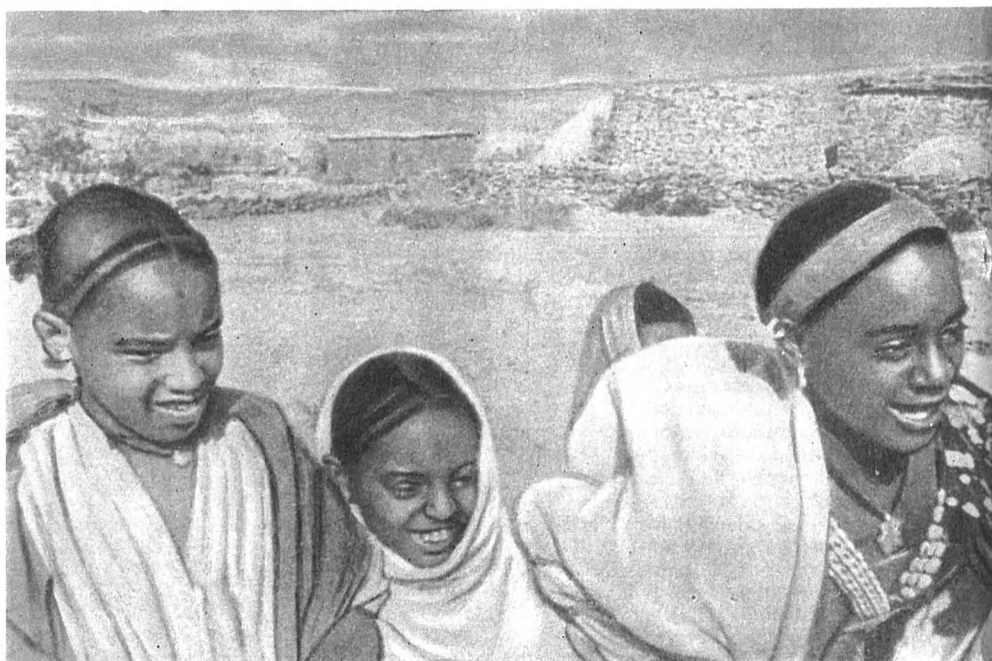
З ФОТОАПАРАТОМ
ПО СВІТУ

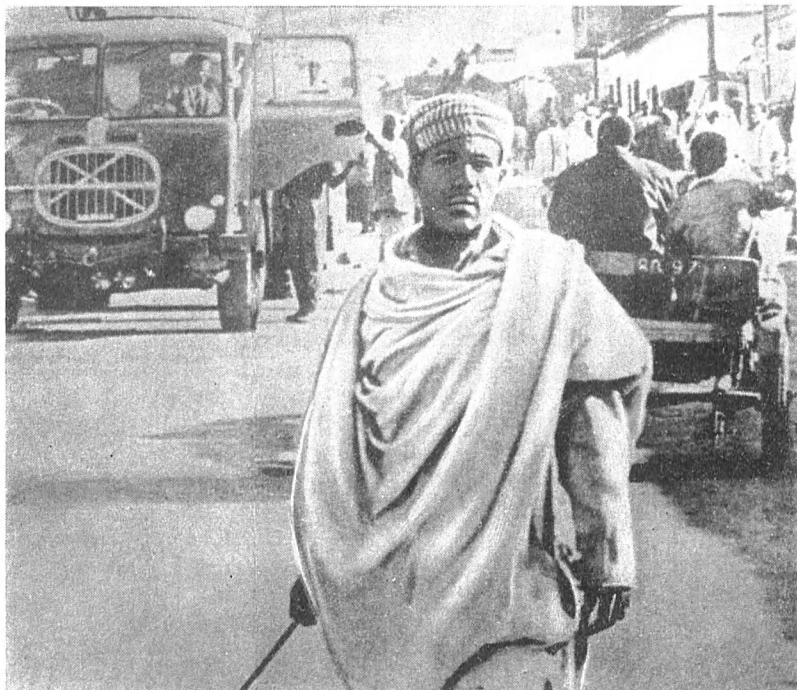
ТІНІ

Зарубіжні туристські проспекти запевняють, що досить від'їхати на кілька кілометрів від Аддіс-Абеби, столиці Ефіопії, щоб одразу потрапити в іншу епоху, перенестись немов у машині часу на кілька тисячоліть назад. І хоча рекламні проспекти не можна вважати бездоганним джерелом інформації, вони на цей раз не дуже розбігаються з дійсністю. Ефіопія й справді є країною, де примхливо співіснують різні епохи і різні уклади.

В Аддіс-Абебі, що значить «Нова квітка», виблискуючі склом палаци в ультра-модерністському стилі стоять впереміж з халупами, зіппленими з грязюки і соломи. Ось, у центрі столиці, височить розкішний будинок муніципалітету, який коштував 10 мільйонів доларів, а поблизу нього — багатопверхові готелі «Гіон» і «Ефіопія», Комерційний банк, Торговельна палата, чудові вілли іноземних банкірів на широких вулицях з евкаліптовими алеями. Але каналізації тут майже зовсім нема, і під час дощів потоки нечистот заливають асфальтовані авеню і лабіринти околиць. Поруч з деякими столичними школами можна бачити шибениці, на яких прилюдно страчують засуджених до смерті, і властей не турбує таке сусідство. Ночами на вулицях столиці та інших міст

Ефіопські дівчата охоче користуються засобами сучасної косметики.

Зустріч двох епох на вулицях Аддіс-Абеби: ефіоп у старовинному вбранні і поряд — сучасні автомобілі.

Діти Ефіопії.

РІЗНИХ ЕПОХ

Група ченців виконує на вулиці якийсь ритуальний обряд. Поряд із старовинними музичними інструментами вони грають і на цілком сучасних.

влаштовують концерти гієни і шакали. А курними стежками на околицях Аддіс-Абеби повільно плентаються осли і верблюди з вантажем домотканої пряжі, і жінки з оголеними грудьми, але з обов'язковими «шамма» (хустками) на голові, несуть, подібно до біблейських героїнь, воду у глиняних глечиках.

У центрі Аддіс-Абеби стоїть монумент в модерністському стилі «Лев Іудей», який вважається тут символом держави. Та не тільки цей символ і не тільки побут величезної більшості населення мають на собі біблійний відпечаток.

За конституцією вся земля країни належить імператорові. Ефіопія, як відомо, є колыскою культурного землеробства. З 650 відомих нині у всьому світі сортів пшениці мало не половина має своєю батьківщиною цю країну. Але площа для оранки становить тут менше десятої частини території Ефіопії, а сільськогосподарське знаряддя хліборобів мало чим відрізняється від реманенту біблійних часів. Міста і села країни кишать прокаженими і тубер-

Ефіопський воїн.

Водоспад поблизу озера Тана, де бере свій початок Ніл. Водоспад є джерелом колосальних запасів гідроенергії. На жаль, Ефіопія їх ще майже не використовує.

кульозними, а лікарів тут — один на 100 тисяч жителів. Ефіопію населяють десятки національностей, які розмовляють 40 мовами і мають кілька релігій, але вся ця строката суміш утворює міцний сплав.

Через конфігурацію її кордонів на карті Ефіопію називають африканським рогом. Об цей ріг не раз ламали собі зуби імперіалісти. 70 років тому ефіопи розгромили італійських колонізаторів під Адуєю, у 1936—1942 роках вони мужньо билися проти муссолінівських воєн.

Нинішній імператор Ефіопії Хайле Селассіє не капітулював перед фашистськими загарбниками, а очолив всенародну боротьбу за незалежність країни. У післявоєнні роки він наділив країну аж двома конституціями, але обидві вони майже не змінили абсолютистський характер його влади. До недавнього часу він особисто призначав і міністрів, і сенаторів, і інших сановників. Навесні минулого року він надав прем'єрові право підбирати міністрів на свій власний розсуд. Та і це не торкнулося автократичної суті режиму. Три роки тому імператор заснував федерацію профспілок і особисто призначає її керівників. Але мало не єдиним правом тих імператорських профспілок є лише право клопотатися перед його величністю про підвищення зарплати робітникам того чи іншого підприємства. А зарплата ефіопського робітника становить на наші гроші у середньому 7 карбованців на місяць...

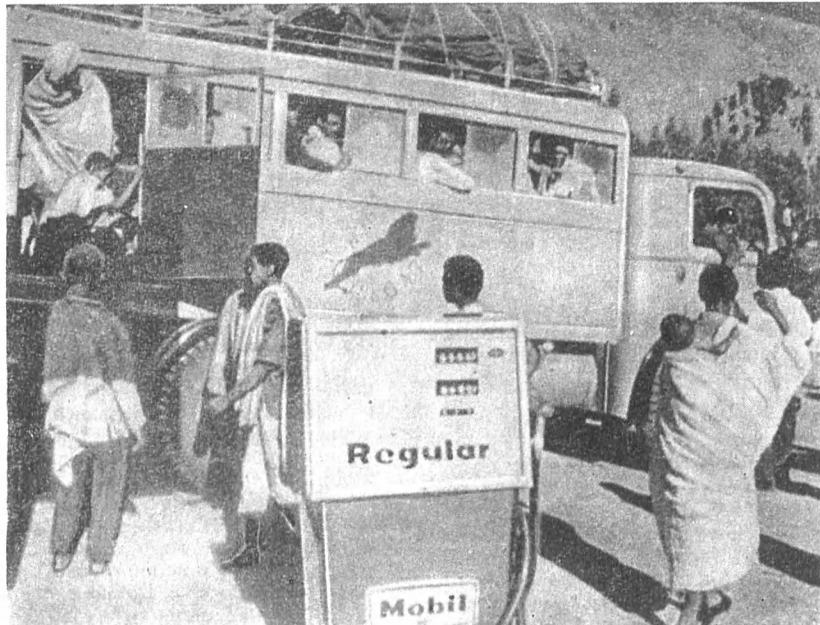
В Аддіс-Абебі міститься штаб-квартира створеної три роки тому Організації африканської єдності. А неподалік від цієї штаб-квартири розташувалася американська військово-повітряна база. Імператор добився-таки, що в Ефіопії було відкрито деякі підприємства, в столиці є кілька великих магазинів, але власниками тих підприємств і храмів торгівлі є іноземні капіталісти. Лев Іудеї виявився зовсім ручною твариною щодо неокolonіалістів. Ні, не Аддіс-Абеба, а інші столиці континенту стали центром тяжіння для народів нової Африки. Не пощастило також імператорові розв'язати обраними ним шляхами і

пекучі внутрішні проблеми Ефіопії.

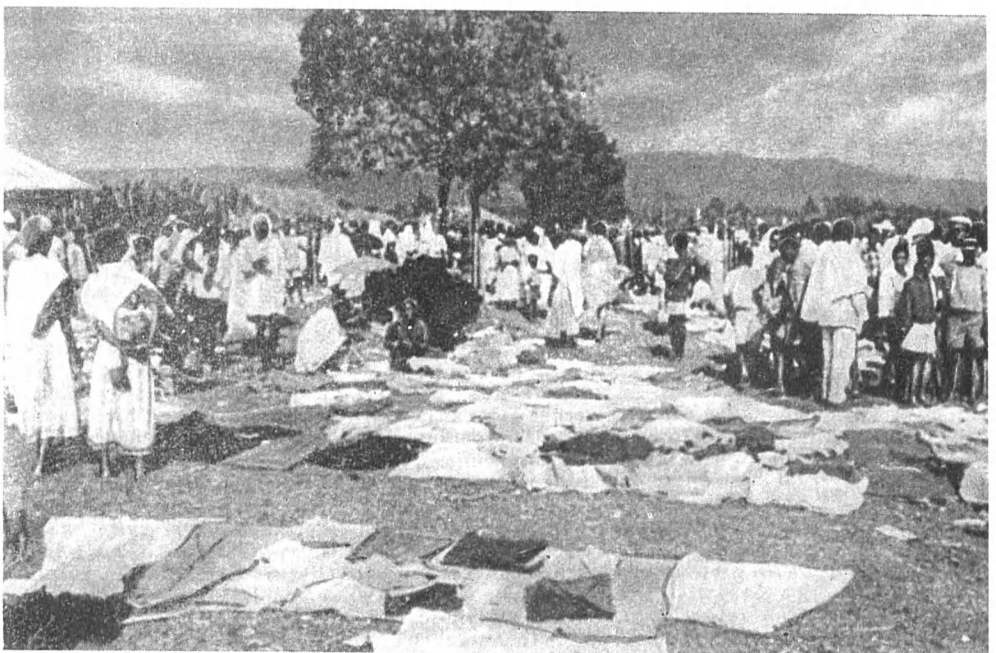
Та вітер історичних змін віє і над цією країною законсервованого побуту і біблійної конституції. Без дозволу імператорських профспілок в Ефіопії шириться хвиля страйків — нечуване в цій країні явище. Першим застрайкував персонал цивільної авіації.

Після цього припинили роботу 500 робітників найбільшої в Аддіс-Абебі друкарні. Страйки відбулися і на ряді інших підприємств. У деяких провінціях заворушилися селяни.

Тіні минулих епох, які ще витають над Ефіопією, відступають під бурхливим натиском сучасності.

Базар в Аддіс-Абебі зберігає всю свою стародавню екзотику, хоч є тут і найсучасніші торгові автомати.

ПРИНАДЦЯТЕ ДЖЕРЕЛО

Всі робітники, зайняті на заводі «Бехер» у Карлових Варах, могли б розміститися в одному трамвайному вагоні. Але цей завод постачає славнозвісний цілющий лікер-бехерівку як на внутрішні, так і на зовнішні ринки. Його купують 37 країн світу, в тому числі — Радянський Союз, США, Канада, Австралія, Нова Зеландія та інші. «Якість і традиція» — ці слова стояли колись на рекламному щиті фірми. І вони якнайкраще пояснюють той успіх, яким користується цей напій у різних народів.

Легенди розповідають, що джерела лікувальних мінеральних вод у Карлових Варах виявив чеський король Карл IV. Але це не відповідає дійсності. Цілющі якості цих джерел були відомі ще раніше. Люди лише не знали, як ними користуватися. Дехто купався у карловарській воді по кілька днів та ночей підряд і виходив з неї вкрай виснажений. Інші випивали її до 10 літрів на день.

Лише 1770 року уродженець Карлових Вар доктор Давид Бехер вперше зробив хімічний аналіз цієї води і встановив, що її треба вживати по три-чотири склянки на день прямо з джерела.

Та рецепт самої бехерівки склав англієць Фройбінг. Продовжуючи вивчати цілющі властивості карловарської води, він настоював її на різних травах, поки не домогся потрібних наслідків. Аптека з родини Бехерів — Йоганн Бехер зробив Фройбінгові деякі послуги, за що як винагороду отримав рецепт шлункового лікєру.

Йоганн Бехер одразу ж зрозумів усю цінність цього подарунка і тримав його в секреті. У відлюдному затишку своєї аптеки він готував лікувальний напій, спочатку лише для кількох клієнтів, що скаржилися на захворювання органів травлення. Невдовзі й інші аптекарі зажадали, щоб Йоганн Бехер постачав їм свою смачну продукцію. За кілька років бехерівку замовляли вже аптеки та аптекарські магазини цілої Австро-Угорщини. В 1807 році

Бехер заснував невеличкий заводик, який і почав виготовляти цей лікер для великих магазинів та найкращих ресторанів.

Разом з популярністю бехерівки зростала і кількість фальсифікаторів. Але нащадки Бехера добро знали комерцію. Вони запатентували спочатку у Відні, а потім і в Міжнародному бюро винаходів у Швейцарії не тільки свій лікер, але й традиційні зелені пляшки, в яких продавалася бехерівка замовникам (виняток становили лише королівські двори, куди лікер відправлявся у коштовних карафах із шліфованого кришталю). Всі, хто наслідювався підробляти бехерівку, судом були примушені припинити свої нечесні спроби. А конфісковані підробки надходили в музей Бехерівського заводу. В цьому музеї можна тепер побачити також десятки золотих і срібних медалей, якими нагороджувався лікер на різних міжнародних виставках і конкурсах.

Минали роки, а секрет рецепта доктора Фройбінга переходив у родині Бехерів від батька до сина. За ним виготовляється напій і понині.

Та могло статися, що рецепт бе-

херівки не зберігся б у Чехословаччині до цього часу. Секрет її приготування завжди знав лише один член династії Бехерів. Остання з них Гада Байер належала до гітлерівської партії і після визволення Чехословаччини від окупантів втекла до Західної Німеччини. На щастя, рецепт вона закопала поблизу свого дому в Карлових Варах. Він був знайдений і став власністю народної Чехословаччини.

Білі, вимощені кахлями приміщення. Довгий ряд мідних казанів і приладів. Це частково скидається на сучасний операційний зал, а частково — на середньовічну лабораторію алхіміків. Тут можна прослідкувати крок за кроком, як виготовляється бехерівка.

Спочатку близько 20 видів різних лікарських трав (деякі з них привозять навіть з Африки) подрібнюються на порошок. Ця суміш вкладається у льняні торбинки, які занурюються у чистий спирт. Протягом 3—4 днів спирт екстрагує з рослин більшу частину ефективних есенцій, а решту речовин, що важко розчиняються, дістають з трав шляхом кип'ятіння.

Для того, щоб напій не був надто п'яним, його розбавляють карловарською водою, аж поки вміст спирту в суміші не перевищуватиме 38 процентів.

Після цього бехерівка повинна «визріти» в дубових бочках овальної форми (для того, щоб рідина дотикалася якомога більшої поверхні дерева). З дубової деревини екстрагується танін, а повітря, проникаючи крізь пори деревини, окислює напій.

Після чотирьох місяців визрівання бехерівка готова. Її виняткові якості визнані всіма фахівцями. Кажуть, що в Карлових Варах є дванадцять цілющих джерел, але найкраще з них — тринадцяте, бехерівка. Це приємний, напій і, водночас, нічим не замінний ліки.

КАТЕЙД•СКОЛ ВСЕСВІТУ

ПРИМХИ МОДИ. У Швеції зараз модно мати на вітровому склі автомобіля... сліди від куль. Вважають, що це надає машині і її власникові романтичного вигляду. Отже тепер у Швеції продають паперові імітують кульові пробойні. Досить лише наліпити ці папірці на вітрове скло.

ДІЛОВА ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ. Протягом тринадцяти годин англійський парламент обговорював питання, чи продовжити ще на шість годин дебати про один новий закон. Рішення було: не продовжувати.

НАДЗВИЧАЙНА ПОДІЯ. З єдиної в'язниці карликової держави Андорра, що лежить на кордоні між Францією та Іспанією, втік її єдиний в'язень — Жакоб Шондор, якого заарештували за спробу пограбувати поштове відділення.

ПИСЬМЕННИК- ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТ

Той, хто дивився хвилюючий кінофільм «Ліссі», нагороджений однією з Головних премій на X Міжнародному кінофестивалі в Карлових Варах в 1957 р., можливо, й не звернув уваги на те, що фільм поставлено за одноіменним романом Ф. К. Вайскопфа, письменника, на жаль, мало у нас відомого. Тим часом цей обдарований літератор, поряд з Й. Бехером і А. Зегерс, Ф. Вольфом і В. Бределем, був одним із засновників соціалістичного мистецтва в Німеччині і зробив значний теоретичний і практичний внесок у його розвиток. Недостатня увага до творчості Вайскопфа в значній мірі пояснюється тим, що вивчення її пов'язане з певними труднощами, з необхідністю досліджувати складне, неповторно своєрідне явище культури, яке нині називають у літературознавстві «празькою німецькою літературою».

Справа в тому, що з початку XX століття і до окупації Чехословаччини гітлерівською армією, у Празі, де німецьке населення складало мізерну меншість, жила і працювала досить ве-

лика група талановитих письменників, які писали німецькою мовою і імена яких нині відомі всьому світові. В цій групі з самого початку утворилися два ідейно-естетичних крила — буржуазно-гуманістичне і революційне. В творчості Р. М. Рільке, Г. Мейрінка, Ф. Кафки, Ф. Верфеля, М. Брода, — суб'єктивно чесних художників, які щиро вболівали за людину, — гуманістичні цінності, проте, примхливо перепліталися з мотивами безмежної самотності, гіркої туги, з декадентсько-містичними тенденціями. Причини таких настроїв у великій мірі пояснюються тим, що, живучи в умовах Австро-Угорської монархії, феодально-буржуазної держави, яка розкладалась на очах і швидко котилася до загибелі, згадані літератори сприймали близький крах навколишнього приреченого суспільства як «всесвітню катастрофу», як «присмерки людства». Усвідомлюючи неминучість загибелі старого світу, вони залишались у ньому самотніми, безпорадними, бо не бачили ознак народження світу нового.

На відміну від літерато-

рів типу Кафки і Верфеля, представники другого крила празької німецької літератури пов'язали свою долю саме з цим новим світом — з чеським, а згодом з німецьким і міжнародним революційним пролетарським рухом і з молодим революційним мистецтвом. Це були письменники-комуністи: «несамовитий репортер» Е. Е. Кіш, блискучий майстер німецького вірша Л. Фюрнберг, талановитий поет і перекладач Р. Фукс та інші.

До них належав і Вайскопф.

Франц Карл Вайскопф (1900—1955) народився в Празі, в родині службовця, за походженням німця. Мати Франца була чешка. З гімназичної лави майбутнього письменника мобілізували до діючої армії, де він познайомився з революціонерами-марксистами і приєднався до них раз і назавжди. Після війни, навчаючись у Празькому університеті, Вайскопф бере активну участь у революційній боротьбі чеського пролетаріату і в створенні Комуністичної партії Чехословаччини. Особистий друг

І. Волькера, Ю. Фучика, С.-К. Неймана, він разом з ними бореться за утвердження нової революційної чеської літератури. Не раз доводиться йому стояти перед судом і сидіти у в'язницях за «літературну зраду батьківщини».

Переслідуваний чеською реакцією, Вайскопф у 1928 р. переїжджає до Берліна. Він стає одним з керівників Спілки революційно-пролетарських письменників Німеччини і активним діячем фронту міжнародного соціалістичного мистецтва. Багато разів відвідує він радянську країну. У 1933 р. фашисти спалюють твори Вайскопфа і висилають його з Німеччини. До кінця другої світової війни письменник перебуває в еміграції — спочатку в Празі, а згодом в США. Всі ці роки він невтомно працює як діяч компартії, як організатор і керівник прогресивної німецької емігрантської періодичної преси, як полум'яний журналіст-антифашист. Чимало робить він для об'єднання і зміцнення передових сил німецької емігрантської літератури.

По закінченні війни Вайскопф за дорученням визволеної чехословацької держави працює дипломатом — в США, Швеції, Китаї. Лише навесні 1952 р. він повертається до Європи, а в 1953 р. оселяється в Берліні й приймає громадянство НДР. Його обирають членом президії Спілки німецьких письменників і членом Німецької Академії мистецтв. Разом з В. Бределем Вайскопф очолює журнал «Нойе дойче літератур», напружено працює на різноманітних ділянках громадського й літературного життя НДР. Помер Вайскопф від інфаркту, вночі, схилившись над друкарською машинкою.

На літературній арені Вайскопф виступив на по-

чатку 20-х років. Незважаючи на те, що протягом усього життя письменник змушений був раз у раз відкладати літературну працю заради політичних завдань дня, його творча спадщина дуже велика й різноманітна. Вайскопф залишив безліч публіцистичних праць і цінних літературно-критичних розвідок. Багато зробив він як вчений-лінгвіст, борець за чистоту і красу німецької мови. Він писав п'єси, вірші і, вільно володіючи багатьма мовами, був талановитим перекладачем: його численні переклади чеської, словацької, китайської поезії на німецьку мову дістали загальне визнання. Перу Вайскопфа належать художні репортажі, новели, романи. Справжнім новатором виступив він у жанрі літературного анекдоту — старовинної національної літературної форми. Оновивши її ідейно й формально, він зробив цей жанр зброєю мистецтва соціалістичного реалізму.

Творчість Вайскопфа, як і творчість Егона Ервіна Кіша, має яскраво виражений інтернаціональний характер. Героями його книг виступають представники найрізноманітніших національностей. Чимало творів Вайскопфа присвячено народам Радянського Союзу.

Не дивно, отже, що протягом усього життя увагу Вайскопфа привертала і Україна. З Україною письменник був зв'язаний по різних лініях — організаційній, публіцистичній, суто літературній. Його гаряче цікавили і доля Закарпатської України, і успіхи України радянської. В 1925 р. про Вайскопфа як письменника з широкими інтернаціональними інтересами згадує В. Поліщук у книзі нарисів «Розкол Європи».

В другій половині 20-х років ім'я Вайскопфа досить часто з'являється на

сторінках української періодики. Журнал «Червоний шлях» (1928, № 11) і прогресивний західноукраїнський журнал «Вікна» (1928, № 8—9) друкують його статтю, присвячену сучасній молодій німецькій літературі. Журнал «Критика» (1928, № 6) вміщує ґрунтовну розвідку Вайскопфа «Шлях революційного поета. Йоганнес Бехер». У «Вікнах» публікуються стаття «Йоганнес Бехер», художній репортаж «Жовтий динаміт» і репродукція дружнього шаржу на Вайскопфа, зробленого відомим чеським художником - карикатуристом А. Гоффмейстером. З'являються також художні твори Вайскопфа в українських перекладах: збірка «Втеча до Франції, 4 новели» (ДВУ, Х.-К., 1930), оповідання «Солдат революції» (ГАРТ, Харків, 1930), роман «Слов'янська пісня» під назвою «Свобода й хліб» (ЛіМ, Х.-К., 1932).

В 1930 р. Вайскопф приїжджає до Харкова як делегат другої Міжнародної конференції революційних письменників; разом з Й. Бехером, А. Зегерс, Л. Ренном та іншими бере участь у святкуванні XIII річниці великого Жовтня.

У 1931 р. Вайскопф і Е. Глезер видають великий фоторепортаж, присвячений Радянському Союзові, — «Держава без безробітних. Три роки п'ятирічного плану», який складався з 265 чудових фотографій (альбомом незабаром було перевидано у Франції видавництвом «Фламмаріон»). Окремий розділ автори присвятили Україні. В альбомі можна побачити пейзажі чорноморського узбережжя, вулиці індустріального Харкова, грандіозні будови Дніпрельстану, шахти Донбасу, верфі Миколаєва. Зі сторінок фоторепортажу дивляться на нас будівники Радянської України.

В 20-х рр. Вайскопф пише низку новел, присвячених, головним чином, становищу поневолених національних меншостей в новоствореній чехословацькій буржуазній державі — словаків, євреїв і, зокрема, закарпатських українців. Письменник змальовує економічне розорення українського Закарпаття, масову пауперизацію населення, катастрофічне зростання безробіття, сумні мандри селян у Чехію і навіть далеко Лотарингію в пошуках роботи, жахливі злидні, що панували в селах Верховини і призводили до страхітливих трагедій. Герой оповідання «Втеча до Франції» (1923) Василь Гулек, селянин із закарпатського села Збунь, повернувшись із в'язниці додому, дізнається, що його дружина Марта, збожеволівши від голоду, вбила свою дитину. В приступі сліпого жаху і горя Гулек вбиває ще трьох своїх дітей і намагається втекти у Францію з партією завербованих на роботу односельчан. У новелі «Смертний випадок» (1928) письменник на матеріалі з життя закарпатського українського села ставить іншу проблему — викриває «ідіотизм сільського життя».

У 30-х рр., коли погляди людства були прикуті до багатостраждальної Іспанії, Вайскопф по-своєму відгукується на іспанські події, пов'язуючи цю тему з темою Закарпатської України. Він пише чудову новелу «Далекий спів», надруковану в німецькому емігрантському журналі «Дас ворт», що виходив у Москві. В 1939 р. ця новела друкувалася під назвою «За сіма кордонами». Оповідання про Карпатську Україну побачило світ англійською мовою в піврічнику «Нью райтінг» (Лондон). В 1960 р. її було перекладено в Румунії.

Після ганебної Мюнхен-

ської угоди Вайскопф закликав чехів, словаків, закарпатських українців об'єднати свої зусилля в боротьбі проти агресора, гнівно таврував демагогічну «національну політику» німецького фашизму. В його прагненні посягати національну ворожнечу поміж слов'янськими народами, в його провокаційній грі на національних почуттях українців, в «обіцянках» створити для них «велику Україну» Вайскопф правильно вбачав далекосяжні німецькі плани поневолення всіх українських, в тому числі радянських територій. Письменник розкривав справжню суть «автономії», що її гітлерівці начебто надали Закарпатській Україні, і неспростовно доводив, що вони перетворили її на базу для антипольських і антирадянських провокацій, на плацдарм для своєї майбутньої експансії на північ, південь і схід.

Одночасно Вайскопф викривав зрадницьку, антинародну позицію українських буржуазних націоналістів, які співробітничали з німцями і які, слідом за князем Разумовським, колишнім ад'ютантом Петлюри, заявляли, що тільки з рук Гітлера українці одержать на решті «справедливість і порятунк». «Ті ж самі реакційні елементи, що нині провадять пронацистську політику, ті ж самі аграрії, що нині підтримують націонал-соціалістську пропаганду... на користь «великої України», — в свій час переслідували українців прикарпатської Русинії. Але між учорашньою позицією антиукраїнців і... нацистською пропагандою «великої України», змайстрованої в Німеччині, немає істотної різниці, обидві позиції в даному питанні однаково ворожі інтересам як чехословацького, так і українського народів», — писав Вайскопф

у лютому 1939 р. у французькому журналі «Ероп», у великій статті «Україна будується».

Ця проблема знаходить також художнє розв'язання в новелі Вайскопфа «Повернення» (1939), дія якої відбувається через десять місяців після Мюнхенської угоди.

В передмові до видання новели 1955 року Вайскопф писав: «Після війни здійснились бажання й надії, які автор вклав в уста одного із своїх героїв... Закарпатська Україна — так само, як і Західна Україна, — «як гілка, що невіддільна від стовбура», возз'єдналася з великою матір'ю-вітчиною».

В своїх оповіданнях про Закарпатську Україну Вайскопф виступає як чудовий знавець своєрідного національного колориту Закарпаття, натхненний співець неповторної краси Карпатських гір, їх суворості, але прекрасної природи.

В роки війни Вайскопф напружено стежить за героїчною боротьбою нашого народу проти німецько-фашистських окупантів. Перебуваючи в США, він систематично інформує американську і світову громадськість про становище в різних країнах окупованої нацистами Європи, про рух Опору, про участь кращих сил інтелігенції в антифашистській боротьбі. Знайомлячи американських читачів з подіями, які розгортались на тимчасово окупованій німцями Радянській Україні, письменник публікує в американському тижневику «Сетердей рев'ю оф літречер» (1 квітня 1944 р.) рецензію на повість Ванди Василевської «Райдуга».

Розповівши про славу дочку польського народу, українську письменницю Ванду Василевську, воєнного кореспондента і голову Спілки польських патріотів у СРСР, Вайскопф високо

оцінює її твір, підкреслюючи його справжній реалізм, зрілу манеру письма, простий, сповнений сили і поетичності стиль. Аналіз «Райдуги» він будує так, щоб дати читачам найширше уявлення про звірства окупантів на українській землі і водночас про незламність українських селян-патріотів, про «тріумф життя і людської гідності над руйнацією і варварством».

До теми України Вайскопф звертався в своїй творчості до останніх днів життя. З 1938 року і до самої смерті письменник працював над трилогією, яка мала умовну назву «Поміж війнами» («Прощання з миром», «В центрі потоку», «Світ у муках народження») і третій том якої він не встиг закінчити. Епопея присвячена крахові габсбурзької монархії, її події охоплюють період з 1911 по 1921 рік. В ній зображено два світи — життя заможних верств Чехословаччини та Австрії і долю та революційну боротьбу робітничого

класу Чехії. Географічні рамки трилогії дуже широкі. Дія відбувається в Празі й Відні, Карлсбаді й Марієнбаді, Тіролі й Зальцбургу, Женеві й Лозанні, на італо-австрійському фронті, в Тулі, Москві і на Україні.

Провідна ідея твору Вайскопфа — всесвітньо-історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції. В епопеї революція є не тільки постійним тлом. Письменник локалізує і конкретизує свою розповідь про Жовтень, обравши місцем дії для змалювання Жовтневих подій Київ. Він зображує підпільну діяльність київських більшовиків, їх підготовку напередодні жовтневого перевороту до збройного виступу, їх наради на околиці Києва — Пріорці тощо. Він малює також яскравий епізод повстання трудящих Києва проти Центральної ради у січні 1918 року.

Автор створює виразні образи київських революціонерів. Кмітливий, наділений українським гумором, трохи марнослашний, іноді

занадто балакучий, але до кінця відданий своїй справі старий київський робітник Тарас Василенко. Одчайдушний, ревнивий, запальний, але добрий і чуйний Васько. Лагідна, щира, хоробра сестра-жалібниця Шура. Суворий, безкомпромісний залізничник, член київського комітету РСДРП Петров (можливо, Вайскопф мав на увазі реальну історичну особу — М. Савельєва)... Це все люди, пліч-о-пліч з якими чеський робітник Роберт Каливода, головний герой епопеї Вайскопфа, б'ється на барикадах і проливає кров у боях за Радянську Україну.

Так протягом чверті століття німецький письменник з Чехословаччини, справжній інтернаціоналіст, різноманітними літературними й публіцистичними засобами знайомив зарубіжну громадськість з життям, історією та боротьбою мужнього і славного народу, який він щиро шанував і палко любив.

Н. МАТУЗОВА

ДЛЯ СПОКОЮ ПОКУПЦІВ. Великий універсальний магазин в Денвері, в Сполучених Штатах, повідомив про запроваджену ним нову форму продажу товарів на виплат. «Покупець складає з нами угоду на придбання товарів в кредит, але сплачує повну вартість придбаного. Це забезпечує покупцеві цілковитий спокій протягом усього часу нашого договору і одночасно не позбавляє його приємного почуття можливості купувати на виплат».

БЕЗ ВІДРИВУ ВІД ДОМУ. Одна велика туристична фірма у Сполучених Штатах пропонує тепер за відповідну плату новину: полювання на слонів у штаті Техас. Той загальновідомий факт, що в штаті Техас ніколи не водилися слони, аж ніяк не заважає справі. Фірма купує слонів і потім випускає їх у спеціально збудовані великі загородки, де туристи можуть полювати на слонів без усякого ризику для свого життя і, так би мовити, без відриву від Америки.

НЕ ПЕРЕДБАЧИЛИ. В лондонській газеті «Санді таймс» надруковано таке оголошення: «Клуб ясновидців повідомляє, що призначені на 20-е число цього місяця збори членів клубу не відбудуться з поважних непередбачених причин».

ПЕРЕКОНЛИВА РЕКЛАМА. Велика американська компанія повітряних сполучень так рекламує переваги транспортних літаків: «Повітряний транспорт — найкращий засіб перевезення живої худоби на великі відстані. Худоба добре переносить польоти й аніскільки не втрачає у вазі. Наші експерти пересвідчилися в цьому неодноразово на власному досвіді».

ВДЯЧНІСТЬ. Одна англійка протягом довгого часу годувала птахів, що сідали на її підвіконня. Птиці звикли до цього і щодня прилітали до неї. Одного разу якась перната істота принесла господарці на своєму дзьобі золотий перстень з дорогоцінним камінням.

СТАТИСТИКА НЕРВІВ. Американські лікарі запевняють, що розлад нервової системи як професійне захворювання найчастіше буває в американських журналістів. Найбільш спокійні люди, — за спостереженнями тих самих лікарів, — викладачі вищої школи.

ЧЕМПІОНКА З ПЛЕТІННЯ. Англійка Гвен Метьюмен офіційно проголошена «чемпіоном світу з плетіння». В 1965 році вона виплела 135 светрів, жакетів та інших речей, витративши на це 42 кілограми вовни.

СІРНИКИ, ЧИНОВНИКИ І ТРАДИЦІЇ. Кожен датський чиновник отримує за рахунок держави один раз на три тижні коробку сірників. Це було заведено ще в ті давні часи, коли в усіх службових приміщеннях горіли газові лампи. Тепер міністерство внутрішніх справ висунуло пропозицію скасувати цю традицію.

ЛАТКА НА ШТАНЯХ. Італійський художник Ванні Жуфре побачив на ринку знайомого селянина з досить дивною латкою на штанах. Художник запропонував йому свої брюки в обмін на залатані. Селянин погодився. Оглянувши потім латку за допомогою сильної лупи, художник дійшов висновку, що то клаптик картини стародавнього майстра. Художник поїхав до селянина і побачив у хаті полотно одного видатного художника XVII сторіччя «Мадонна з дитиною». Власник картини встиг відрізати від неї лише один клаптик у кутку.

Мозамбік. Традиційний орнамент татуїровки жінки з племені маконде.

РОЗМАЛЬОВАНІ

Слово «татуїровка» увійшло до нашої мови з французької, але корінь його запозичений європейцями з полінезійських мов, де «татуї» означає розфарбований, розмальований. Першими це слово привезли до Європи супутники англійського мореплавця Кука.

Численні археологічні розкопки свідчать про те, що звичай розкрашувати тіла дуже давній. В багатьох неолітичних похованнях знайдено кістяки, пофарбовані вохрою.

Як же виник цей звичай? Можна припустити, що бойові рубці і шрами, які вкривали тіло загартованого воїна та мисливця, поступово почали пов'язуватися в свідомості людей з уявленнями про мужність та зрілість людини. До

системи ініціацій — навчання та обрядових іспитів молоді — увійшли й різні больові випробування: опіки та поранення. Лише ті, хто мужньо зносив увесь цикл ініціацій, діставав і всі права дорослої людини.

Поступово розвинулася ціла система знаків татуїровки. Втаємниченій людині вони розповідали багато: до якого племені належить татуїований, яке його становище в суспільстві. Існували спеціальні знаки вождів, ремісників, мисливців. За татуїровкою у жінки можна було дізнатися, скільки вона має дітей.

Часто на загальноплемінних або загальнородових святах наносилися знаки родової належності. Так, наприклад, члени роду «крук» пів-

нічноамериканського племені тлінкітів малювали на обличчі крило ворони або дзьоб, залежно від того, як називався їхній родовий підрозділ. Збираючись на війну, воїни наносили собі особливий малюнок, аби залякати ворогів і легко пізнати в бою своїх.

У деяких народів Австралії, Океанії та Африки існує багато способів розмальовування тіла. Широко відомий звичай фарбувати шкіру кольоровою глиною, вапном, сажено. Деякі південноамериканські індіанці майже щодня розмальовують своє лице червоною вохрою і виводять у себе на тілі кольорові візерунки.

Члени австралійських племен розписують своє тіло білими смугами з червоними і чорними плямами. Те саме роблять і тубільці Вогняної Землі.

На деяких островах Океанії мистецтво розкрашувати тіло, особливо, обличчя, стоїть дуже високо. Ось, наприклад, франт, — який фарбує одну половину свого обличчя в цегристо-червоний колір, а другу — в оливково-зелений, потім на межі обох кольорів проводить білу лінію, опускаючи її вниз по грудях та животу, а праворуч і ліворуч від цієї лінії виводить низку візерунків на всьому тулубі. В очах своїх одноплемінників він виглядає неперевершеним красунем!

Інший спосіб прикрашати себе — це татуїровка. За допомогою гострих предметів — голок, кісток, черепашок — на тілі, обличчі, руках та ногах роблять надрізи і уколи. Тіло при цьому, звичайно, вкривається невеличкими ранками.

Потім у ці ранки і надрізи втирається сажка чи якась інша фарба, змішана з салом або маслом. Коли ранки загоюються, то на їх місці утворюються кольорові незгладимі знаки. Це дуже болюча і важка справа, але тубільці ладен витратити скільки завгодно часу і витерпіти будь-які муки, аби похизуватися перед одноплемінниками незвичайною формою і красою виведених на його шкірі малюнків.

У тубільців Алеутських островів прийнято, наприклад, обличчя та руки розписувати кольоровими фігурами, що зображують тварин, птахів, квіти. У жінок з острова Мадагаскар руки і груди прикрашені візерунками, схожими на вишивки, а круг шії — узорі, на зразок коміра.

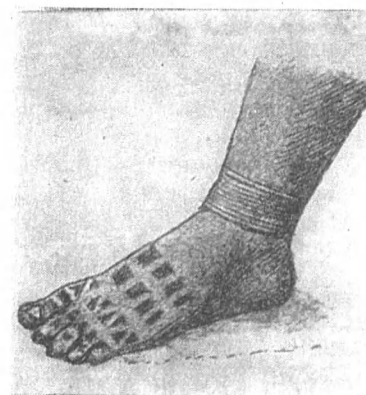
Примхливо розфарбована шкіра дівчат з островів Полінезії. Візерунки місцями нанесені так ніжно й витончено, що скидаються на мереживо. Скільки мук довелося їм зазнати, перш ніж малюнки на їхній шкірі були завершені. Особливо боляче татуювати губи. Але дівчата терпляче зносять біль заради краси, аби ніхто з подруг

не міг сказати, що в них негарні губи.

У Полінезії, де татуювання досягло найбільшої досконалості, окремі елементи його малюнка набули певного значення. Знатні люди, вожді племен вкривають тату-

Острови Океанії. Дівчина з татуюваною спиною.

Татуювана нога.

Південна Америка. Мисливець на ягуарів з племені крао.

їровою все тіло. За її орнаментом можна довідатися про родовід цієї людини, про звершені подвиги, про знаменні події в її житті.

Розкрашування тіла й татуїровка мали також і магічний зміст. Наносячи зображення тотема або духа, члени племені немов заручалися його допомогою на полюванні, в праці і в боротьбі з ворогами.

З глибини віків татуїровка перейшла до пізніших часів. Нею прикрашали себе не тільки ескімоси та полінезійці, але також жителі Бірми, Японії, Греції, Риму, Аравії.

Часто татуїровка з довільного акту перетворювалася на релігійну вимогу. Фанатичні християни виводили на всьому тілі хрести, буддисти — драконів, язичники — священні знаки. Ці зображення, за переказами, могли вберігати від пристріту, зубного болю, укусу змії, стріли ворога.

Поступово з ростом культури, розвитком естетики, погляди на татуїровку змінювалися. В Римській імперії нею таврували небезпечних злочинців. Згодом ця міра покарання знайшла гарячих прихильників в Японії.

В кінці минулого сторіччя татуїровка стала модним захопленням серед аристократів. В Нью-Йорку і Лондоні відкрилися салони, де новоз'явлені майстри задовольняли найнесподіваніші примхи. За гроші у них можна було зробити все: виколоти фрески, зображення міфологічних персонажів і навіть копії картин Леонардо да Вінчі, Рафаеля, Рубенса.

Мода на татуїровку й зараз дуже поширена в усьому світі. І не лише в «забутих богом» куточках земної кулі, але й у цивілізованих країнах. З цим кепським звичаєм ведеться боротьба. Так, наприклад, уряд Мексики запровадив податок на людей з татуїркою.

Рада вождів, місцевий орган влади племен вагаго в центральній Танзанії видав з цього приводу спеціальне розпорядження. Цей документ, надрукований мовою суахілі, містить кілька пунктів:

1. Кожний, у кого помітять розфарбоване тіло або кого застануть за розмальовуванням свого тіла нгусі (коричнева або червонувата глина з вмістом барвників), є порушник закону. При першому порушенні з нього стягується штраф у розмірі 5 шилінгів, при повторному — сума подвоюється.
2. Забороняється торгівля нгусі та його заміниками.
3. Це розпорядження стосується також приїжджих осіб, коли вони розкрашують своє тіло нгусі. Положення про грошові штрафи поширюється й на вождів».

Це розпорядження місцеві власті пояснюють так: вагаго не хочуть бути відсталим плем'ям.

ОПОВІДАННЯ

Сьогодні, 10 липня 1944 року, загинув лейтенант Рупрехт. Оце тільки пронесли траншеєю його труп, загорнутий в плащ-палатку. Навряд, щоб йому влаштували пишний похорон. Просто не час для таких церемоній, не кажучи вже про те, що лейтенант Рупрехт зажив досить поганої слави серед своїх начальників. Вони вважали його за боягуза, але боягузтво його було зовсім не того характеру, як це їм здавалося. Тепер, коли він помер, нам ясно, що треба робити: ми повинні зважитися.

Він прибув до нас у березні цього року, тоді, коли ми ще стояли за десять кілометрів на схід від села Олієва, почорнілі від диму і кіптяви руїни якого були оточені широким колом наших окопів — ще були оточені, бо за кілька днів усе тут мало змінитися. Вже сутеніло, коли біля польової кухні, де рота саме одержувала їжу, з густої снігової пелени виринула його довга, худа постать у розхристаній шинелі. На той час у нашій роті було тридцять два солдати. Тридцять два залишилось із ста восьмидесяти, яких разом з 357-ою піхотною дивізією тиждень тому було перекинуто з учбового табору в Радомі на фронт під Тернопіль. У цьому місті відчайдушно билася з останніх сил інша дивізія того ж самого корпусу, 359-а, і ці обидві «дитячі дивізії»,

які склалися з призовників 1926 і 1927 років народження, зазнали величезних утрат. Багато разів наш полк намагався захопити передмостовий плацдарм, створений росіянами по цей бік Серета, і деблокувати Тернопіль. Та зробити це не пощастило, і тепер від нашої роти лишилося тільки тридцять два солдати.

Командування над цими тридцятьма двома солдатами прийняв лейтенант Рупрехт. Він нерішуче підійшов до нас, і коли фельдфебель Тешнер гукнув «Струнко!» й хотів був доповісти, лейтенант квапливо й ніяково зупинив його. Немовби вибачаючись, новий командир роти відрекомендувався й почав розмову безбарвною фразою про добре товаришування і спільну боротьбу. Але десь посередині урвав її, відкашлявся і сказав, щоб нам не заважали під час роздачі їжі. Офіцерів такого типу ми досі не зустрічали на фронті. Рупрехта не тишила зосереджена в його руках влада, він не ліз на передній план, його, очевидно, гнітила покладена на нього відповідальність. Можна було уявити собі, з якою охотою він читав цікаву книжку, годинами розглядав картини в музеї, залюбки слухав концерти. Хоч він був справжнім пруссаком із Бранденбурга, проте в ньому не було анічогісінько спільного з прусськими

офіцерами-формалістами, які намагалися зробити з нас «справжніх німців і солдатів». Він наче випадково надів цей мундир, і йому сажому ніколи не спало б на думку змінити контору, де він служив, на казарму. Як він став офіцером, для нас лишилося загадкою. В минулі роки, напочатку війни, ми, напевно, зневажливо відверталися б од нього, бо він зовсім не відповідав нашому ідеалові офіцера — офіцера, за яким німецький солдат без вагань ішов би в бій. Але тепер був 1944 рік, ми перегоріли, ми вже не вигравали битв, а тільки відчайдушно намагались вижити.

Лейтенант глянув на нас, подивилися й ми на нього. Стомлені були ми, стомлений був і він, але то різна була втома. Протягом останніх днів ми зовсім знесилилися — три доби майже не спали — і чіплялися за такі нікчемні вигадки, як «фюрер послав парламентаріїв в Іспанію, щоб укласти мир із західними союзниками», сподівалися, що станеться це чудо і Ради змушені будуть скласти зброю; уявляли собі, як після довгих років поневірянь і постійного страху перед смертю виліземо із своїх окопів і щілин, рушимо до залізничних станцій і поїдемо додому. Але лейтенант Рупрехт знав, що цього не буде. Він бачив перед собою довгу важку дорогу, яку нам доведеться пройти, ясніше від нас передчував той жахливий кінець, що чекав на нас, але йому бракувало сили діяти так, як велів розум. Наш командир без віри виконував те, що називалося обов'язком кожного німецького солдата. В цьому й полягала його провина, яка дедалі зростала й зростала. Скільки було таких, як він, я зрозумів тільки згодом. І коли мене щось і дивувало, то це те, як сталося, що переважна більшість народу так легко дозволила малій меншості тероризувати себе.

В хуртовину, саме коли рота зібралася біля польової кухні, — це було через кілька хвилин після того, як лейтенант прийняв над нею командування, — солдатам наказали сісти в автобус і повезли їх польовими й лісовими шляхами, засніженими луками й ланами на якусь ділянку фронту, де противник тільки-но прорвав наші лінії.

Це була справді дивна поїздка. Ти вигідно сидиш на м'якому сидінні, кузов автобуса ніби відгородив тебе од війни, ти почуваш себе в безпеці й затишку. А через мить виходиш з машини, і твої ілюзії щезають у спалахах ракет, у цокотанні кулеметів і вибухах снарядів.

Ми знову у вирі війни. Прибули на місце прориву. Власне, це вже не можна було називати проривом. Бо тут німецького фронту вже не існувало. Вийшовши з авто-

буса, ми опинились у селі, яке крутим схилом ніби підіймалось угору. Потім розійшлися по хатах і чекали дальших наказів. Селяни, які відчували, що наближається година їхнього визволення, разом із своїми родинами тримались осторонь і з підозрою дивилися на нас, чекаючи, що принесуть їм наступні години. Незабаром надійшов наказ зібратися, а на світанку ми вкупі з іншими такими ж розбитими частинами пішли крутою сільською вулицею вгору до церкви. Та тільки-но ми перейшли пагорб за церквою, як за нами піднявся стовп землі й диму. Міномети, протитанкові і легкі гармати стріляли раз у раз, снаряди перекопували землю. Та ми будь-що мусили пройти через це пекло, іншого виходу в нас не було.

Ми повільно посувалися вперед по рівній, як стіл, місцевості, поки вогонь противника не примусив нас залягти. Ми не мали маскувальних костюмів, — обидві «дитячі дивізії» постачалися вкрай погано, — раді були вже з того, що знайшли цей жалюгідний захисток на узбіччі дороги. Відчайдушно вгризалися ми лопатами в мерзлий ґрунт. Протягом години я пробив землю на глибину меншу, ніж ширина долоні. Біля мене копали лейтенант і фельдфебель Тешнер. Коли ми переставали копати і дивились у бік противника, нам видно було, як у бліде зимове небо злітали міни, схожі на летючих риб. Досягши найвищої точки, вони з шипінням і свистом падали на нас. Тоді ми втискалися в землю і, рахуючи секунди, з жахом чекали — чи зараз роздеруть вони нас на шматки. Десь опівдні рої мін погустішали. В інтервалах лунали короткі сухі постріли гармат, після яких одразу ж було чути вибухи снарядів. Ось снаряд пробив насипаний наді мною й лейтенантом бруствер і, не вибухнувши, застряв у задній стінці нашої щілини. Лейтенант Рупрехт обережно визирнув, нараз він схопився на ноги і гукнув:

— Танки! Вони атакують! Усі назад!

Мабуть, багато солдатів загинуло під час нашої втечі. Я ще й досі ніби чую, як стукає кров у скронях, а серце стугонить, мов ковальський молот. Шалений біг з останніх сил по широкій відкритій рівнині. Попереду і позаду мене, поряд мене піднімалися стовпи грязюки й диму, навколо свистіли осколки, дзижчали кулі. Нас завжди вчили, що коли наступають танки, не можна схоплюватись на ноги й тікати. Але ті, що казали таке, мали на увазі, що ми сидітимемо в добре обладнаному броньованому бліндажі. А у нас не було ніяких броньованих бліндажів. «Т-34» розчавили б нас, якби доповзли сюди, або нас знищила б вогнем з гвинтівок, багнетами й ручними гранатами

піхота, яка наступала за танками. Наказ лейтенанта врятував життя принаймні десятку солдатів. Про інший порятунок — полон — ми тоді ще не наважувались і думати.

Тепер ми знову були коло сільських хат, з яких вийшли на світанку. Ми — це лейтенант, я і дванадцять солдатів. Згодом до нас прибіг поранений у плече фельдфебель, який радів, що на якийсь час вискочить з цієї м'ясорубки. Мотоцикліст-зв'язковий повіз його на пункт медичної допомоги. Разом з іншими розбитими частинами ми йшли дорогою на Зборов, та на якомусь самотньому хуторі нас затримала польова жандармерія. Знову настав вечір. Поки лейтенант був у хаті, ми чекали на дворі і, спершись на стінку, спали. Незабаром лейтенант повернувся. Він дістав нові накази. З тону, яким він їх нам переказав, ми зрозуміли, що йому довелося почути багато неприємних слів. Його не затримали тільки тому, що повтікали не ми самі. Весь наш швидко залатаний фронт був знову прорваний у багатьох місцях, і тепер нам треба було вийти на передній край, щоб обороняти дорогу від противника, який ішов слідом за нами. Вкрай стомлені й до всього байдужі, плентались ми за лейтенантом. За півтора кілометра від хутора він виставив двох вартових. А ми, решта солдатів, викопавши лопатками щілини в обледенілих снігових насипах обабіч дороги, загорнулись у плащ-палатки і спробували заснути.

Десь опівночі мене збудив товариш. Лютувала хуртовина. Скликавши нас, лейтенант повідомив, що два танки «Тигр» доведуть нас до певного місця, звідки ми разом з ними підемо в атаку.

Ми подивились один на одного, сповнені тяжкої безнадійності. Це було чисте безумство. Штабісти досі ще кидали в різні боки полки і дивізії. А що від цих дивізій і полків лишалось? Жменька полови.

— Тікаючи від ворога, німецький солдат плямує тим самим свою честь, — після короткої паузи додав лейтенант. — Тепер ми маємо нагоду змити з себе цю ганебну пляму.

Його слова звучали непереконливо. І як він міг нас переконати? Якби ми могли сміятися, ми зняли б такий регіт, що його почули б у штабах, де так піклуються про нашу честь. Про честь? Ми були виснажені, жили в бруді й смороді, мерзли й голодували, на нас чатувала смерть, ми не знали, як довго ще триватимуть ці муки й це лихо, ми не знали, за віщо нам доводиться все це терпіти, а оті базікають про якусь честь? Ми мовчали, але наша мовчанка була красномовніша за будь-які слова.

Нарешті, один з нас наважився:

— Як же ми в таку хурделицю знайдемо оті два танки? — запитав він.

— Одному з вас я пришпилю на спину аркуш паперу, — втомлено сказав лейтенант. — Він піде вперед, а я буду через кожні десять кроків спрямовувати його за допомогою маршової бусолі.

— Мине багато годин, поки ми до них доберемося в такий спосіб, пане лейтенант, — зауважив інший солдат.

— До шостої ми вже впораємося. — Лейтенант намагався говорити твердо. — Такий наказ.

Авжеж, такий наказ, отже, все ясно. Наказ! І що тут можна було вдіяти?

До нашого рою додали двох солдатів телефонної роти, які мали прокласти лінію. Ми зійшли з дороги і рушили вкритими глибоким снігом полями, а хуртовина лютувала дедалі більше. Надлюдське напруження забирало в нас останні сили. Ми брели по коліна в снігу, піт потоком збігав по наших спинах, а, зупиняючись, ми відчували крижаний холод — вогі сорочки липли до тіла. За годину ми пройшли, може, кілометр, а може, лише п'ятсот метрів, не знаю. Голос лейтенанта керував солдатом, до спини якого був пришпилений аркуш паперу. Поряд мене йшли ті двоє солдатів з телефонної роти. Вони, тягли на собі важкі прилади і ще більше змучились, ніж ми. Я вже ледве тримався на ногах, мені все було байдуже. Раптом я спіткнувся. Хтось витяг мене із снігу. Хтось коло мене впав, звівся на коліна і знову впав. Навколо гула хурделиця, солдат з аркушем паперу на спині ішов за п'ять кроків поперед нас. Ми мусили високо нести нашу честь! Нашу честь! Більшого знущання не можна було й вигадати. Те, що відбувалося з нами, здавалось якимсь страхотливим сном, сном з привидами, і цими привидами були ми. Лише божевільний міг погнати нас в атаку, нас, до краю виснажених і змучених. Один із солдатів телефонної роти попросив лейтенанта зробити перепочинок. Лейтенант відмовився, і мав слухність. Якби ми спинилися, ніхто з нас не пішов би далі, це було ясно. Але ж ясно було й те, що ми не могли йти далі. «Лягти й лежати, спати, більше не прокидатися», — думав я. Чи вб'ють тебе росіяни, чи ти замерзнеш, чи тебе віддадуть до військового суду, — хіба то не однаково? Це безумство повинне кінчитися, а як — не має значення. Я відчував, як сон змагає мене дедалі сильніше, як навколишній світ перестає для мене існувати, як поширюється навколо величезна порожнеча, і думав: «Я самотній, зовсім самотній. Навкруги тільки ніч і сніг. Нічого більше нема, крім ночі й снігу. Взагалі, на світі не існує нічого, крім мене, ночі й снігу. Тепер я засну, а коли

прокинувся, буде вже по всьому, все минеться: і війна, і ніч, і сніг». І я вважав, що ці думки цілком природні. Вони чимраз більше пожирали мою волю, поглиблювали мою втому. Мабуть, інші солдати були в такому ж стані, бо коли я спробував озирнутися навколо, то побачив крізь хуртовину кілька темних плям на білому полі.

Голос лейтенанта ледве-ледве проривався в ту порожнечу, яка утворилася в моєму мозкові. Він розмовляв з двома солдатами телефонної роти, але мій слух сприймав лише окремі слова, наче то були останні сигнали корабля, що йде на дно:

— Налагодити зв'язок... батальйон... поспішайте...

Раптом у голові прояснилося. Я почув, як лейтенант говорив по телефону:

— Пане майор, доповідаю вам, що ми перебуваємо ще за три кілометри від того пункту, де домовилися зустрітись. Через сніг мої люди не можуть іти далі. Вони вкрай виснажені.

Мої почуття так загострилися, що я чув з телефонної трубки голос того, хто відповідав, але не розумів, що він казав. А лейтенант знову заговорив — розпачливо й розгублено:

— Але ж далі не можна! Вони знесилені до краю!

Я розплющив очі й побачив, що лейтенант сидить упритул коло мене. «Добре, — задоволено подумав я. — Він одверто каже тим тиловим щурам у батальйоні, що ми більше не можемо йти. Тепер кінець». Час від часу голос із навушників проривався крізь виття хуртовини, але зрозуміти нічого не можна було. Нарешті, лейтенант промовив сповненим безнадії голосом:

— Спробую. Слухаюсь, пане майор! О шостій годині на умовленому місці. Слухаюсь!

Останні слова він майже прокричав.

Сонливість з мене як рукою зняло. Боже мій! Невже цьому безумству ніколи не буде краю? Лейтенант підвівся. В сніговій завії його постать височіла, мов стовбур сухого дерева.

— Встати! — крикнув він. — Ми повинні йти далі!

Але в цю хвилину до його свідомості, певно, дійшло, що він наказує людям, які вже перестали бути людьми, стали привидами, майже мерцями, яким байдуже, чи треба пройти три кілометри, чи три тисячі кілометрів. Він не зможе примусити нас пройти й три кроки. Певно, він це збагнув, збагнув і те, що й сам нездатен іти. Але якщо він не міг іти вперед, то тим паче не міг повернутися назад. Лейтенант підняв руки і хотів був повторити свій наказ, але зразу ж безсило опустил їх і сів у сніг. Ко-

ли я зрозумів, що він відмовився від наміру примусити нас діяти, я заплющив очі й поринув у сон...

Прокинувся я у якійсь хаті. Вранці нас знайшли і принесли сюди. Деякі солдати дуже поморозилися, і їх відправили до госпіталю, іншим, у тому числі лейтенантові й мені, знову треба було вирушати на передній край. Але від цієї перспективи нас урятував снаряд, що накрив нас, саме коли ми ладналися в дорогу. Одного вбило на місці. Осколки врізались мені в плече і в ногу. Лейтенанта поранило в руку і в голову. Це врятувало його від військового суду. Допомогло й те, що заплановану танкову атаку з «тиграми» було скасовано ще раніше, ніж він доповів майорові про те, що ми не можемо йти далі. Просто в штабі батальйону цього ще не знали.

Три місяці я не бачив лейтенанта Рупрехта, бо весь цей час пролежав у госпіталі. А тоді повернувся в свою роту, яка займала позиції на висоті 334. Наш компоту прибув туди на кілька днів раніше. Звичайно, це була вже не наша стара рота. Крім лейтенанта, фельдфебеля Тешнера, який виписався з госпіталю ще місяць тому, і мене, в ній лишилося тільки троє з тих, хто брав участь у безрезультатних боях. Решта солдатів, здебільшого юнаки 1927 року народження, лише нещодавно прибули з батьківщини. Разом нас було сорок три чоловіки, і ці сорок три чоловіки мали обороняти ділянку фронту, яка клином врізалася в передній край росіян. На КП роти я доповів командирові про своє прибуття, і лейтенант Рупрехт зрадив, побачивши мене. Проте лейтенант був чимсь пригнічений, бо коли я з ним прощався, щоб піти в окопи, він сказав:

— Певно, нам судилось разом накласти головами.

«Мабуть, начальство не дуже його милує», подумав я. Хтозна, якого прочухана він дістав у березні за невиконання наказу. Мені аж негаразд зробилося, коли я подумав, чим це могло для нас закінчитися.

Я прийняв командування третім роєм, і вже другого дня зрозумів, що він хотів сказати тими словами. Росіяни мали розпочати наступ. Тому німці відійшли з першої лінії траншей і займали лише висоту 334. Цю висоту Рупрехт із своєю ротою мав обороняти до останнього солдата. Отже, нас було приречено на смерть. Та лейтенантові не довелося брати участі в страті своїх сорока трьох солдатів. Його поцілила куля російського снайпера. Ми знайшли свого лейтенанта з маленькою дірочкою в лобі, з якої витекло трошечки крові. «Чому він вийшов з траншеї у такий час? — думали ми. — Адже він знав, як тут небезпеч-

но. Чи, може, він зробив це навмисне?» Усе могло статися. В усякому разі, для нього все скінчилося, а ми повинні були жити далі, і жили, відчуючи страх перед тим, що мало настати. А настати мали ураганний вогонь і рукопашний бій, настати мала смерть, неминуча, запланована генералом, який командував цією ділянкою фронту та його штабом. Лейтенанта вже не було серед нас, він не вказав нам дороги, на якій ми могли б зберегти життя, а нам дуже хотілося зберегти своє життя.

Цього вечора ми і проклинали лейтенанта Рупрехта і водночас заздрили йому. Для нього все вже було позаду. А ми ще мали пережити найтяжчі години.

Дот був досить просторий. Коли в квітні фронт стабілізувався, сапери викопали цей дот у глинястому ґрунті на північному краї висоти 334 і вкрили трьома рядами круглих колод діаметром не менше, ніж двадцять сантиметрів. Отже дот захищав і від важких мін. Підлогу вкривав шар гнилої соломи, принесеної з так званої «блакитної хати», яка стояла за висотою. Грубкою, зробленою з каністри, тепер, у липні, не користувалися. Зброя висіла на оббитій дошками стінці навпроти збитих з грубих дощок входних дверей. Коло дверей було вузьке віконце, крізь брудні шибки якого пробивалося тьмяне світло. Сапери прорізали вікно на висоті людського зросту, але щось побачити крізь нього було неможливо. Хіба що дно не дуже глибокої ями. В доті можна було вільно стояти. Сходи його починалися від входу і закінчувалися в окопі, який різко повертав праворуч.

Ранком, після смерті командира роти, я лежав на соломі під віконцем, поринувши в тривожний сон. Мертвий лейтенант приходив до мене уві сні, віщуючи мою загибель. Фельдфебеля Тешнера я також бачив у цьому сні. Нашу роту вважали за таку небоєздатну, що навіть не дали нам іншого офіцера. Найбільше гнітило нас те, що командування ротою тепер механічно переходило до фельдфебеля Тешнера. Його ми зневажали. Навіть у хаотичні картини мого сну він вдерся з пляшкою горілки в руку. Ледве встиг він її спорожнити, як навколо почали вибухати снаряди... Фельдфебель кинув пляшку і з дивовижною швидкістю почав, наче кріт, закопуватися в землю. Від цих вибухів я прокинувся і тут зрозумів, що вибухи — то не сон. Снаряди вибухали біля входу до нашого дота безперестану, один за одним.

Тоді нас у доті було п'ятеро. Двоє стояли на посту біля кулемета, але їх уже, напевно, вбито. Я був переконаний, що це розпочався наступ росіян, про який нас попередили заздалегідь. Четверо охоплених

смертельним страхом юнаків збилося коло мене в кутку, що здавався їм найбезпечнішим захистком. А нищівний ураган надворі лютував із страшною силою. Вибухом зірвало двері дота і жбурнуло на нас. Дивно тільки, що не чути характерного шипіння мін і виття снарядів. І враз я збагнув, що хтось кидає в наш дот ручні гранати. Мені аж на серці похололо. Якщо росіяни вже зайшли на висоту, то порятунку нам нема. Досить, щоб лише одна граната влетіла в дот, і від нас лишиться саме клоччя. Один з юнаків, що були зі мною, дико закричав. Його поранило осколком у ногу. Я підтяг його ближче до себе і кишеньковим ножом розрізав на ньому чобіт.

— Мерщій давайте перев'язочний пакет! — сердито крикнув я хлопцям.

Виступати в ролі санітара за таких умов було цілковитим безглуздом, бо на всіх нас чекала загибель, але, подаючи допомогу юнакові, я міг на якусь хвилину забути про близьку катастрофу.

Гуркіт вибухів не вщухав, осколки свистіли чимраз частіше. Раптом запала мертва тиша, але вона тільки сповнила мене жахливою впевненістю, що тепер усьому край. Зараз червоноармієць просуне в двері дота автомат і натисне на курок. А я не хотів отак гинути. Тягнувши за собою пораненого солдата, я дістав з кобури пістолет і наготувався стріляти. Ту ж мить промайнула чиясь тінь, хтось крикнув:

— Гей! Ви там, у доті! Ви ще живі?

Обережно, попід стінкою я підкрався до входу і визирнув. На верхній сходинці, коло ходу сполучення, перехилившись до мене, стояв солдат.

— Все гаразд? — побачивши мене, спитав він.

— Одного поранено, — відповів я. — Що там трапилось?

За його спиною з'явилися наші кулеметники. Я нічого не розумів.

— Краще б ти виліз із своєї ями, — сказав солдат.

Коліна в мене тремтіли, коли я ліз угору тими трьома сходинками. Кулеметники намагались не дивитись на мене.

— Забирайтесь, будь ласка, на свої позиції, — сердито пробурчав я.

Вони пішли.

Солдат показав на той бік окопу.

— Він лежить там.

— Хто?

— Ну, ваш фельдфебель.

Я пильно подивився на солдата, але той навіть оком не змигнув. Тут мою увагу привернув якийсь предмет, що лежав коло моїх ніг. Він був схожий на пружину кишенькового годинника,

— Це ж.. це ж від нашої гвинтівкової гранати, — сказав я.

Він кивнув. Я підняв спіральну пружину й почав її розглядати. Якщо у гвинтівкової гранати викрутити донну втулку і відірвати разом з дротом, що з'єднує її із зарядом, то таку гранату можна використати як ручну.

У мене майнула жахлива здогадка.

— Фельдфебель?.. — нерішуче спитав я.

— Фельдфебель, — потвердив він.

Я пішов ліворуч у траншею. За поворотом лежав фельдфебель Тешнер.

— Мертвий? — спитав я, озирнувшись.

— Непритомний, — відповів солдат. — Коли він кинув на вас цю штуку, я ззаду вхопив його за горлянку і трохи притиснув.

— Але ж навіщо він це зробив, чорт забирай?..

Солдат знизав плечима. Знявши каску, він тримав її за ремінець і погойдував ту-ди й сюди.

Я схилився над фельдфебелем. У ніс мені ударив запах горілки.

— П'яний? — спитав солдат.

— Не більше, ніж звичайно, — відповів я. Тут мій погляд упав на кулеметників, і я відчув, як мене охоплює лють. — Хіба ці осли не помітили, що він збирається знищити нас?

— Він погнав їх геть з позицій, — відповів солдат.

— Вони повинні були вбити його!

— Чого ти хочеш від них? — спитав солдат. — Вони ж діти, їм лише по сімнадцять років.

Я подивився на нього уважніше. Це був літній чоловік. В його темному густому волоссі вже біліла сивина. Худорляве обличчя, ніс з горбинкою і під оком шрами — знак, залишений війною. На ремінці висів шкіряний чохол. У руці скорострільна гвинтівка.

— А хто ти такий? — спитав я. — Адже ти не з нашої роти.

— Єфрейтор Пенцке, — відрекомендувався він. — Сподіваюсь, ти не заперечуватимеш, якщо я називатиму тебе паном унтер-офіцером. Я належу до снайперської роти нашої дивізії. Мене прислали до вас.

— Ти прибув тільки сьогодні вранці?

Він кивнув.

— Звідти, — промовив він, показавши кудись назад.

— Ти хочеш сказати, з блакитної хати?

— Авжеж.

— А чи знаєш, друже, що тобі не минути братської могили, якщо ти затримаєшся тут до наступу? Ми повинні обороняти висоту до останнього солдата.

— Я маю пайку на три дні, — відповів єфрейтор. — Потім утечу звідси.

— Якщо не буде пізно, — сказав я.

Очі його звузились.

— Втекти ніколи не пізно, — якимось не-виразно відповів він.

Мій погляд знов упав на фельдфебеля.

— Чому ця свиня зробила це? — спитав я.

— Однесіть фельдфебеля в його дот, — байдуже сказав Пенцке. — Адже тут його не можна лишити.

— Щодо мене, то нехай він здохне, — різко сказав я, але все ж послухався Пенцке.

Двоє солдатів мого відділення віднесли Тешнера на КП роти, що розташувався в густому чагарнику метрів за п'ятдесят позаду нашого дота. Звідти я зателефонував до «Сивки» — це була умовна назва нашого батальйону — і доповів ад'ютантові про те, що сталося. Вилаявшись, він наказав мені написати доповідну записку, а фельдфебеля роззброїти і під вартою відправити ввечері на КП батальйону. Пораненого солдата також відправити в тил. (Удень ми не могли пройти заболоченим видолинком, бо нас обстріляли б з гармат). Під кінець розмови ад'ютант запитав, кого б призначити командиром роти замість фельдфебеля Тешнера. Довідавшись, що лишилися самі унтер-офіцери, він вилаявся і доручив мені тимчасово прийняти роту. Увечері, мовляв, прибуде новий командир. На цьому моя розмова з «Сивкою» закінчилася.

Пораненого солдата з мого відділення ми також однесли на КП роти, і Пенцке попросив у мене дозволу зайняти куток, що звільнився в моєму доті. Він знайшов на моїй ділянці траншеї гніздо для своєї гвинтівки й сподівався, що звідти зможе успішно вести снайперський вогонь. Я дивився, як він витягав із свого чохла оптичний приціл і припасовував його на дулі гвинтівки. Проте він, здається, ставився до свого завдання без особливого ентузіазму, бо пізніше, обходячи позиції, я заставав його то тут, то там біля вартових. Пенцке виправдовувався, твердячи, що шукав зручнішої позиції, але я натякнув йому, що мені байдуже, що він робить. Я сказав, що його присутність усе одно нічого не може змінити в нашому безнадійному становищі, і він погодився зі мною. Опівдні я зустрів його знову, і він провів мене на КП роти — я хотів глянути, як ідеться фельдфебелеві Тешнеру.

Той досі був непритомний. Хлопець, якого він поранив, лежав поряд нього на соломі. Як і вся рота, він знав, що вступив фельдфебель, але не злостився на того, навіть був вдячний Тешнерові, бо завдяки йому міг покинути лиховісну висоту 334.

Минула й друга половина дня, але Тешнер досі так і не опритомнів. Усі ми були

тієї думки, що фельдфебель симулює. Він хотів, щоб його взяли за божевільного і відправили в тил. Я вирішив будь-що викрити його, перешкодити йому втекти з фронту, і в такому дусі склав рапорт. Потім я знову спустився в траншею й навідався до Пенцке, який сидів собі в своєму снайперському гнізді й курих цигарку. Над нами голубіло безхмарне небо, сонце сяло й гріло, і тільки окопи, які порізали хвилясте, заросле травою поле, і вирви від снарядів між окопами свідчили про те, що йде війна. Он шугнула польова миша, вгорі над нами кружляв шуліка. Здавалось неймовірним, що кожної хвилини ревуче пекло наступу може порушити цю мирну картину.

Спочатку ми мовчали, а трохи згодом я розповів дещо про себе, потім Пенцке скупими словами змалював своє життя. Він був одружений, мав дванадцятирічну дочку і сімнадцятирічного сина. Я спитав, чи його син уже служить у війську. Обличчя Пенцке стало замкненим, він лише кивнув. Певне, щоб змінити тему розмови, він заговорив про військовий завод, на якому працював токарем. Улітку 1942 року його взяли в армію. Після короткого навчання він два роки відступав з боями в складі армійської групи «Південь» і дійшов аж сюди, до висоти 334. Здавалось, йому не хотілося розповідати про пережите на війні, і я його про це й не розпитував. Нарешті, ми заговорили про фельдфебеля. Пенцке спитав, що являє собою Тешнер як людина. Я знизав плечима. Тешнер ніколи не був моїм героєм. У ньому було щось од перукаря — ота чорна, масляниста чуприна — і справді, в його солдатській книжці було зазначено, що за фахом він — перукар. Чи то він мало заробляв на цій роботі, може, його приваблював сіро-зелений мундир та безтурботне життя в армії у мирний час, — цього я не знав. У всякому разі він був солдатом-професіоналом і спокійно сидів собі в цейхгаузі якоїсь казарми. Але на початку 1944 року він зустрів дівчину, яка віддала перевагу його чорній чуприні перед лисиною його тодішнього гауптфельдфебеля. Інакше кажучи, Тешнер, який вважав себе Казановою, став уперек дороги своєму гауптфельдфебелеві, чого той, звичайно, не міг стерпіти. Тешнер і незчувся, як опинився в учбовому таборі в Радомі. Там він намагався втопити своє горе в морі горілки. Добувати її на той час було нелегко, але сімнадцятирічні рекрути, які одержували щотижня півлітра монопольки, не наважувалися пити її після першої спроби, яка мало не кінчилася для них трагічно. Тешнер за безцінь скуповував пляшки з цією бурдою і ховав під ліжко, там їх зібралось

ціла батарея. А пити він був великий мастак. Одного разу він побився об заклад, що одним духом вип'є великий келих винного спирту. І зробив це. Згодом він розкрив мені секрет цього трюку. Перед тим, як пити горілку, треба випити багато води, щоб алкоголь не облік слизову оболонку шлунку. Коли нас відправили на фронт, він проклинав своє рішення стати професіональним солдатом, хоч мусив би визнати, що саме завдяки цьому його довго не посилали на фронт. Більшість солдатів його віку, які не були професіоналами, потрапила в окопи набагато раніше. На фронті галасливий Тешнер став дуже скромним. Під час атак він ішов позад взводу на поважній відстані. Якщо раніше він не вважав солдатів за людей, то тепер, коли їм доводилося під артвогнем обладнувати для нього бліндаж, він розводився про товаришування на фронті. Зрозуміла річ, коли надходили продукти, він забував про товаришування. Перед тим, як роздати пайки, він сам нажирався досхочу. Звичайно, після цього він вимагав собі повної пайки. Були в Тешнера й позитивні риси. Він не чіплявся до своїх людей, ні на кого не доносив і не робив собі кар'єри коштом інших. Він добре ставився до матері й регулярно надсилав їй свою платню. Будучи п'яний, намагався кожному прислужити. Тож не дивно, що коли Тешнер напивався, всі раділи. А коли він...

Та я не зміг продовжити своєї розповіді. Звідкись іззаду почулося гучне ревіння. З чагарника, де містився КП роти, з криком вибіг фельдфебель Тешнер. Великими стрибками мчав він уздовж ходу сполучення, становлячи собою чудову мішень для російських снайперів. Але не пролунав жоден постріл, і Тешнер біг далі.

На якусь мить я наче заціпенів. Потім закричав Тешнерові, який саме наближався до нас:

— Стій! Стій!

Але Тешнер не звернув на мій крик ніякої уваги. Перестрибнувши через траншею, він побіг униз схилом, у напрямку ворожих ліній. Спершу я був подумав, що він хоче перебігти до росіян, та враз побачив: адже він біжить до мінного поля! З грудей моїх вирвався якийсь придушений зойк, та було вже пізно.

Постать фельдфебеля зникла в хмарі вибуху. Коли дим розвіявся, ми побачили, що Тешнер, скоцюрбившись, лежить біля неглибокої чорної вирви в траві.

Я втер піт з чола. Пенцке повернув голову і подивився на мене.

— Все ж таки я думаю, що він не був симулянт, — сказав він за хвилину.

Якщо фельдфебель Тешнер і справді збожеволів, значить, і ми ось-ось збожеволіє-

мо. Нас змучила думка про те, що доведеться загинути на цій проклятій висоті 334. Найбільше нервувало не те, що на висоті відбувалося занадто багато подій, а те, що на ній відбувалося їх надто мало. Бо ж не можна було надавати серйозного значення вибухам кількох мінометних мін протягом дня. І все ж таки всі ми знали, що це тиша перед бурею. З боку ворожих позицій до нас долинали гудіння танків і автомашин — там готувалися до наступу. Вночі цей шум чути було особливо чітко. Літаків у росіян теж більше, ніж достатньо: ми бачили над собою тільки радянські машини. Коли ж якось велика група німецьких бомбардувальників з'явилась над ворожими тилами, щоб розбомбити позиції противника, російські винищувачі атакували їх і розігнали.

Разом із солдатами, які ввечері забрали від нас пораненого і принесли нам їжу, прибув лейтенант Перні, новий командир роти. Разом з іншими унтер-офіцерами я чекав на нього на КП роти, і перше, чим він привернув мою увагу, була срібна відзнака за участь у ближньому бою і золотий «німецький хрест» на його грудях. Але ще більше вразило мене його обличчя. Здавалося, ніби його виліпив Арно Брекер: воно було германське, неоковирне, сміливе. Видно було, що ця людина не терпіла від надміру почуттів. Перні мав вигляд справжнього горлоріза. Як розповідали, йому на все було наплювати, головне, щоб він міг доповісти: «Наказ виконано!» Між ним і змученим гризотами сумління Рупрехтом зяяла глибока безодня. Цей не знав, що то таке — гризоти сумління. Я доповів лейтенантові про те, про що слід було доповісти.

— Що ви кажете? — піднявши брови, сказав Перні. — Фельдфебель Тешнер досі лежить на полі? Це ж просто нечувано! Хто командує відділенням? Унтер-офіцер Кун? Послухайте, унтер-офіцер Кун! Наказую запасному відділенню: поховати вбитого цієї ж ночі!

Даремно я вказував на те, що Тешнер потрапив на мінне поле поперед наших траншей і що у високій траві не можна розпізнати, де міни, до того ще й уночі. Нічого не допомогло. Лейтенант Перні презирливо скривився і крізь зуби процідив:

— Ви ж не хочете залишити мертвого товариша просто неба?

Кун приголомшено вирячився на лейтенанта. Цей наказ аж ніяк не вкладався в його тупій голові. Проте лейтенант уже перейшов до іншої теми. Він прочитав нам доповідь про те, як він врятує становище на висоті 334. Тепер я був переконаний, що у нього манія величчя. Минулого року, коли Червона Армія прорвалась до Житомира,

він з сотнею солдатів залишився у лісі, в оточенні, і протягом п'яти днів відбивав усі атаки, — так він принаймні розповідав, — поки німецькі війська не вивільнили їх з кільця. Він мав намір те саме зробити й на висоті 334. Для нього радянський наступ мав закінчитися не поразкою німецьких військ, а їхньою славною перемогою. Він вірив у фюрера і в його полководчий геній, як у самого господа бога.

— Це дуже просто, — закінчив він своїм різким, гугнявим голосом. — Ми дозволимо взяти нас в оточення. Частини, які стоять за нами, перехоплюють удар росіян, і через три дні весь район буде очищено від противника.

Його оптимізм не міг обманути нікого з нас. Після всього, що нам досі довелося пережити, кожен уважав, що наш фронт буде розгромлено і наш відступ перетвориться на втечу, після якої ми вже не перейдемо в наступ. Те, що готував для нас цей горлоріз в орденах, лейтенант Перні, було таким самим безумством, як те, що чинили генерали та їхні штаби.

— Завтра вранці я огляну позиції, — роздратовано повів далі лейтенант, не почувши слів схвалення, на яке чекав. — Ми їх зробимо неприступними, і більшовики розіб'ють об них голови. Фюрер буде нами задоволений. Сподіваюся, що кожен виконає свій обов'язок. Не забудьте: хоробрі солдати дістануть нагороду.

Дістануть нагороду! Може, він мріяв про «рицарський хрест» і підвищення по службі. Ми ж думали про інші хрести, про хрести дерев'яні, які поставлять на наших могилах. А може, над нами не буде й дерев'яних хрестів. Може, нас просто закопають, як пристрелених скажених собак.

Певно, тому, що ми не змогли належно оцінити виступ лейтенанта, він припинив свої повчання і дозволив піти з КП роти. Унтер-офіцер Кун, який досі не міг перетравити наказ, даний йому лейтенантом, тихо лаявся.

Десь опівночі на мою ділянку траншей прийшов Кун з двома солдатами і попросив мене трохи попилувати, поки вони принесуть труп Тешнера. Та чим я міг йому допомогти? Вони самі мали пилувати, щоб не підірватися на мінах.

І вони поховали мерця, але один з тих двох солдатів таки натрапив на міну. На щастя, перш як умерти, він зміг доповзти до окопів, інакше Кунові довелося б іще раз вийти на мінне поле, щоб принести і його.

Широке добродушне Кунове обличчя скривилося, коли в нашому доті він закрив очі вбитому хлопцеві із свого відділення. Потім він пішов на КП роти, і згодом я до-

відався від ротного зв'язкового, що він кинув лейтенантові в обличчя: «Один солдат за вашим наказом здох, пане лейтенант!»

Але Перні важко було чимось дошкулити. Він сказав крижаним тоном: «Якщо ви не замовкнете, я змушений буду вас застрелити за підбурювання до бунту. Ви ж знаєте, що я маю право це зробити. А зараз забирайтеся геть. Але не думайте, що я це забуду. Ми з вами ще покватаємось».

Якби у Куна було хоч трохи фантазії, він зрозумів би, що лейтенант ухвалив йому смертний вирок. Але у нього не було фантазії. Йому навіть здавалося, що він таки допік лейтенантові.

Коли вбитого солдата запасного відділення забрали з нашого дота, один з моїх хлопців заривав. Інші сиділи тут-таки, похнюпивши голови. Пенцке при цьому не було. Він допомагав виносити вбитого.

— Лягайте і спробуйте заснути, — сказав я грубо. — Через сорок п'ять хвилин зміна вартових.

Вони були такі пригноблені тими подіями, що я не міг дивитися на них без болю. Тому я вийшов з дота і подався перевірити, що роблять вартові біля кулеметного гнізда. В небі низько мчали хмари, темрява — хоч в око стрель. Штурмова група противника могла б дуже легко вдертися в наші окопи і перебити нас, але штурмові групи, мабуть, сьогодні діяли на якійсь іншій ділянці фронту. Яке безглуздя валятися тут і ждати, поки настане кінець, як безглуздо загинули Рупрехт, Тешнер і молодий солдат, — подумав я, але одразу ж одігнав ці думки, щоб не піддатися спокусі вкоротити собі віку.

Повертаючись ходом сполучення назад до свого дота, я почув голосне ридання із снайперського гнізда. Заглянувши туди, я побачив хлопця, якого так приголомшила смерть солдата з Кунового відділення.

— Що ви робите тут, Пейзерт? — різко спитав я. — Адже я наказав вам спати.

Пейзерт схлипнув.

— Я не можу спати, — видушив він із себе.

— А чому? — спитав я з удаваною байдужістю. — Бо ти побачив, як умирає людина? Це може статися з кожним із нас. Якщо ми вийдемо звідси живими, це буде щастя. Смерть на війні — річ звичайна.

Якусь хвилину панувала тиша. Хлопець важко дихав.

— А ви хочете вмерти, пане унтер-офіцер? — запитав він нарешті.

— Ні, не хочу, — відповів я. — Та це від мене не залежить.

— Це залежить од вас, — гостро запе-

речив він. — Якби ми відмовилися воювати, нікому з нас не довелося б умерти.

— Ого! — сказав я. — Чи не збираєшся ти зчинити заколот?

— Війна — злочин. І я не хочу брати в ній участь і стати злочинцем, — відповів Пейзерт.

«Ти не злочинець, — подумав я, — інші чинять злочин проти тебе, та я не можу сказати це тобі».

— Хто це тобі такого наговорив? — спитав я. — Ти ж не сам додумався до цього. Він якусь мить вагався, перш як відповісти.

— Ніхто.

Я нахилився до нього і тихо сказав:

— Є речі, про які краще не говорити. Тому, хто так глибоко загруз у болоті війни, як ми, краще не думати про все це, щоб не збожеволіти. А той, хто буде базікати отак, як ти, заробить кулю. Трибунал. Розумієш?

Хлопець ухопив мене за плече. Я відчув на своєму обличчі його подих.

— Але ж мусить бути якийсь вихід з цього безумства!

Як часто я сам думав про це і не знаходив відповіді.

— Виходу нема.

— Невже росіяни уб'ють нас, якщо ми здамося в полон?

Я здригнувся. Мене ніби громом ударило: адже він висловив мої найпотаємніші думки.

— Чи ти з кимось говорив про це?

Після короткого вагання він сказав:

— Говорити з кимось про це нема потреби. Я певен, багато солдатів думає про це. Та не подумайте, що я й справді хочу здатися в полон, пане унтер-офіцер. Я сам не знаю, що кажу.

Останні слова він вимовив покvapливо й перелякано. Мабуть, збагнув, як небезпечно таке говорити. Тепер хлопець намагався якось викрутитися.

— Що ж, гаразд, — сказав я. — Іди в дот і спи. Всі ми знервовані. Хтозна, коли ми зможемо як слід виспатися.

Він протиснувся межі мною і стінкою окопу. Я прихилився до стінки і втупився в темряву, яку раз у раз прорізували ракети. Здатися в полон. Та чи це вихід? Що чекає на нас по той бік фронту, в полоні? Я бачив, як поводяться з полоненими у нас. Якщо нас жде те саме, тоді краще вмерти. І ще одне: коли ми повернемося з полону додому? Як довго ще триватиме війна? Чи не краще спробувати пережити все в полоні, ніж здохнути тут? У мене й усіх цих сімнадцятирічних хлопців, у яких украли молодість, життя ще було попереду. Невже ці напівдіти мусять загинути? А хіба хтось

із нас має шанси вижити? Адже ми німецькі солдати!

Стомлений я повернувся до мого дота й ліг на солому.

Рано-вранці прийшов ротний зв'язковий Габеркорн — він приніс наказ лейтенанта укріпити позиції. Лейтенант прийде згодом і дасть точніші вказівки. Те, що нам наказали робити, було безглуздом, бо наші позиції були обладнані так добре, як це тільки можливо. Земляні укріплення були ненадійні, а іншого матеріалу, крім землі, у нас не було. Я послав хлопців на нашу ділянку траншей, щоб вони поглибили хід сполучення, що вів до вбиральні. Пенцке зібрався був поглибити своє снайперське гніздо, але коли я через якийсь час навідався до нього, то побачив, що він сидить собі в своїй ніші й курить цигарку. Він анічогісінько не зробив! Я сів коло нього.

— Ну й лайно, — сказав я. — А лейтенант хоче з нами виграти війну.

— А ти б цього не хотів? — лагідно спитав Пенцке.

— Чи ти вважаєш мене за ідіота? — обурився я.

Він мовчки затягнувся цигаркою.

— Всі ми тут пропадемо! — пробурмотів я. — Як мені набридло все це!

— Ти не єдиний, — відповів Пенцке.

Глянувши на поле, я побачив зайця, що біг по «нічий» землі. «Йому добре,— подумав я. — Війна його не стосується, біжить собі, куди заманеться. Звичайно, і його може пристукнути, але ж він не має розуму, це його велика перевага».

— Недавно я щось знайшов, — урвав Пенцке хід моїх думок. — Поглянь-но.

Обережно озирнувшись, єфрейтор витяг з нагрудної кишені папірця. Я почав читати друкований текст:

«Національний комітет «Вільна Німеччина»

Спілка німецьких офіцерів.

Товариші з 357-ої піхотної дивізії!

Навесні ваша дивізія зазнала величезних утрат. Що ви робитимете, коли Червона Армія почне новий наступ? Вам знову доведеться відступати, бо ваші позиції втримати неможливо.

Гітлерівську війну програно!

Що чекає вас попереду! В дальших битвах, коли ваші дивізії будуть оточені й розгромлені, загинуть тисячі німецьких офіцерів і солдатів — заради Гітлера! Якщо ви дозволите, щоб він і далі верховодив вами, Німеччина перетвориться на бойовище і не лишиться й фундаменту для її відбудови. Вітчизну буде зруйновано.

Припустити цього не можна!

Кожен повинен знати: тепер ідеться про

те, щоб зберегти життєву силу німецького народу.

Тому ми, учасники німецького визвольного руху, кажемо вам: не підкоряйтесь наказам Гітлера! Негайно припиніть бойові дії й цілими частинами переходьте на бік Національного Комітету.

В лавах руху «Вільна Німеччина» збираються всі національно свідомі німці, щоб боротися проти Гітлера, за вільну, незалежну Німеччину!

Вступайте до наших лав й боріться разом з нами.

Гітлера треба скинути, щоб жила Німеччина!

**Уповноважений Національного Комітету
«Вільна Німеччина»**

Ця листівка є перепусткою для всіх німецьких солдатів і офіцерів, які здаються в полон Червоній Армії!»

Потім ішло ще кілька рядків російською мовою.

Пенцке взяв у мене папірця і знову сховав його до нагрудної кишені.

Мені й раніше доводилося читати подібні листівки, але ніколи ще становище не було таким критичним, як тепер. Після розмови з Пейзерттом минулої ночі переді мною багато разів поставало питання: вмерти чи здатися в полон? І ще на одне звернула листівка мою увагу. Адже йдеться не тільки про самого мене, не тільки про хлопців, у яких попереду все життя, — йдеться про долю моєї вітчизни, про долю Німеччини, яку я любив.

— Що ти скажеш на це? — спитав Пенцке, пильно дивлячись на мене.

«Будь обережний, — подумав я. — Може, він хоче тебе спровокувати. Не вийде».

Я глянув через бруствер і побачив, як один з російських солдатів необережно висунув голову з окопу. Пенцке, помітивши, що я на щось видивляюсь, і собі глянув у тому напрямку. Затим, скося зиркнувши на мене, він приклав до плеча свою гвинтівку з оптичним прицілом — мені здалося, що він робить це дуже неохоче — і натиснув на курок. Хмарка куряви знялася над окопами противника більше, як за п'ять метрів від цілі. Голова російського солдата зникла. Що ж, тепер ясно. З такої гвинтівки просто неможливо було так схибити.

— Промазав, — ніяково пробурмотів Пенцке.

— Добрий з тебе снайпер, — іронічно сказав я.

Він знизав плечима.

В окопі позаду нас почулися кроки. Підійшов лейтенант Перні. Він спитав, у кого стріляли.

Пенцке доповів і почув у відповідь зневажливе:

— Ну й тютій!

Потім лейтенант запитав мене, що тепер роблять мої солдати, і коли дізнався, що вони поглиблюють підхід до вбиральні, загорлав, що я, мабуть, з'їхав з глузду: як можна гаяти час на обладнання вбиральні, коли треба дбати про підвищення боєздатності роти. Я мовчав.

Лейтенант тут-таки наказав, щоб мої люди збудували два нових снайперських гнізда і обладнали ще одну запасну кулеметну позицію. Нараз він щось помітив у розташуванні противника.

— Скажіть-но, — звернувся він до мене, — що то видніється там, коло дерева із збитою кроною?

— Це закопаний в землю «Т-34», пане лейтенант, — пояснив я. — Навесні наші самохідні гармати підбили його, тож тепер росіяни використовують його як спостережний пункт.

— Вони, мабуть, добре бачать нас із цього танка, — замислено промовив лейтенант.

Пенцке стурбовано глянув на мене.

— Де закінчується мінне поле? — спитав лейтенант.

— Он там, коло кам'яної брили, пане лейтенант, — відповів я.

— До танка метрів триста, — промимрив він. — Треба спробувати. — Він знов обернувся до мене: — Прошу вас точно виконувати мої накази, — сердито сказав він і зник у траншеї.

— Він щось надумав, — сказав Пенцке.

— Цілком можливо, — відповів я і пішов переказати своїм людям наказ лейтенанта.

Протягом дня мені не сходила з думки листівка, але я не мав змоги поговорити з Пенцке. Лейтенант стежив, щоб наш трудовий запал не охолов, а коли я опинявся біля єфрейтора, поруч завжди був іще хто-небудь.

Увечері мене викликали на КП роти. Спершу я подумав, що викликають у зв'язку із щоденною видачею раціону. Проте, доповівши командирові роти про своє прибуття і озирнувшись навколо, я побачив, що солдати обозу ще не привезли продуктів. Зате тут були всі унтер-офіцери. Отже, йшлося про щось інше.

Коротше кажучи, в лейтенанта виникла блискуча ідея: розбити закопаний танк. Звісно, не він мав це зробити, а його солдати. Це було таке безглуздя, що командир четвертого відділення, не повіривши власним вухам, запитав:

— Тепер, коли росіяни от-от почнуть наступ, пане лейтенант?

Випроставшись, Перні кинув на нього зневажливий погляд.

— Саме тепер! — прогунгавив він. — Якщо росіяни розпочнуть наступ, вони не знатимуть, що відбувається тут, у нас. Ми зробимо їх сліпими, чи розумієте ви, сліпими!

Ми цього не зрозуміли, але промовчали. Хоч ми не вчилися у військових училищах, кожному з нас було ясно, що цей спостережний пункт не відіграє ніякої ролі в планах російського наступу.

Мабуть, помітивши мою скептичну посмішку, лейтенант вирішив залучити до участі в цій авантюрі і мене.

— Унтер-офіцер Кун, — сказав Перні, — о двадцять третій годині тридцять хвилин ви з запасним відділенням почнете атаку на закопаний танк. Візьмете з собою кумулятивні заряди. А ви, — звернувся він до мене, — з трьома солдатами підете за ними слідом до кам'яної брили. Звідти прикриєте Куна вогнем.

— Слухаюся, пане лейтенант! — пробелькотав я охриплим голосом.

Десь близько півночі я зайшов у дот до Куна. Його люди лежали на соломі, втупивши очі в стелю; дехто марно намагався заснути. Думки про те, що чекало їх, не давали їм спати. Вони відчували подих смерті і боялись її, але не чинили опору. Вони були приречені на смерть і чекали на виконання вироку.

Я коротко поінформував Куна, як збираюся використати в бою моїх людей, а він на всі мої запитання щодо підготовки до операції відповідав уривчастим «так» і «ні». Нарешті ми посідали один проти одного на тонких березових колодах і поринули в спогади. Я знав, що й перед Куном проходять картини минулого життя і, слухаючи його, збагнув, як пластично й чітко постають вони перед ним. В його розповіді, — схоже було на те, що він розмовляє сам з собою, — мене вражали не так події його життя, як його ставлення до них. В його житті не було чогось виняткового. Що особливого було в тому, що він у забутому богом закутку Нижньої Франконії працював у кам'яному кар'єрі? Що особливого було в тому, що він мав одинадцять братів і сестер, які роз'їхалися хто куди, бо життя в їхній місцевості вкрай убоге? Що особливого було в тому, що його батько і дід працювали в тому ж самому кам'яному кар'єрі? Він уважав це за цілком нормальне явище. Народитися, працювати, вмерти — це відбувалося за певним планом. Так установив бог. Так було завжди і так мало залишатися. Він повинен був робити в кар'єрі, а це не мало нічого спільного з політикою. Війну він розглядав як вияв якоїсь вищої сили, як

божу кару. Ці погляди були на диво примітивні, але вони великою мірою розкривали його вдачу. Коли його взяли до війська, він стрийняв це як поклик долі. Спокійно виконував усі накази і став так званим «добрим солдатом», якого підвищували в чині згідно з установленими строками. Кун і надалі залишався б «добрим солдатом», коли б не лейтенант Перні, який своїми безумними наказами вносив сум'яття в його важкодумну голову.

Кунова розповідь про війну — то одісея німця цих років, почата в Польщі, продовжена у Франції та Югославії й ще не закінчена в Росії. Тихо, одноманітно називав він етапи цієї останньої великої мандрівки: Рава Руска, Умань і Черкаси, Полтава і Харків, зупинки під час утечі через Донець, Дніпро й Дністер аж до того місця, де перебував нині. Та це був лише варіант того, що довелося пережити мені самому, і я не слухав його, а поринув у власні думки. Опам'ятався я тільки тоді, коли він простяг мені листа.

— Якщо я не повернусь, надішли його моїй дружині, — сказав він.

Я не хотів брати листа.

— Краще віддай його лейтенантові, — відповів я. — Зі мною теж усяке може трапитись.

Він рішуче похитав головою.

— Лейтенантові? Ніколи! А з тобою нічого не скоїться. Ти безумовно повернешся.

— Дурниці. Повернешся й ти, — сказав я, хоч був переконаний в протилежному.

На обличчі в нього з'явилася жалюгідна посмішка.

Я скипів. Яке безумство! Всі вони йдуть на смерть, і кожен з них знає це, і насамперед отой Перні, бездушний, обвішаний орденами вбивця з пещеним обличчям, який віддав згубний наказ. Вони мовчать і дозволяють, щоб їх гнали на смерть. Я згадав речення з листівки: «Тепер ідеться про те, щоб зберегти життєву силу німецького народу». Час уже покласти край цій бойні. «Німецьчина повинна жити, якщо нам і доведеться вмерти», — писав у своїх віршах Генріх Лерш¹. Але героїчний запал, яким сповнювали мене колись ці рядки, давно вивітрився. Якій Німеччині жити, якщо всі ми здохнемо? Ідеться про збереження життєвої сили німецького народу, писалося у листівці. «У тебе є вихід, Кун, — подумав я. — Переходь на той бік! Переходь на той бік!» Та сказати це вголос я не наважився, тільки безперестану повторював у думці. Нараз відчинилися двері дота і зайшов лейтенант Перні.

— Все готове? — спитав він.

— Все готове, пане лейтенант, — відповіли Кун і я водночас.

Перні глянув на годинник.

— На вихідні позиції! — наказав він.

Я повернувся до свого відділення, і вже за дві хвилини разом з двома солдатами вийшов з окопів. Кулемет, що його ми взяли з собою, я встановив у вирві від снаряда, праворуч від кам'яної брили, а сам із стрільцем Пейзертом зайняв позицію в яру, метрів за двадцять відтіля. Ми були наготові. Кун міг починати.

Так я ніколи й не зрозумів, що сталося. Мабуть, мені дуже пощастило, бо я лишився живий. Перше, що я відчув, опритомнівши, це ніби з моїх легенів видушують повітря: мені здалося, що моя голова розламається на шматки при найменшому порухові. Я побачив Пенцке, який нахилився наді мною, і зрозумів, що лежу в своєму доті, освітленому каганцем, зробленим з голівки ручної гранати.

— Він опритомнів, — сказав Пенцке ротному зв'язковому Габеркорнові, який стояв позад нього. — Можеш доповісти про це лейтенантові.

— Що таке? — спитав я і спробував підвести голову, але, відчувши гострий біль, знову опустив її.

— Лежи спокійно, — сказав Пенцке.

Я лежав спокійно і не ворухився. Повернувся Габеркорн.

— Я сказав йому.

— Ну?.. — спитав Пенцке.

— Якщо він поранений, відправте його в тил, якщо ні, нехай залишається, — сказав зв'язковий.

— І це все? — з погрозою в голосі запитав Пенцке.

— Все.

Пенцке щось злісно пробурмотів.

— Можеш забиратися, — промовив він.

— Його не поранено.

Габеркорн вийшов.

— Пити, — попрохав я.

Пенцке приклав флягу мені до губів, і я напився. Стало трохи легше, і я згадав...

Ось у пільмі бовваніє кам'яна брила. Біля неї з темряви ночі виринають невиразні постаті — люди Куна. Нахилившись, вони повільно просуваються вперед і зникають у напрямку закопаного танка. Хоч як напружував я слух, але не міг нічого почути. Хвилини бігли, і я вже почав сумніватися, що Кун із своїми людьми досягне цілі. Нараз десь попереду пролунав постріл, і зразу ж у небо злетіли дві ракети, заливши схил висоти яскравим білим світлом. І на цьому схилі чітко вирізнялися постаті сімох солдатів запасного відділення. Я заплющив очі.

¹ Генріх Лерш — робітничий поет, якого згодом засмоктала твань нацистської демагогії.

Для Куна і його людей це означало загибель. Застрочили кулемети, почувлися глухі вибухи ручних гранат. А я нічим не міг допомогти Кунові та його солдатам, бо вони були між нами і противником — ми не могли стріляти. Нараз десь за танком засичав вогнений струмінь. Вогнемет. Я мало не закричав од жаху. І ще я почув оглушливий тріск — певно, Кун спустив запобіжник кумулятивного заряду й зжурнув його, після чого лощину почали обстрілювати міномети. Здається, по кам'яній брилі почала бити протитанкова гармата. Звичайно, росіяни до неї пристрілялися. Треба було відходити — ми нічим не могли допомогти Кунові. Схопившись, я гукнув: «Назад!» — Ту ж мить мені в обличчя вдарила хвиля розпеченого повітря і я відчув сильний удар по касці. Вибуху я вже не почув.

— Хто приніс мене сюди? — спитав я.

— Я, — похмуро озвався Пенцке. — Пейзерта несли кулеметники. Тепер вони понесли його на медпункт.

— Дякую, — прошепотів я і тут згадав, що Пенцке хотів супроводити мене на цю операцію, а я різко відмовив йому.

— Дурниці, — грубо відповів єфрейтор.

Що кулеметники вважали мене за вбитого, він мені не сказав.

Хоч голова боліла, я підвівся.

— А що з Куном та іншими? — прокричав я.

Пенцке довго мовчав.

— Ти справді хочеш, щоб я говорив про це? — запитав він.

Прокинувшись другого ранку, я відчув, що шок минув, я міг ворушитись. Коло мене сиділо двоє солдатів з мого відділення. Тривога, викликана подіями цієї ночі, незабаром уляглася. Насилу підвівшись на ноги, я вийшов у траншею. Двоє солдатів, які стояли біля кулемета, зачудовано витріщилися на мене. Адже вони були певні, що я загинув. Вони доповіли, що нічого особливого не сталося, а я спитав, чи донесли Пейзерта до батальйонного медпункту.

— Дорогою він помер, пане унтер-офіцер, — відповів один із кулеметників. — Осколки побили йому весь живіт.

Я одвернувся. Пейзерта вбито. Я згадав нашу останню розмову. Він не хотів умирати і не хотів бути злочинцем. Тепер усе для нього минулося.

Я пішов траншеєю, поки не побачив Пенцке в його снайперському гнізді. Він сказав «Доброго ранку!» і «Як ся маєте?», але на відповідь не чекав. Я задивився на білі хмари в блакитному небі.

Раптом Пенцке порушив мовчанку:

— Подивись туди... де стоїть танк.

Досі я навмисне уникав дивитися в той бік. Глянувши, я помітив кроків за десять

попереду танка кілька чорних плям на спаленій траві. Це були трупи солдатів Кунового відділення.

— Він ще не віддав наказу поховати їх, — з гіркою іронією промовив Пенцке.

— А він уже був тут?

— Ще не показувався.

Я згадав про лист, що його дав мені Кун. Сьогодні ввечері треба віддати його піднощикам їжі.

А Пенцке ніяк не міг відірвати погляду від тих трупів перед танком. Щось у виразі його обличчя здивувало мене, і раптом у мене майнула одна думка.

— Слухай, Пенцке, листівка ще в тебе? Він ствердно кивнув.

— Де ти знайшов її?

— Там... знаєш, де...

— Ти хочеш сказати, коло блакитної хати?

— Так, біля блакитної хати.

— Де малий місток?

— Так, саме там.

— Дивна річ, — повільно вимовив я, пильно дивлячись на нього. — Адже там нема ніякого містка.

Якусь мить ми дивилися один на одного. На обличчі в нього майнула слабка посмішка. А може, то мені тільки здалося.

— А чому ти не віддав її?

Єфрейтор знизав плечима. Тепер він і справді посміхнувся.

— Дай мені цю листівку.

Діставши з нагрудної кишені аркушик паперу, він простяг його мені. Я знов уважно перечитав листівку і заховав. Не сказавши й слова, Пенцке вийняв з кишені коробку цигарок і закурив.

— А тобі не хочеться знати, що я з нею зроблю? — спитав я.

— А я знаю, — відповів він.

— Цікаво, що саме ти знаєш.

— Ти перейдеш на той бік.

Ми знову глянули один на одного.

— А ти не боїшся, що я викажу тебе? — спитав я.

Він показав на танк.

— Після того, що сталося там, не боюся.

— Дай мені цигарку, — попросив я.

Він простяг мені свою коробку, і я закурив.

— Звідки ти взявся? — запитав я.

— З того боку, — відповів він. — Під Тернополем я потрапив у російський полон.

— А чому ж ти повернувся?

— Щоб ви зробили те, що написано в листівці. Я працюю за дорученням Національного Комітету «Вільна Німеччина».

— Але ж це... це ж...

— Здається, ти хотів сказати «державна зрада»?

— Як ти наважився на таке?

Кинувши цигарку, Пенцке озирнувся.

— Я не нацист. Був соціал-демократом і багато в чому помилявся. І може, наробив би ще більше помилок, якби не опинився з «дитячою дивізією» в Тернопільському котлі. Я бачив, як вони падали мертвими, чув, як кликали своїх матерів.

Він важко дихав.

— А пізніше я побачив свого хлопця, який теж був у цій дивізії, побачив пошматованого осколками снарядів. Він був ще живий, і я бачив, як він умирав.

— Мовчи, — різко сказав я. — Мовчи бога ради!

Я подивився на танк і на обгорілі трупи.

Він скуштував усього повною мірою, цей снайпер Пенцке, надто повною, і я не наважувався думати про те, що він відчував, бачачи, як умирає його син.

— Залога висоти 334 повинна здатися в полон, — сказав я. — Все, що від мене залежить, я для цього зроблю, зроблю все можливе. Можеш покласти на мене.

Я простяг йому руку.

— Я вже провів підготовчу роботу, — сказав він, тиснучи мені руку.

— Про це я здогадався, — відповів я. — На перешкоді стоїть лише Перні. Тут щось треба придумати. Ми не допустимо, щоб через нього ще хтось загинув.

Але тут я помилився.

Цього дня я тільки один раз бачив лейтенанта Перні, коли той оглядав позиції.

— Я радий, що з вами не сталося чогось гіршого, — видавив із себе компоти. — Ви народилися під щасливою зіркою.

Сказавши це, він пішов, — схоже було, ніби він пересувається на хідляках, — і більше не показувався протягом усього дня. Хоч який зухвалий він був, але все-таки не настільки, щоб стати перед ротою, яка за останню ніч втратила з його вини вісім чоловік.

Увечері я віддав Кунового листа піднощикам їжі. Після цього через Пенцке запросив наших трьох унтер-офіцерів зібратися в доті запасного відділення, де тепер не було нікого. Звичайно, зв'язатися з ними було не так просто, особливо з командиром другого рою. Але я повинен був піти на цей ризик. Зрозуміла річ, лейтенант Перні й гадки не мав, що відбувається за тридцять кроків від його дота.

Почепивши свій кишеньковий ліхтарик на стовп, що підтримував бруси стелі, я сів на березову колоду в кутку дота. На табуреті, коло самих дверей, вмоствився Пенцке. Цих заходів ми вжили на той випадок, якщо трапиться щось непередбачене. Унтер-офі-

цери полягали на соломі, де раніше спали солдати запасного відділення.

— Що, власне, трапилося? — з підозрою в голосі запитав унтер-офіцер з другого відділення, Вольфгардт, невисокий чоловік з лисячим обличчям і випнутим підборіддям.

— Треба обговорити становище, — коротко відповів я.

— Без лейтенанта?

— Без лейтенанта!

— Так буде краще, — пробурмотів унтер-офіцер Емріх, командир четвертого відділення. Широкі чорні брови надавали його худорлявому обличчю погрозового вигляду.

Командир першого відділення, унтер-офіцер Рітбергер, як завжди мовчазний і заспаний, пробурмотів, що він згоден з Емріхом.

— Якої ви думки про те, що сталося минулої ночі? — запитав я.

Емріх брутально вилаявся.

— З нами буде те саме, — буркнув Рітбергер.

— Безумовно, — докинув Пенцке.

Якусь хвилину панувала мовчанка.

— Я хочу сказати вам, що думаю про все це, — заговорив я знов. — Отже, коротко: я більше не буду воювати!

Вольфгардт підвів голову.

— Що це значить: більше не буду воювати?

— Я не хочу вмирати заради таких мерзотників, як цей Перні!

— Ти маєш на увазі й тих, які стоять над Перні? — обережно запитав Вольфгардт.

Емріх засміявся.

— Звичайно, він має на увазі і їх!

— Хочеш поскаржитися на Перні? — трохи помовчавши, запитав Вольфгардт.

— Навіщо?

— Тоді я не розумію, що ти збираєшся робити, — знизавши плечима, промовив він.

Пенцке кинув на мене швидкий погляд. Я глибоко зітхнув.

— Ви знаєте, що ми повинні удержувати висоту 334 до останньої людини, — сказав я. — Знаєте, що це означає.

— Вольфгардт, ти знаєш, що це означає? — іронічно спитав Емріх.

— Ми всі накладемо головами, — сказав низенький унтер-офіцер.

— А тобі хочеться цього?

Вольфгардт похмуро скривився.

— Послухайте, — сказав я. — Нам усім треба здатися в полон до того, як росіяни почнуть наступ.

Вольфгардт закліпав очима й похнюпився. Моя пропозиція нікого не здивувала. Емріх згідливо кивнув мені.

— Я вже теж думав про це, — байдужим тоном сказав він. — Оцеї напоумив мене. — Він показав на Пенцке.

Я з полегшенням зітхнув. Одного ми вже залучили на свій бік.

— А ти, Рітбергер, що скажеш? — запитав я.

— Якби тільки росіяни подарували нам життя...

— Я прийшов з того боку, — сказав Пенцке. — Росіяни захопили мене в полон у Тернопільському котлі, а я досі живий.

— Дуже дякую за інформацію, — озвався Рітбергер. — Мені б тільки хотілося довідатися, хто ти такий. Я здамся разом з вами.

«Вже двоє на нашому боці, — з полегкістю подумав я. — Та що скаже третій?»

— А ти, Вольфгардт?

— Але ж цього не можна робити, — пробелькотав той.

— Ти хочеш здохнути?

— Звичайно, не хочу.

— То в чому ж річ?

Очі Вольфгардта блукали по доту.

— Я ж член партії, — прошепотів він.

— Росіяни не вб'ють тебе за це, — сказав Пенцке.

— Це ти кажеш тепер.

— Я знаю.

— Чорт забери! — вилаявся Емріх. — Я також член партії. Але ж треба колись визнати, в яку компанію ми потрапили!

— Як ти можеш казати таке про партію? — зірвалося з тремтячих губ Вольфгардта.

— Та вона на це заслужила із своїм шолудивим псом Гітлером.

В доті запала мертва тиша. Такого ще ніхто з нас не наважувався говорити.

— Браво! — промовив Пенцке.

Вольфгардт мовчав.

— Я вірив у них, як у вічне блаженство, — промовив Емріх. — Але більше не буду. Тому я й здамся з вами разом.

— Ну, а ти, Вольфгардт, що вирішив? — запитав я ще раз.

Вольфгардт хотів щось сказати, але не зміг вимовити й слова.

— Твої люди, — Пенцке спробував вплинути на нього, — приєднуються до нас без зайвих розмов. Запевняю тебе.

— Я хочу тебе попередити, Вольфгардт, — з погрозою в голосі сказав Емріх. — Якщо ти ляпнеш лейтенантові хоч би одне слово, я поверну всю справу навиворіт. Скажу, що ти обкрадав товаришів, ображав фюрера і робив іще чортзна-що. Я давно в партії, мені Перні скоріше повірять. Але мені не хотілося б робити це.

— Дурниці, я нічого не скажу, — озвався нарешті Вольфгардт. — Але я чув, що росіяни розстрілюють усіх членів партії.

— Гляди, не нароби в штани, там тебе не вб'ють, — сказав Пенцке. — Я гарантую.

Вольфгардт вагався.

— Якщо це правда, — наважився він, — тоді я з вами. Але як ви примусите лейтенанта взяти в цьому участь?

Емріх злобно засміявся.

— Ти підеш до нього й скажеш: «Ми просимо пана лейтенанта супроводити нас у полон!»

— Тому я й питаю! — пробурмотів Вольфгардт.

— Вихід у нас один, — люто сказав Емріх. — Убити цього мерзотника, і зробити це треба негайно!

Вольфгардт відсахнувся.

— На роль убивці вам доведеться шукати когось іншого!

Рітбергер теж похитав головою.

— На це ми не можемо піти.

Я глянув на Пенцке, він на мене.

— Це справа ваша, — повільно промовив він. — Ти повинен зважитися.

— На сумлінні цього мерзотника смерть восьми солдатів, ні, навіть дев'яти — з тим, який загинув позавчора! — Емріх кипів. — Перні — вбивця. Чи заслужив він щось інше?

— І мені не подобається твоя пропозиція, Емріх, — сказав я. — Ми не можемо так просто вбити лейтенанта Перні.

— А що, коли ми захопимо його і передамо росіянам? — запропонував Вольфгардт. Мабуть, він гадав, що, передавши росіянам Перні, він тим самим зменшить небезпеку для власної особи.

— А коли, на твою думку, ми повинні його захопити? — іронічно пирхнув Емріх.

— Про це нам треба домовитися із зв'язковими, — відповів Вольфгардт.

— Це погана ідея, — сказав я.

Пенцке підняв руку.

— Поговорити із зв'язковими ви зможете тільки завтра, — застеріг він. — Вночі вони завжди коло нього. Отже, ви лише завтра зможете покинути висоту. А тоді може бути занадто пізно.

— Хіба ти знаєш, коли почнеться наступ? — запитав Рітбергер.

Пенцке похитав головою.

— Я не генерал. Про це ніхто мене не повідомив.

— Нема ніяких ознак, що наступ почнеться завтра, — сказав Вольфгардт.

Емріх плюнув на соломку.

— Чому нам не позбутися його зразу? Треба покінчити з Перні, і тоді весь персонал висоти ще сьогодні вночі наживає п'ятами.

— На якого дідька здався нам той Пер-

ні? — озвався Рітбергер. — Адже ми можемо втекти й без нього.

Я похитав головою.

— Тоді нам довелось б покинути тут обох зв'язкових, бо ми не можемо сповістити їх. Це непорядно. Або всі, або ніхто.

— Значить, доведеться чекати завтрашньої ночі, — сказав Вольфгардт.

— Я згоден, — промовив Рітбергер.

— Нічого іншого не лишається, — сказав я.

— Чорт забирай! — вилаявся Емріх.

Підвівся Пенцке.

— Будемо сподіватися, що ви не зробили помилки, — сказав він.

Ми зробили помилку.

Після рішучої розмови з командирами відділень ми з Пенцке повернулися до нашого дота. Нарешті я скинув із себе тягар, що останніми днями так гнітив мене. Взявши з полицки, яка висіла над моїм сінником, пляшку горілки і мою пайку продуктів, я попросив Пенцке випити зі мною. Разом з нами випили обидва вільні в цей час солдати мого відділення, яких, звичайно, неабияк здивував мій піднесений, жартівливий настрій. Таким вони мене ще ніколи не бачили. Пенцке поводився стримано, але він також був у доброму гуморі. Звичайно, своїх намірів ми не відкрили.

Десь об одинадцятій годині ми лягли спати. Вночі хтось поторсав мене за плече. Це був Пенцке.

— Ти нічого не чуєш? — запитав він.

Стерши долонями сон з очей, я почув глухий, наче підземний, гуркіт. Мені перехопило подих.

— Наступ! — похмуро промовив Пенцке. — Вони почали на півночі.

Зайшов один з вартових.

— Щось трапилось, пане унтер-офіцер, — пробелькотав він тремтячими губами. — Ліворуч од нас.

Ми з Пенцке вийшли із дота. Вже займався ранок чотирнадцятого липня. На півночі краями небо червоні ракети. Відкрийте загороджувальний вогонь попереду наших ліній, щоб Червона Армія їх не прорвала, — наче благали вони.

— Занадто пізно, — приголомшений, звернувся я до Пенцке. — Занадто пізно. Що ми тепер...

Цю мить я почув у повітрі страшний шум, гучніший за шум сотні водоспадів. Він шалено наростав. Далекі постріли, виття снарядів, гримучі вибухи... Ми завмерли в своїх окопах. Наступ поширився й на нашу ділянку.

Пенцке підповз до мене й щось сказав,

але в цьому гримучому пеклі я майже оглух.

— Снаряди лягають позаду нас, — крикнув він мені в самісінькі вуха. — Росіяни не обстрілюють висоту.

Це справді було так. Тепер я переконався, що близько від нас не вибухнув жоден снаряд.

Обережно висунувши голову над краєм окопа, я подивився назад. Скільки сягав зір, завіса з диму відрізала нас від тилів. Червоні ракети злітали над тилами й падали. Вже тільки поодинокі німецькі гармати вели вогонь.

Пенцке знову крикнув мені у вуха:

— У нас є ще один вихід. Не стріляти, коли росіяни підуть в атаку. Жодного пострілу. Вони знають, що я тут. Ми повинні підняти білі прапори.

— Іди до інших командирів відділень! — прокричав я у відповідь. — Я зроблю це з моїм відділенням і відділенням управління роти. Про Перні я також потурбуюсь.

Нахилившись, Пенцке зник у траншеї.

Я наказав моїм солдатам, щоб вони ні в якому разі не відкривали вогню, і побіг ходом сполучення, що вів до КП роти. Тут я міг натрапити на Перні, але мені це було байдуже. Озирнувшись, я побачив, як у лощину перед нашими позиціями заїздять з півдня три «Т-34». За ними бігли російські піхотинці. Я подався далі. Перед КП роти я зустрів Габеркорна.

— Наказ лейтенанта: ні кроку назад! — гукнув він мені. — До нас ідуть самохідні гармати!

Це була брехня. Через пекло, що вже перемістилося на другу і третю лінії, не могла пробитися ніяка самохідна гармата. І звідки б міг Перні дізнатися про це? Телефонні дроти вже, певно, давно посічені арт-вогнем.

— Слухай сюди, Габеркорн! — закричав я, вхопивши зв'язкового за барки. — Нас ніщо тут не врятує. Ти це знаєш дуже добре. Якщо ми хочемо залишитися живими, треба скласти зброю. Зрозумів?

— Слухаюсь, пане унтер-офіцер.

— До дідька «унтер-офіцер»! Щоб росіяни нас не прикінчили, з нашої висоти не повинен пролунати жоден постріл! Затямив?

— Слухаюсь, пане унтер-офіцер!

— Скажи це й Евелінгові! — кричав я. — Де лейтенант?

Габеркорн знизав плечима, але нараз щось згадав і кивнув у напрямку другого ходу сполучення, що вів од КП роти на ділянку четвертого відділення.

— Він там!

Кров захолола у мене в жилах: в ході сполучення майнула згорблена постать

Перні. Лейтенант тримав у руках панцерфауст.

— Біжи верхом, переймай! — крикнув я Габеркорнові. — Не дай йому вистрелити! Я спробую дістатися туди через цей хід сполучення.

Габеркорн помчав геть. Наче божевільний, біг я траншеями. Але на тому місці, де я сподівався застати Перні, не було нікого. Зате на повороті я здивав захеканого Пенцке.

— Все гаразд! — крикнув він. — Ми ще встигнемо. Ти залагодив справу з Перні?

— Перні має панцерфауст! — вигукнув я. — Мабуть, він десь тут.

Пенцке відразу оцінив обстановку і побіг назад, я — слідом за ним. І тут в одному стрілецькому окопі ми побачили лейтенанта. Він тримав панцерфауст, наготувавшись стріляти.

Наче крізь туман, я побачив, як Пенцке, вхопивши лопату, кинувся до лейтенанта. Цю мить за спиною Перні в окопі з'явився Габеркорн.

Пенцке відкинув лопату і затулив обличчя руками. Перні натиснув на курок панцерфауста. Вогонь, що вихопився з труби, проковтнув Габеркорна. Внизу, в лощині, пролунав глухий вибух.

— Великий боже! — пробелькотав я. — Великий боже!

Перні повернув голову. Його спітніле, брудне обличчя розпливалося в радісній усмішці.

— Я в нього влучив! — крикнув він. — Я в нього влучив!

Так, він влучив у «Т-34», який вже був

біля наших окопів. Пенцке зробив стрибок. Я встиг помітити вираз подиву на обличчі Перні. Але тут єфрейтор ударом кулака звалив лейтенанта на дно окопу.

Переступивши через непритомного лейтенанта, Пенцке пішов до того місця, де лежав Габеркорн. Він повернувся з перекошеним обличчям.

— Не дивись на нього, — сказав він. — Ти його...

Останніх слів я не почув. Бо навколо завили снаряди, загриміли вибухи. Посипалися на нас уламки дерева з розбитих бліндажів. Наче рука велетня розкидала укріплення на висоті 334. Земля двигтіла од вибухів. Нас огорнув густий дим. Гуркіт дедалі наростав. Я не знав, чи я ще живий, чи вже помер.

Коли вогонь трохи ущух, я почув коло себе стогін. Це стогнав Пенцке, якому осколок влучив у груди.

— Білий прапор! — прохрипів він. — Швидше! У моєї хлібній торбинці.

Там справді лежав клапот білої ганчірки: певно, він уже давно носив його при собі.

Я прив'язав білий клапот до жердини, вирваної вибухом із стінки бліндажа, і підняв його над краєм окопу.

За півгодини ми йшли в полон. Я, лейтенант Перні, унтер-офіцер Рітбергер і дванадцять солдатів. Рітбергер і троє солдатів — важко поранені, ще троє — легко. Серед дев'ятнадцяти вбитих залишився єфрейтор Пенцке.

*З німецької переклав
Марко ЗІСМАН*

АВСТРІЯ

Австрійський поет Гергарт Барон протягом десяти років вивчав питання, яке досі майже не досліджувалося. Ідеться про історію австрійської пролетарської поезії.

Гергарт Барон розшукав твори понад 1800 поетів-робітників, які жили в Австрії протягом останнього століття. Відомий австрійський письменник Франц Кайн пише в газеті «Тагебух», що праця Гергарта Барона — справжній науковий подвиг.

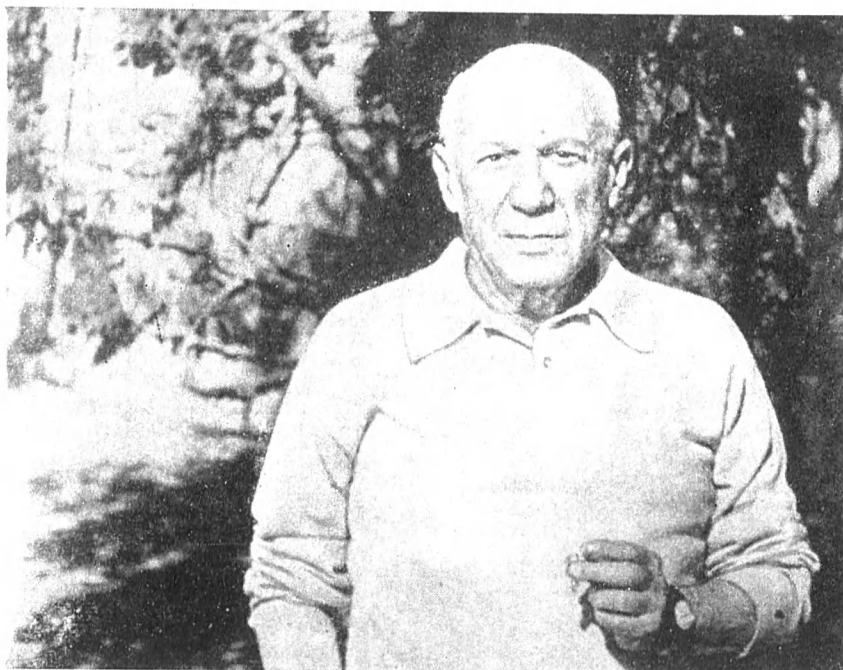
АНГЛІЯ

Алек Гіннес і Сімона Сіньюре — винавці головних ролей в шекспірівському «Макбеті», поставленому

Алек Гіннес в ролі Макбета на сцені театру «Ройал Корт».

ШАНА ХУДОЖНИКУ

Пабло Пікассо. Фото дружини художника Жаклін. 1966 рік.

Ювілей Пабло Пікассо, якому наприкінці минулого року сповнилося вісімдесят п'ять років, відзначало все прогресивне людство. Французька преса урочисто святкувала цей славний ювілей, виставка творів художника експонувалась у двох величезних виставочних залах столиці Франції.

Газета «Юманіте діманш», зокрема, подала багато матеріалів, присвячених творчості художника. Письменник П'єр Декс в статті «Пікассо — художник-революціонер» розповів про творчий шлях Пабло Пікассо, починаючи з 1900 року. Крок за кроком, період за періодом постають перед нами шість з половиною десятиліть шляху великого французького художника, який ось уже понад двадцять два роки перебуває в лавах Французької комуністичної партії. В 1944 році, коли Пікассо став комуністом, він заявив кореспондентові американського журналу «Нью мессіж»: «Мій

П. Пікассо. Малюнок. Травень, 1952 р.

вступ до комуністичної партії логічно випливає з усього мого життя, з усієї моєї творчості. І тому я з гордістю кажу, що ніколи не вважав образотворче мистецтво тільки красним мистецтвом, розвагою; я хочу своїм малюнком і своїми фарбами, оскільки це і є моя зброя, якнайглибше проникнути в свідомість світу і людей, аби ця свідомість з кожним днем

все більше і більше визволялася... Так, я усвідомлюю, що муситиму завжди боротися своєю творчістю разом з справжніми революціонерами».

Тижневик «Юманіте діманш» вмістив, крім розвідки П'єра Декса, статтю Етьєна Фажона, в якій останній поздоровив ювіляра від імені редакції, і цілу низку кольорових репродукцій кращих творів Пабло Пікассо.

«Я РІШУЧЕ ПРОТИ...»

Швейцарський журнал «Екс лібріс», що виходить у Цюриху, надрукував розмову свого кореспондента з відомим драматургом Фрідріхом Дюрренматтом. Висловлювання письменника дають уявлення про суспільні погляди Дюрренматта, про його ставлення до корінних проблем сучасності.

«Ідеї, якими у нас намагаються надихнути звичайну людину, — сказав Дюрренматт, — взагалі не здатні нікого надихати. Кого, наприклад, може надихнути твердження, що Швейцарія повинна стати атомною державою, що лише на цьому шляху лежить її майбутнє? Яке майбутнє може малюватися звичайному швейцарцю на цьому шляху? Щодо мене особисто,

то я знову повторюю — я рішуче проти атомного озброєння. Боротьба за мир, на мій погляд, не лише найважливіше завдання, а й моральний обов'язок кожної чесної людини...»

Газета швейцарських комуністів «Форвертс», аналізуючи висловлювання Дюрренматта, принагідно відзначає знаменний факт: звичайно кожне слово цього видатного письменника відразу ж підхоплює вся світова преса, але нинішнє його інтерв'ю, навпаки, чомусь не знайшло майже ніякого розголосу. Чому так сталося? «Форвертс» дає на це ясну відповідь:

«Висловлювання Дюрренматта не відповідають ні концепції правлячих буржуазних кіл, ані концепції нашої офіційної преси».

ТЕАТРАЛЬНІ МУЗЕЇ ЛОНДОНА

В столиці Англії функціонують зараз три театральні музеї. Проте лише один з них — Музей Вікторії і Альберта — має пристойне приміщення, придатне для збереження та експонування великої кількості театральних реквізитів, костюмів і особистих речей видатних акторів, афіш, авторських екземплярів п'єс тощо.

Британський театральний музей змушений тіснитися в двох невеликих кімнатах, а свої скарби він експонує в різних залах і галереях міста. Лондонський театральний музей теж не може похвалитися приміщенням.

Один з найстаріших працівників Лондонського музею Мартін Холмс так визначає профіль цих закладів:

«Музей Вікторії і Альберта спеціально присвячений прикладному мистецтву. Його театральна секція особ-

ливо багата на декорації різних часів, які тут і експонуються. Лондонський музей висвітлює історію міських театрів, показує деякі аспекти лондонського театального життя не з точки зору режисера чи художника, а стосовно думки про нього глядачів».

Найцікавіші експонати зберігаються в Британському театальному музеї. Тут є особисті речі ушлявленого актора Девіда Гарріка, оздоблена діамантами пачка, в якій Анна Павлова виконувала свого славнозвісного Лебедя, костюм, в якому Кін виконував роль Річарда III тощо.

Рецензент журналу «Плейз енд плейерс» Майкл Біллінгтон виступив на сторінках журналу з пропозицією об'єднати всі три театральні музеї Лондона в Національний театральний музей.

«АРТИСТИ, ЯКИМИ МИ ЗАХОПЛЮЄМОСЯ»

Під таким заголовком «Польський огляд» надрукував статтю Романа Шидловського про трьох популярних польських акторів.

«Цього року, — пише автор, — державні премії в галузі театального мистецтва були присуджені акторам, широко відомим у всій країні.

на сцені лондонського театру «Ройал Корт».

Нова постановка «Манбета» вражає глядачів своїм незвичним виглядом. Декорацій майже немає, якщо не рахувати кількох столів і лав у сцені бенкету. Актори вдягнені за останньою модою.

«Головна принада спектаклю, — зазначає оглядач газети «Морнінг стар» Джек Сазерленд, — це вишуканість Алека Гіннеса».

АРГЕНТИНА

Іспанський драматург Алахандро Касона, який останні роки жив у Буенос-Айресі, написав перед смертю п'єсу «Рицар із золотими острогами». Хоча це твір біографічний (про життя іспанського письменника Франсіско де Кеведо-і-Вільєгаса), він, однак, порушує питання актуальні й сьогодні. Йдеться про свободу творчості, про роль митця в суспільстві тощо.

Прем'єра п'єси Касони в Національному театрі комедії в Буенос-Айресі пройшла з успіхом.

БОЛГАРІЯ

В зв'язку з шістдесятиліттям болгарського поета і публіциста, лауреата Димитровської премії Ангела Тодорова газета «Литературен

Ангел Тодоров.

фронт» вміщує велику добірку його нових віршів, інтерв'ю з ювіляром під назвою «За громадянський пафос в поезії», а також розповідь Чавдара Добрева про життєвий та творчий шлях Ангела Тодорова.

«В літературі Ангел Тодоров прийшов у 30-ті роки, — пише Ч. Добрев. — За активну частку у прогресивному русі, за участь у демонстраціях його багато разів заарештовували, а останні два роки перед Дев'ятим

вересня Тодоров провів у концентраційному таборі. Після встановлення народної влади в Болгарії він віддає будівництву нового життя в країні всі свої сили, працюючи головним редактором газети «Літературен фронт» та «Вечерні новини», заступником редактора журналу «Септември».

Від 1961 року і по сьогодні Тодоров — головний редактор журналу «Болгаро-советська дружба». За ці роки вийшло кілька збірок віршів поета, монографія про творчість болгарських письменників від 20-х років до наших днів, збірки публіцистичних статей та фейлетонів тощо.

Ангел Тодоров — поет-громадянин, він віддає своє художнє слово служінню народу».

БРАЗИЛІЯ

«Святе дізнання» Альфредо Діас Гомеса — історична п'єса часів середньовічної інквізиції. Ідеться тут про долю однієї дівчини, яку інквізитори засудили до спалення на вогнищі, як еретичку.

Журнал «Мешете», що виходить в Ріо-де-Жанейро, називає п'єсу Гомеса «викликом сучасній інквізиції», «маніфестом тих, хто боре́ться за свободу».

ВЕНЕСУЕЛА

Студентський театр міста Маракай поставив драму «Рушниця фрау Каррар», мало не вперше познайомивши венесуельського глядача з творчістю Бертольта Брехта. Газета «Ла ора» пише, що студентський театр в Маракаї «відкрив для національної венесуельської сцени нового автора, нове джерело висоних ідей і зразок блискучої драматичної форми».

ЗАХІДНИЙ БЕРЛІН

Після смерті режисера Ервіна Піскатора питання про його наступника на посту художнього керівника західноберлінського театру «Фрайє фольксбюне» жваво обговорювалося в пресі. Сенат Західного Берліна хотів докорінно змінити лінію нервованого Піскатором театру. Однак актори «Фрайє фольксбюне» рішуче виступили проти цього плану. Новим художнім керівником театру став молодий режисер Ганс-Георг Утцерат, який вважається учнем Піскатора.

«Я нічого не збираюся міняти в напрямку і традиції «Фрайє фольксбюне», —

Владіслав Красновецький.

Преміями першого ступеня відзначені Густав Голоубек, Владіслав Красновецький та Яцек Воцерович.

Красновецький і Воцерович починали свою сценічну кар'єру ще в довоєнні роки, і вже в той час стали провідними театральними акторами. Що ж до Голоубека, то він належить до покоління, яке дебютувало в на-

Густав Голоубек.

родній Польщі. Що ж об'єднує цих акторів, які здобули всенародне визнання й популярність?

Передусім те, що вони репрезентують мистецтво, яке глибоко усвідомлює свою суспільну й громадянську функцію».

Ці актори, розповідає далі Р. Шидловський, продовжують славні традиції польського театру, найвидатніші майстри якого завжди вбачали в ми-

стецтві школу громадянського виховання.

В 1939—1941 рр. Красновецький був одним з провідних артистів і режисером польського театру в радянському Львові, а потім керівником заснованого в Радянському Союзі Театру Війська Польського, з колективом якого він у 1944 році повернувся на визволену батьківщину. Деякий час він очолює драматичний театр у Катовіцах, а потім варшавський театр «Народови». Він створює галерею сценічних образів, серед них незабутній образ Буличова в п'єсі Максима

Яцек Воцерович.

Горького й головного героя п'єси Артура Міллера «Смерть комівояжера». В минулому театральному сезоні величезне враження на глядача справила його інтерпретація ролі Пія XII в п'єсі Рольфа Хохгута «Намісник» у варшавському театрі «Народови». Його вдумливий, лаконічними рисами створений образ переконливо розкриває все лицемірство цього політика в сутані.

Одна з найкращих ролей Воцеровича — Річард III Шекспіра. Його Річард III — це чудовий етюд психопатології злочину й негамовного властолюбства. Актор уславився також виконанням ролі Папкіна в класичній польській комедії Александра Фредро «Помста» на сцені театру «Народови» й чудового персонажу, сільського бідняка Лабутіса, з п'єси литовського драматурга Ю. Балтушіса, поставленої варшавським театром «Камеральни». Воцерович — актор надзвичайно широкого діапазону. Він з однаковим успіхом виконує і комічні, і характерні, і трагічні, і ліричні ролі.

Густав Голоубек в однаковій мірі популярний і як театральний актор, і як кіноактор, виступає він також і в телебаченні. Він — представник інтелектуального мистецтва, як ніхто інший вміє втілити на сцені думку.

«ТКАЛЯ МРІЙ»

Під такою назвою в англійському видавництві «Геміш Гамільтон» нещодавно вийшла белетризована біографія Шарлотти Бронте, в якій йдеться не лише про авторку «Джейн Ейр», але і про творчий шлях її талановитих сестер.

«Ткаля мрій» належить перу письменниці Ельфріди Віпонт. В книзі розповідається про дитячі та юнацькі роки молодих Бронте, що пройшли у важких умовах. Діти зростали в родині сільського священика, і всі рано почали працювати. Нахил до літератури з'явився у них ще у ранньому дитинстві.

Через вісімдесят років після смерті Шарлотти Бронте (а померла вона, коли їй було 39 років, останньою в своїй родині, бо молодші сестри Анна і Емілі пішли з життя значно раніше) було знайдено на горищі її будинку багато зошитів, списаних дитячим почерком. Спочатку дослідники не приділяли цим зошитам належної уваги. Але в 1938 році одна американська дослідниця почала вивчати дитячі вправи сестер Бронте. З'ясувалось, що задовго до того, як Анна, Емілі та Шарлотта Бронте стали відомі світу своїми романами, вони вже були досвідченими письменницями. Їх дитячі зошити містили розповіді про пригоди громадян вигаданої сестрами країни, розповіді, що свід-

Шарлотта Бронте. Малюнок з газети «Морнінг стар».

чить про величезний природний літературний хист сестер Бронте.

Рецензент газети «Морнінг стар», розповідаючи про вихід у світ книги Ельфріди Віпонт «Ткаля мрій», зазначає, що ця белетризована біографія може зацікавити різні верстви читачів.

МИСТЕЦТВО ВИКРИВАЄ

У паризькому видавництві «Лібрері дю глоб» вийшла друком книжка іспанського поета Хосе Мануеля Бональда «Женці. Малюнки і темпера», присвячена творчості відомого художника Іспанії Хосе Ортега.

Хосе Ортега. Женці.

«Твори Х. Ортега змальовують гірку історію нашої країни, — пише автор. — Досить лише побіжно оглянути це зібрання, щоб переконатися в цьому... Його драматична хроніка — плід творчої праці досвідченого художника і вдумливого історика».

Мистецтво Хосе Ортега пристрасно таврує катів Іспанії. Митцю був 21 рік, коли військовий трибунал Мадрида засудив його до десятилітнього ув'язнення. Але Хосе Ортега не скорився. Вийшовши на волю, він знову поринув у боротьбу.

В 1962 році Ортега був змушений емігрувати у Францію, але перед цим він опублікував свій «Маніфест» — палкий заклик до митців не коритися франкістам.

«...Бувають у житті народу періоди, — писав він у «Маніфесті», — коли... назріває потреба в революційному мистецтві. Сьогодні народкові потрібні твори, що закликають до єднання всіх сил у боротьбі за свободу і демократію».

Хай усі вітри нашої батьківщини несуть революційні пісні! Хай на всіх дорогах країни складають поеми проти диктатури!»

заявив Утцерат. — Справою честі буде для мене продовжувати ту лінію, яка відповідає настановам Ервіна Піскатора».

НДР

Ще у 1942 році, перебуваючи в еміграції в США, композитор Пауль Дессау почав працювати над рекевієм «Німецьке убозтво». Бертольт Брехт написав текст для нового твору, використавши поезії з своєї книги «Воєнна абетка».

І от лише тепер рекевієм «Німецьке убозтво», дещо перероблений Паулем Дессау, вперше пролунав у виконанні лейпцігського симфонічного оркестру під керуванням диригента Герберта Кегеля. «Хвилюючий антивоєнний твір, — пише газета «Нойес Дойчланд», — у якому викривається фашизм, який є справжнім рекевієм жертвам війни і гітлерівському пануванню».

* * *

Нещодавно громадськість республіки відзначала 50-річний ювілей відомого сучасного серболоужицького письменника Юрія Брезана. Уряд НДР високо оцінив діяльність письменника: Брезану був вручений Вітчизняний орден за заслуги в будівництві соціалізму і зміцненні Німецької Демократичної Республіки.

ПОЛЬЩА

Варшавський театр «Атенеум», історія якого тісно пов'язана з ім'ям Стефана Ярача, видатного актора, режисера і театрального діяча, відзначив своє тридцятип'ятиріччя.

Першим спектаклем на сцені «Атенеума» була комедія польського ілліасина Александра Фредро «Помста», поставлена С. Ярачем. Створений за ініціативою профспілки залізничників і Товариства робітничого університету, театр «Атенеум» з перших же днів свого існування завоював популярність і визнання глядачів. Зараз «Атенеум» — одна з кращих сцен польської столиці.

* * *

Книга польської письменниці Хани Ожоговської «Від камізелі рукава» отримала премію імені Андерсена.

Герої книги Ожоговської — мешканці зруйнованої війною Варшави. Авторка показує, як у важких умовах народжуються справжня дружба, взаємодопомога.

Клаудія Кардінале у фільмі
«Троянда для всіх».

Клаудія Кардінале мандрує по світу

«Дівчина, чий образ мандрує по світу» — так стисло, однією фразою, охарактеризував Клаудію Кардінале відомий італійський письменник Альберто Моравіа.

Клаудія народилась і виросла в сіцилійській родині, яка постійно жила в Тунісі. Вона готувалась стати вчителькою, але в 1958 році її обрали «Найвродливішою дівчиною Туніса». За правилами цього конкурсу «королева краси» нагороджувалась поїздкою до Венеції, на черговий міжнародний кінофести-

валь. Вроду Кардінале помітили кінопродюсери.

В перші роки артистичної діяльності Клаудії доводилось багато працювати. У неї була погана дикція, італійською мовою вона говорила з французьким акцентом. Ось чому спочатку фільми за її участю дублювалися.

Надзвичайна працювистість і наполегливість — характерні риси Клаудії Кардінале. За один тільки сезон 1965—1966 р. вона встигла знятись у п'яти кінокартинах.

Для скандальної хроніки, сенсацій, що їх так полюбують буржуазні газети й журнали, Клаудія Кардінале не існує. Після восьмирічної роботи в кіно ця світової слави актриса лишається скромною дівчиною, якою була в Тунісі.

Талант Кардінале багатогранний, під керівництвом найвизначніших кінорежисерів Італії вона створює цікаві, а часом і незабутні образи. Згадаймо хоча б, як чудово виконує вона роль дівчини Мари у фільмі «Наречена Бубе» Л. Коменчіні.

За цю роль актрису було нагороджено найвищою премією італійського кіно — «Срібною стрічкою».

Клаудія Кардінале знімалась у фільмах Лукіно Вісконті «Рокко та його брати», «Гепард» та «Далекі зірки Великої Ведмедиці», у фільмі Фелліні «Вісім з половиною», у фільмі Франко Россі «Троянда для всіх» та в багатьох інших.

На XXVI міжнародному кінофестивалі у Венеції за виконання ролі Сандри у фільмі «Далекі зірки Великої Ведмедиці» Клаудія Кардінале була відзначена найвищою премією фестивалю — «Золотий лев».

Кадр з фільму «Гепард».

Кадр з фільму «Далекі зірки Великої Ведмедиці».

П'ЯТЬ ТИСЯЧ СЦЕНІЧНИХ ОБРАЗІВ

США

Відомому чеському актору Ладіславу Пешеку — шістдесят років.

«Я належу до третього покоління акторів в нашій сім'ї, члени якої створили понад п'ять тисяч сценічних образів», — розповідає Ладіслав Пешек.

Свій творчий шлях актор розпочав у місті Брно. Невдовзі він уже виступав на сцені Празького Національного театру, де зараз актор і відзначив своє шістдесятиріччя.

327 театральних ролей, 77 образів в кіно, 20 головних ролей у телевізійних спектаклях — ось творчий доробок Ладіслава Пешека.

Акторський хист Пешека надзвичайно рідкісний і цінний. Він володіє таємницею моментального перевтілення. «Я вибираю із запасів своєї пам'яті типові риси характерів і доповнюю їх власним життєвим досвідом», — розповідає про себе Ладіслав Пешек. Він не намагається створювати у глядача враження, ніби ототожнює себе з роллю, він просто грає.

Пешеку пощастило досягти неможливого — він не старіє. Його акторська майстерність весь час змінюється і весь час залишається сучасною.

Не в'яне і любов глядачів до Пешека, — він належить не тільки до найпопулярніших чеських акторів, але й до найулюбленіших народних митців взагалі.

Ладіслав Пешек в п'єсі Осборна «Клоун».

Фільм «Заборонена власність» зроблено за однією з п'єс відомого американського драматурга Теннессі Уїльямса голлівудською студією «Парамаунт». В ньому йдеться про драматичний епізод, що стався на півдні країни в 30-ті роки під час великої кризи. Головні роль у фільмі виконує актриса Наталі Вуд. Вона грає дівчину, чії мрії і сподівання зустріти «прекрасного незнайомця» безжалісно руйнуються життям. «Прекрасний незнайомець», що приїздить до готелю, виявляється співробітником однієї залізничної компанії. Він їздить з міста до міста і повідомляє залізничників, що в зв'язку з кризою їх звільнено з роботи.

Наталі Вуд у фільмі «Заборонена власність».

МОНТГОМЕРІ КЛІФТ

Монтгомері Кліфт в ролі Фрейда.

Монтгомері Кліфт був зовсім не схожий на своїх колег з Голлівуда. Він не схилився перед голлівудськими модами, перед смаками продюсерів, цікавився театром, літературою, музикою. Вперше він виступив на сцені одинадцятирічним хлопчиком, в чотирнадцять років став професійним театральним актором і протягом наступних чотирнадцяти років зіграв у театрі багато цікавих ролей.

Дебют Кліфта-кіноактора припадає на 1948 рік. Вже тоді, знімаючись у фільмі «Червона ріка» Хоукінса, він виявив себе як актор з виразно окресленою індивідуальністю вдумливого митця, якій надалі ніколи не зраджував.

За час роботи в кіно Кліфт зіграв не більше 15 ролей. Найхарактернішими з них є ролі у фільмі «Спадкоємиця» Уїльяма Уїлера, «Молоді леви» Дмитрика, «Посварені з життям» Хастона.

Кожен фільм Кліфта був подією в кіномистецтві — від «Червоної ріки» до картин «Місце під сонцем», «Звід-

ФРАНЦІЯ

Нещодавно у паризькому «Театр де Франс» було проведено своєрідний спектакль-конференцію. На сцені відбувався діалог між двома провідними французькими письменниками: Ельзю Тріоле і Луї Арагоном. Потім уривки з їхніх творів читали провідні діячі французької сцени — Мадлен Рено, Жан-Луї Барро, Жан Дессай.

«Вже давно ми плекали мрію вшанувати Ельзу Тріоле і Луї Арагона, — сказала Мадлен Рено в інтерв'ю з кореспондентом газети «Леттр франсез». — Ми добре їх знаємо, ми любимо їх творчість».

Мадлен Рено розповіла, що це не перший спектакль-конференція у «Театр де Франс». Колектив театру провів подібні зустрічі з італійськими письменниками Альберто Моравіа, Карло Кассола й Італо Кальвіно, а також з французьким драматургом Еженом Йонеско.

* * *

У видавництві «Сегер» нещодавно вийшов з друку новий роман Моріса Дрюона «Картковий дім», в якому йдеться про життя і турботи однієї провансальської родини.

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА

Два з половиною роки існує в Празі новий театр балету, але за цей час він уже встиг здобути визнання не тільки у вітчизняних, а й у зарубіжних шанувальників хореографічного мистецтва. Балетмейстери театру Л. Огоун та П. Шмон створюють оригінальні спектаклі. Репертуар театру складають одноактні балети. Л. Огоун з творів Сметани «Польки з юності», «Танець баядерон» і «Вальс» стлав композицію «Із студентського життя». Симфонічна балада «Ромео і Джульєтта» Чайковського послужила основою для створення однойменної балетної композиції.

В репертуарі театру — одноактний балет «Тиша й гамір» і композиція за музику І.-С. Баха.

Сцена з балету «Тиша й гамір».

ЮГОСЛАВІЯ

Премію Белградського видавництва «Ноліт» за 1966 рік присуджено поетові Божидару Тимотієвичу за нову збірку «Вечірне».

«Я вважаю, що відзначення «Вечірнього» є визнанням цілої групи поетів, які ввійшли в літературу протягом 50-х років, — сказав Тимотієвич кореспонденту газети «Борба». — Зокрема, це Бранко Милькович, Бора Радович, Йован Христич, Томислав Цветкович, які своєю творчістю накреслили сучасні шляхи розвитку нашої повесної поезії».

си до вічності», «Молоді леви», «Спадкоємиця», «Дерево життя», «Посварені з життям», «Переможці і переможені». В цих ролях він створив галерею образів спустошеного повоєнного американського покоління, яке втратило навіть такі почуття, як любов і дружба.

На противагу іншим «бунтарям» свого часу, Монтгомері ніколи не виявляв свого бунту екстравагантними

вчинками: не їздив, як Джеймс Дін, з шаленою швидкістю на мотоциклі, не носив чорної шкіряної куртки, як Марлон Брандо, тощо.

Монтгомері Кліфт помер у віці 45 років від приступу серцевої хвороби в Нью-Йорку.

Свою останню роль американський актор зіграв у фільмі «Доктор Фрейд» режисера Хастона.

«ЗЛОДІЙ»

Повернувшись з Мексики після зйомок фільму «Віва Марія», Луї Малль вирішив звернутись до роману Жоржа Дар'єна «Злодій». Разом з Жаном-Клодом Кар'єром і Даніелем Буланже, Луї Малль підготував за цим романом сценарій. Виконувати головну роль було запрошено одного з найпопулярніших французьких кіноакторів Жана-Поля Бельмондо.

Дія фільму «Злодій» відбувається наприкінці минулого сторіччя. Опівночі до покинутого будинку проникає злодій. Крок за кроком він починає нишпорити по кімнатах.

В той же час перед глядачем розгортається історія життя цього злодія, оскільки він, грабуючи будинок, весь час згадує своє минуле. Твір є водночас історією одного життя і розповіддю про події однієї ночі.

Фільм «Злодій» не належить до так званих класичних стрічок про життя вихідця з дрібнобуржуазного середовища. Луї Малль зробив спробу ство-

рити фільм глибоко психологічний, в якому йдеться про трагічну долю людини, що розриває з буржуазним середовищем, котре її породило і виховало. Герой фільму потрапляє до професійних злодіїв; останні навчають його свого ремесла, але і тут він залишається чужий і самотній, бо грабіжництво стає єдиною його пристрастю.

Режисер навмисне зупиняє увагу глядача на найдрібніших деталях з життя героя, старанно аналізує його поведінку, вивчає найтонші нюанси його психології. Рецензент тижневика «Леттр франсез» Жан Мішо-Майан зазначає, що в фільмах Луї Малля не буває схожих сюжетів, вони завжди різні за темою чи жанром, але об'єднують їх серйозне ставлення режисера до своєї роботи, глибина його думки, прагнення всебічно охарактеризувати образ, який лежить в основі твору.

Французька преса вважає також гру Бельмондо в фільмі «Злодій» творчим успіхом актора.

Жан-Поль Бельмондо в фільмі «Злодій».

КАРЕЛ КРЕЙЧІ

ШПИГУНИ ІМПЕРАТОРА

Шпигунство, підступність, таємні провокації, порушення укладених угод — все це було і залишається й досі арсеналом засобів, якими користувалися і користуються буржуазні держави в боротьбі за світове панування, за ринки збуту.

Книга чеського публіциста Карела Крейчі «Розвідники», розповідає про події далекого минулого, в ній йдеться про шпигунство часів середньовіччя, феодалізму і новітньої епохи, але вона становить безсумнівний інтерес для читача.

Сучасні буржуазні держави, навіть тоді, коли вони зв'язані між собою різними угодами, пактами (НАТО, СЕАТО тощо), широко застосовують підступні методи шпигунства, диверсії. І особливо широко вони користуються такою зброєю в своїх стосунках з країнами соціалістичного табору.

Нижче ми друкуюмо окремі розділи з книги К. Крейчі «Розвідники».

Історія вчить, що шпигунство поруч із prostitucією — одне з найдавніших ремесел. Але менш чесне.

У Старому завіті згадується, як Мойсей за порадою Єгови послав дванадцять розвідників, кожного окремо, до Ханаана, щоб там вони вивідали все про країну, людей та їхні звичаї, про міць фортець та кількість військ.

Біблійний Мойсей діяв вельми обережно. Навіть коли б котрогось із дванадцяти розвідників було спіймано, хтось з них мав же повернутись. Він знав: що більше отримає повідомлень, то повнішу й вірогіднішу картину про ворога зможе собі створити. Ці Мойсееві міркування цілком відповідають засадам і сучасного шпигунства.

А історія Самсона й Далілі? Вона теж належить до літопису шпигунства. Бо прекрасна Даліла своєю вродою причарувала велетня Самсона й вивідала в нього таємницю його вразливості.

На відміну од розвідників Мойсея, котрі

діяли з патріотичних мотивів, в ім'я честі й слави, Даліла отримала від філістимлян королівську винагороду сумою 1100 срібняків. Але скористатися ними не встигла, бо разом із сотнями філістимлян загинула під руїнами палацу, зруйнованого Самсоном у сліпій люті.

В античному світі, в стародавній Греції, Римі або Карфагені шпигунство мало вже солідну традицію. Більше того, воно навіть набуло прав громадянства.

Наприкінці другої пунічної війни, 202 року до н. е., римський полководець Сципіон стояв під містечком Зама, готуючись до вирішальної битви з карфагенським полководцем Ганнібалом. Римські легіони, оснажені дворічним походом у північній Африці, небезпідставно побоювалися зустрічі з Ганнібаловими слонами, яких не брали ні стріли, ні списи. Допомогло шпигунство.

До табору карфагенян проник перевдягнений римський розвідач і почув від погоничів слонів, що єдине, чого бояться ці закуті в панцир тварини, — гамір. Тому Ганнібалових слонів зустрів не град стріл і списів, а оглушливий гуркіт барабанів, литавр, ревіння труб, флейт, калатання дзвінків. Слони налякалися, вирвалися з рук погоничів і порозбігалися. Сципіон святкував славу перемоги над Карфагеном. Проте ім'я заслуженого розвідника в історію не ввійшло.

732 року араби, які перейшли Піренеї й загрожували франкській імперії, в битві під містом Пуат'є стали жертвою «таємної зброї», яку в шпигунстві чекало велике майбутнє, — провокації й навмисного поширення фальшивих відомостей, чуток.

Неоціненні послуги робили розвідники в XIII ст. військам монгольського загарбника і завойовника Чингісхана. Чингісхан провадив війни на чужій території і тому добре затамив собі розумні поради китайського мудреця Суна: перш ніж вступати з ворогом у бій, ретельно вивчи його і ту територію, на якій він живе. Одні Чингісханові розвідачі виступали в ролі перебіжчиків, інші перевдягалися мандрівними купцями. Довірливі й балакучі люди, котрі оповідали їм на торгах і базарах усе, що спало на язик, часто-густо накладали головою за те, що язик їхній працював швидше, ніж мозок.

Найбільш розгалужений і найкраще організований апарат шпигунства протягом століть мала католицька церква. Що ця перевага збереглася і в наші часи, визнав 1940 року американський єпископ Джеймс Раєн: «Найкраща розвідка в світі — ватиканська. Офіцери цієї таємної служби — члени католицького духовництва — зв'язані з усіма соціальними верствами».

Активним знаряддям розвідницької діяльності католицької церкви були деякі церковні ордени, особливо єзуїтський, заснований в XVI ст. Ігнатієм Лойолою. Завдяки практичній діяльності цього ордену незабаром усталилася загальна думка: що єзуїт — то шпигун. Розвідачам у сутанах дозволялося видавати себе навіть за еретиків, аби тільки намічена жертва опинилася на вогнищі.

І все ж таки це тільки передісторія шпигунства. Найбільший розквіт його настає з розвитком дипломатії та офіційних стосунків між державами. Арабський державний діяч Нізам-аль-Мульк пише в своєму трактаті з XI ст., що, обмінюючись посланцями, монархи мають як явні, так і таємні цілі:

«Вони хочуть знати, в якому стані перебувають дороги, броди, ріки, канали, колодязі, може тут пройти військо чи ні, де є корм, а де немає, хто з чиновників займає ту чи іншу посаду, яке військо в цього короля, як воно озброєне і яка його кількість, які в короля відбуваються учти й зібрання, черговість рангів, порядок під час сидання і вставання, ігри в м'яч, ловів, які в країні звичаї, які звички в самого короля, як він поводить себе, справедливий він чи ні, літній чи молодий, освічений чи неосвічений, переживає його королівство занепад чи розквіт. Задоволена його армія чи ні? Багатий його народ чи бідний? Який у нього візир — статечний чи ні, чи віруючий він, чи веде доброзвичайне життя? Чи досвідчені його полководці й чи надійні вони? Співчутливий він чи безжалісний? Поважної він вдачі чи веселий? Якому товариству віддає перевагу — воїнів чи жінок?..»

Ця стара, як світ, шпигунська анкета нині може видатися наївною, але тільки на перший погляд. Якщо перекласти її на нинішню мову, то ми побачимо, що вона не втратила своєї актуальності й досі. В шпигунстві споконвіків мав силу, і нині має, принцип, що важлива навіть найменша дрібниця. Може, не сама по собі, а у взаємозв'язку з сотнями інших дрібниць, як ланка довгого ланцюга деталей. Бо якби це не так, то в одному з кабінетів американської служби розвідки — ЦРУ — не сиділа б нині людина, котра займається тільки тим, що порівнює найновіші адресні й телефонні довідники різних міст з попередніми й відзначає кожну зміну. Чому? Ну, бо інколи вагу має саме така дрібниця...

Якщо вже мова зайшла про дипломатів, то наші предки не виявляли до них особливої поваги. І в цьому немає нічого дивного.

Одним із протців дипломатичного інтриганства вважається французький король Людовік XI. Цей самодержець XV ст. найохочіше умишляв лихе проти своїх друзів і

ворогів як у себе дома, так і на чужині. В цьому короля підтримував і його перший міністр Філіпп де Коммін, котрий залишив про це вагомі докази. Король «день і ніч снував нові заміри» й не гребував при цьому вдаватися до підкупів, інтриг, наклепів і... шпигунства. В своїх тайниках він ховав список утримуваних шпигунів, вивідачів й інформаторів, а також багато державних і особистих таємних паперів. Щоб насправді бути найкраще інформованою людиною свого часу, чого він неймовірно прагнув, Людовік XI вдавався по допомогу й до своїх посланників. Складний статут дипломатичної служби, який для Людовіка XI сформулював Коммін, базувався на принципі: кожен посланник — шпигун.

«Посланники виконують тільки свої завдання й зовсім не зловживають ними, — казав Коммін, — коли з честю займаються шпигунством та торгівлею».

Тому посланникам доручалося підкупати слуг ворогів Франції, здобувати від них різноманітну інформацію, а головне — вірити тільки тому, в чому самі пересвідчаться. Королівська інструкція звучала досить переконливо: «Вони вам брешуть. Добре. Брешіть їм більше!».

У ретельно веденій розрахунковій відомості державної скарбниці Людовіка XI були й численні імена тодішніх державних службовців та дипломатів, певна річ, іноземних. Серед них бракувало тільки одного імені — імені англійського старшого камергера Гастінгса, котрий, хоч і брав хабарі, проте без розписок.

Та це була зайва й надмірна обережність, бо найбільші хабарі від Людовіка брав сам марнотратник-король Едуард IV, котрий за ці хабарі відмовився од спільництва з Людовіковим суперником Карлом Сміливим. Хоч Едуардові доводилося платити досить щедро, обережний Людовік підрахував, що війна з Англією коштувала б йому більше.

В той час, коли Людовік XI довів французьку дипломатію до вершин інтриганства, італійська дипломатична школа чи «майстерня», як її називали, мала вже багату традицію. Поруч із Флоренцією й Міланом Венеція зробила дипломатію почасти мистецтвом, почасти знаряддям обману, лицемірства, зрадництва, віроломства і... шпигунства. Директором венеціанської школи шпигунства за традицією був сам дож.

Інструкції для венеціанських посланників існували вже в XII—XIII ст., і одним із їхніх творців був сліпий дев'яностолітній дож Енріко Дандоло. Інструкції безнастанно доповнювалися й поліпшувалися і згодом склали грубелезний кодекс. У ньому,

Людовік XI.

скажімо, писалося про те, що венеціанські посланники не мають права розмовляти з чужинцями про державні справи своєї республіки, не сміють брати з собою в чужі держави дружин, котрі—ох, ці жінки!—можуть своєю балакучістю поставити під загрозу венеціанські державні таємниці; зате їм належить мати особистого кухаря, щоб їх не отруїли. Строк перебування посланника в чужій державі спочатку обмежувався кількома місяцями, у XV ст. його продовжили до двох, а згодом — до трьох років. Під час перебування на чужині посланник повинен був посилати додому детальні повідомлення про політичне становище в країні, де він перебував, а після повернення подати докладний звіт про свою діяльність.

Депеші венеціанських посланників уже тоді шифрувалися за всіма правилами. Вдавалися, наприклад, до заміни латинських літер або іншими літерами, або арабськими цифрами, лініями, крапками, довільними рисунками тощо.

В Англії, де, починаючи з середньовіччя, королівські родини постійно сварилися між собою, шпигунство було в особливій пошані. Першим правителем, який поставив його на міцну організаційну основу, вважається король Едуард III. Його шпигуни діставали з королівської скарбниці не тільки платню й премії, але й гроші на дорогу. Проте їхнім головним завданням було не шпигунство військового характеру, а викриття досить частих змов проти його величності.

Іще далі в організації розвідницької служби пішов король Генріх VII (1485—1509). В його щоденнику знайдено такий запис: «Двом ченцям за шпигування 2 фунти винагорода...»

Цей король запровадив також у вжиток код і шифри для листовного зв'язку зі своїми посланниками, а кореспонденція закордонних представників при його дворі проходила нещадну цензуру.

Приблизно так само діяв і Генріх VIII (1509—1547), головним агентом і організатором шпигунської справи при якому був кардинал Уолсі, а після нього — жорстокий багатій та інтриган Томас Кромвель. Обидва користувалися королівським довір'ям, шантажували його, обидва мали вирішальний вплив на тодішню англійську політику, і їхні шпигуни пильнували кожного кроку короля.

Перший здобуток у своєму історичному розвитку британська таємна служба зробила за королеви Єлизавети (1558—1603) і то завдяки серу Френсісу Уолсінгему, багаторічному англійському посланнику у Франції. На рахунку його успіхів: страта шотландської суперниці Єлизавети Марії Стюарт і поразка так званої «Непереможної армади» іспанського короля Філіппа II.

Сер Уолсінгем багато подорожував, добре знав тодішній світ і кілька мов. Хоч він і був представником крайнього протестантського крила, проте пішов у науку до італійських єзуїтів — поїхав у Венецію вчитися політики й дипломатії.

Ставши англійським посланником у Парижі, він вирішив «в ім'я захисту Англії від католицизму й Іспанії» викрити змову, котру майже вісімнадцять років готували католицькі прихильники Марії Стюарт й емісари іспанського короля. Для цього він мав зручну нагоду, бо всі нитки змови вели до родичів Марії Стюарт, що проживали у Франції.

В замок Чартлі, де було ув'язнено Марію Стюарт, він послав свого агента Гіфорда в особі постачальника вина й пива. Гіфорд діяв спритно. Йому вдалося переконати Марію, що він — вірний католик і її прихильник, і вона зрештою прийняла його пропозицію на посередництво в таємному листуванні з рідними у Франції, а при нагоді й зі своїми агентами в Англії.

Шифровані листи й відповіді Гіфорд возив у бочках на вино. Перед тим, як вручити листа адресатові, він, звісно, передавав його Уолсінгемові, чий секретар Томас Феліпес досить швидко підібрав ключа до шифру Марії Стюарт.

Незабаром в руках Уолсінгема було достатньо доказів про змову, метою якої було вбивство королеви Єлизавети й коронація

Марії Стюарт. Але щоб викрити всіх учасників змови, він підrobив кілька листів і відповідей на них. Йому пощастило, і у вересні 1586 р. всі нитки були в його руках.

В лютому 1587 р. Марію Стюарт було засуджено до страти й страчено.

Іспанський король готувався помститися за її смерть. Влітку того ж року він почав збирати свою славнозвісну «Армаду» — найбільший на той час військовий флот — з наміром напасти на Альбйон.

Лондон протягом кількох місяців жив у тривозі. І раптом прийшло кілька втішних новин: англійська «невидима армія» шпигунів завдала удару «Непереможній армادі» Філіппа II.

Серед моряків, найнятих в іспанських портах, сер Френсіс мав своїх шістдесят агентів. Від них швидко надходили регулярні повідомлення про озброєння «Армади», про кількість кораблів, їхній розмір, бойові якості і швидкість. Уолсінгемів головний агент, якийсь Ніколас Гауслей, послав у бочці з-під вина докладний рапорт про те, що Філіпп II опинився в грошовій скруті й добиватиметься кредиту у великих банках Флоренції. Натиснути через посередництво лондонських фінансистів на цих банкірів, щоб вони відмовили в позиції Іспанії, якщо не хочуть утратити англійський ринок, було зовсім не важко.

Про другий захисний маневр проти іспанського флоту подбав один із найбільших піратів того часу, адмірал її величності сер Френсіс Дрейк. Згідно з інструкцією Уолсінгемових агентів, Дрейк проник зі своєю флотилією до Кадіської гавані й знищив там не тільки портовий арсенал, але й більшу частину неозброєних іспанських кораблів.

Ці дві акції серйозно затримали будівництво іспанського флоту. Коли ж флотилія нарешті все-таки мала вийти з гавані, знову почав діяти Ніколас Гауслей. Він настільки ввійшов у довір'я до головного командувача «Армади» маркіза де Санта Крус, що став його камердинером.

Напередодні відплиття «Армади» до берегів ненависного Альбйону на честь маркіза було дано урочистий банкет. Гауслей, якого англійська таємна служба забезпечила не тільки фальшивими документами, шифрами, грошима, але й зброєю та отрутою, підсилав головнокомандувачу в суп трохи «прянощів», котрі швидко зробили свою справу.

Маркіз де Санта Крус під час банкету віддав богові душу, і відплиття «Армади» відклали втретє, поки не знайшовся новий головнокомандувач.

Нарешті наприкінці липня 1588 року

іспанський флот — близько 120 кораблів з 2400 гарматами і 30 000 воїнів — увійшов в англійські води. Хоча іспанці й мали кількісну перевагу, та їхні неповороткі, високі галіони не змогли устояти перед швидкісними англійськими кораблями та нищівним вогнем їхніх гармат. У флотилії зчинилася паніка, і «Непереможна армада» кинулася навітікача.

Так сер Френсіс Уолсінгем здійснив свій задум.

Засновником британської таємної служби історики вважають Олівера Кромвеля, чия «Сікрет Сервіс» у 50-ті роки XVII ст. офіційно дістала бюджет у 70 000 фунтів. На чолі її стояв адвокат Джон Терлоу з Ессекса, його заступником був вихованець Оксфорда Джон Уолліс, для якого не існувало такого шифру, що до нього він не зміг би підібрати ключа.

Між іншим, до видатних розвідників довгі роки належав також британський агент у Голландії сер Джордж Даунінг, відомий тим, що 1688 р. спорудив у Лондоні будинок, котрий і до нині стоїть під номером 10 на вулиці, що носить його ім'я, і є традиційною резиденцією британських прем'єрів.

Коли лондонський книготорговець Тейлор у квітні 1719 р. повідомив про те, що в світ скоро вийде книга «Життя й чудні та дивовижні пригоди Робінзона Крузо», мало хто в Англії здогадувався, що Даніель Дефо — організатор британської таємної служби.

Для королівського камергера сера Роберта Гарлея це не було таємницею. Ця людина якоюсь мірою допомогла Даніелю Дефо вийти з Ньюгейтської в'язниці для боржників й спрямувала його на дорогу розвідника.

Доля в Даніеля Дефо була зрадлива. Почав він як чесний торговець і вже в 25 років мав дуже добру репутацію. Але за причетність до повстання герцога Монмаута, яке 1685 р. вибухнуло в південно-західній Англії, мало не поплатився життям. Противники Якова II зазнали поразки, багатьох з них було страчено, вислано й ув'язнено. Дефо відкупився від шибениці. Але в торгівлі тепер йому вже не таланило, і він оголосив себе банкрутом. Друзі врятували його від в'язниці, і він якийсь час був навіть особистим радником короля Вільгельма III, та через свої політичні памфлети, а також через нові борги знову опинився у в'язниці.

Звідти йому допоміг вийти 1704 р. сер Гарлей і доручив організувати службу розвідки.

В липні того ж року Дефо пише своєму доброзичливцеві: «Я твердо вірю, що за-

Даніель Дефо.

кладу фундамент такої розвідницької організації, якої в Англії досі ще не було».

За короткий час Дефо розкинув свої шпигунські тенета по всій Англії й Шотландії. Він мав своїх агентів у кожному важливому порту. Після перших успіхів відкрив свої філіали в Парижі, Тулоні, Дюнкерку.

В ремеслі шпигуна Дефо керувався принципом, який застосовується і нині: кожен з агентів повинен бути не тільки професіональним шпигуном, який однаково рано чи пізно спіймається, а непомітною людиною, що займається якоюсь справою.

Сам Дефо часто видавав себе за купця, мав двоє підпільних імен — Александр Голдсміт і Клод Гіло.

Після 1714 р., коли Гарлей одійшов від керівництва службою розвідки, Дефо лишився на своїй посаді. Новий прем'єр лорд Тауншенд доручив йому таємний нагляд над пресою, тобто функції неофіційного цензора. Тому Дефо став працювати в редакції газети «Джорнал», спочатку як перекладач, але незабаром став «правую рукою» видавця. З цієї посади він міг регулярно й широко інформувати уряд про все, що діялося в пресі.

1730 р. 70-річний Дефо загадково зник із Лондона. Він таємно оселився в графстві Кент, і ні його родина, ні друзі так більше й не побачили його. 26 квітня 1731 р. він помер, і його тихо майже без свідків поховали.

В другій половині XVIII ст., коли Англія була «володаркою морів» і швидко розширювала свої заморські колонії, головним чином на шкоду Франції, агентом помер

один англійської розвідки був сер Гораціо Уолпол. Цей джентльмен, син прем'єра Роберта Уолпола, почав кар'єру розвідника у Франції в найвідомішому тоді паризькому літературному салоні мадам дю Деффан, яку спочатку зробив своєю коханкою, а потім — помічницею в шпигунстві.

На зміну йому до Франції 1777 р. приїхав агент Джон Фуллертон — як секретар англійської місії. За місяць по приїзді йому пощастило викрасти у французького морського міністра портфель з важливими державними паперами.

Ідучи слідами свого попередника Уолпола, Фуллертон став коханцем молоді, чарівної й багаті жінки — Маргарити де Пак'є. Працюючи на Фуллертона, вона взяла собі «підпільне ім'я» — мадам де Лонгвілль.

Британська таємна служба перш за все зажадала від неї даних про «маневри французької армії, пересування дивізій, імена генералів, будівництво військових таборів, зброю, амуніцію і взагалі все, що стосується армії».

Оскільки в цю добу американські колонії вели визвольну війну проти Англії, Лондон цікавився також діяльністю американських посланників, спеціальних уповноважених і таємних агентів у Парижі, зокрема Бенжаміна Франкліна, Томаса Пейна і Бомарше.

Свої шифровані повідомлення мадам де Лонгвілль посилала на таємну адресу «Джон Томпсон, есквайр, Брітіш Коффі-Хауз, Лондон».

Активна шпигунська діяльність чарівної Маргарити швидко урвалася. Нею непомітно почали цікавитися агенти так званого «Бюро де ля Парті Секрет» — таємної служби міністерства внутрішніх справ.

Офіцер, якому доручили стежити за нею, якийсь мосьє Ле Нуар, вдався до тієї самої зброї, що й Фуллертон, — став коханцем мадам де Лонгвілль, потому її довіреною особою і нарешті — кагом.

16 серпня 1779 р. Маргариту дю Пак'є, тобто мадам де Лонгвілль було ув'язнено в Бастілію.

Джон Фуллертон, вірний принципам таємної служби, наказав стежити за своєю коханкою, отож її новий любовний зв'язок не лишився непоміченим. Він розумів, чим це загрожує їй, а, отже, і йому, і дійшов висновку, який є водночас одним із неписаних законів шпигунства: «Свідок мусить мовчати як могила! Тільки мертвий не говорить і не зрадить...»

Жінки, і треба відразу ж додати, що саме вродливі жінки, відіграли в історії шпигунства не малу роль.

Однією із спірних заслуг Людовіка XI було саме те, що шпигунство значною мі-

рою з поля битви перебралося до будуварів і спалень. Це тривало і в XVII, і в XVIII ст., коли королівська влада була своєрідною наложницею, котру утримували двоє коханців: одному з них — дворянству — вона віддавалася для втіхи, а другому — буржуазії — щоб мати гроші.

Неповторну роль коханки й шпигунки-«двійника» зіграла Луїза де Керуей. Володар і коханець цієї жінки Людовік XIV «позижив» її своєму англійському колезі, реставраторові монархії Карлові II. За виявлені послуги Карл II надав своїй французькій коханці титул герцогині Портсмутської.

Людовік XIV теж не забув заплатити Луїзі де Керуей — герцогині Портсмутській — за її любов та шпигунську службу й за заслуги перед Францією присвоїв їй титул герцогині д'Обіньї.

Традиції будуварного шпигунства розвивала ще Катерина Медічі, дружина французького короля Генріха II, організаторка горезвісної «Варфоломійської ночі». Коли будували Лувр, вона звеліла оснастити його стіни сіткою «слухових каналів» і за допомогою слухових трубок могла в своїй опочивальні слухати розмови придворних з гостями в будь-якому залі замка. Хоч це й не був новий винахід, проте відтоді набув поширення вираз, що стіни мають вуха.

Під час 30-літньої війни в першій половині XVII ст. тимчасово зросло значення військового шпигунства. Шведський завойовник король Густав II Адольф, кардинал Рішельє та його преосвященство кардинал Мазаріні, Валенштейн та інші воєначальники, політики й церковні сановники фінансували величезні суми на утримання армії вивідачів, донощиків, шпигунів. Король Густав II Адольф полюбляв шпигувати у власному королівстві — перевдягшись, вирушав в авантюристичні подорожі, називаючи себе «капітаном Гарсом».

В другій половині XVIII ст., коли американські колонії вели визвольну боротьбу проти Англії, розквітає шпигунство всіх видів — дипломатичне, військове й економічне. Так, наприклад, у Франції, котра підтримувала американських повстанців, щоб ослабити цим свого англійського суперника, драматург, політик і розвідник Бомарше заснував фірму «Родріго Горталес і К^о», яка посилала до Нового світу як добровольців, так і зброю.

Та англійці теж не байдикували. Вони не тільки почали переймати кораблі фірми «Горталес», але й схилили на свій бік досвідченого розвідника, американського політика Едварда Банкрофта, котрий приїхав до Європи як особистий радник і секретар Бенджаміна Франкліна. Як свідчать деякі

історики, британцям допомагав також американський посланник Сайлас Дін. 1778 року його відкликали з Європи, звинувативши в тому, що він виказав англійцям умови таємної американо-французької угоди. Імовірна інша версія. Французький міністр закордонних справ Вержен тримав свого шпигуна в будинку, де мешкали Франклін і Дін, і не було б нічого дивного в тому, якби цей агент водночас працював і на англійців. Або — хто зна, може, його прихильність здобула прекрасна Маргарита де Пак'є?..

Швидко наближався період Великої французької революції й завойовницьких походів імператора Наполеона, початок XIX ст., коли шпигунство зливається з швидко розгалуженою сіткою дипломатично-торгівельної служби.

* * *

З боку Рейну повівав холодний передвечірній вітерець. У такі хвилини абат Гутер, старенький страсбурзький священик, любив сидіти в кріслі біля склепінчастого вікна на першому поверсі парафіяльного будинку. Він дивився на вуличний рух, що зростав з настанням вечора, відповідав на привітання, але думки його блукали десь далеко-далеко звідси.

Кажуть, чим людина старіша, тим міцніше вона скута кайданами свого минулого. Священик Гутер теж не був винятком. Дедалі частіше він поринав у спогади про сповнені захоплюючих подій молоді літа, аж поки одного дня в ньому не визрів план писати мемуари.

Скільки імен, скільки постатей проекційний ліхтар підсвідомості знову й знову являв йому перед очима, людей славнозвісних і невідомих, великих і малих, видатних і незначних. Він немовби знову бачив їх, цих натхненних і незабаром розчарованих прихильників Робесп'єра, друзів, шанувальників і зрадників імператора Наполеона, полум'яних захисників барикад, республіканців, монархістів, міщан, дворян, героїв, вирождів і запроданців.

В цьому непозірному сплетінні перед очима Гутера чітко вимальовувалася постать людини, яку він знав і бачив протягом п'ятидесяти років.

Два роки тому, влітку 1850 р., до Страсбурга завітав небіж «великого Наполеона» тодішній президент Луї Бонапарт, котрого одні називали розпусником і нікчемою, інші — великим честолобцем і кар'єристом, а Віктор Гюго — «малим Наполеоном», що гріється на осонні колишньої слави.

Не тільки колишня слава, а й великі церковні прибутки колишньої імперії не давали спокою багатьом людям. Страсбурзькі

прихильники «Товариства 10 грудня», ударні загони політичних бандитів Луї Бонапарта, готували на честь свого кумира пишний парад. Вони знали, що на відміну од свого дядька він віддає авантюрам старогрецького бога вина Вакха перевагу перед авантюрами воєнними. Тому міська знать пильно стежила, щоб на учті були його улюблені ласощі — ковбаси з часником і шампанське — й запашні сигари.

Програма зустрічі у Страсбургу була строго визначена наперед. Та самозакоханий Луї одразу ж поламав її: тільки-но скінчилися промови, він подався на Рю де ля Републік, відшукав там маленьку тютюнову крамничку, наказав своїм супровідникам zostатися надворі, а сам дерев'яними східцями спустився до дверей. З власником крамнички, зморшкуватим вісімдесятилітнім дідом, що мерзлякувато кутався у вовняну хустку, Луї Бонапарт щиро привітався й довго з ним розмовляв.

Відвідини власника тютюнової крамнички були символічні. Звістка про це миттю облетіла все місто. Гутер, довідавшись про це, злегка осміхнувся.

Власника тютюнової крамнички звали Шарль-Луї Шульмайстер. Йому за вірну й довголітню службу попередник Луї Бонапарта імператор Наполеон I присвоїв неофіційний титул «імператора шпигунів». То була людина, з чим іменем найчастіше пов'язувався імператорів вислів: «один шпигун на належному місці замінить двадцять тисяч чоловік на фронті».

Абат Гутер познайомився з Шульмайстером 1798 р., коли цей двадцятивосьмилітній нащадок бідного лютеранського пастора відкрив у Страсбургу скромну крамничку залізних товарів.

Ніхто не думав, що мале діло обернеться на золоте дно, та незабаром у цьому пересвідчилося все місто, і священник Гутер теж, хоч як саме це вдалося Шульмайстеру — для нього спочатку залишалося загадкою.

Торговець залізними товарами день у день ходив на тривалі прогулянки на берег Рейну. За ним завжди біг незграбний, кудлатий псисько, на перший погляд ніби якийсь надутий. Цю пару незабаром знав уже цілий Страсбург, і навіть діти не звертали на неї уваги. Пудель ні на крок не відходив од свого хазяїна.

Якось Гутер несподівано зайшов до Шульмайстера, не повідомивши його про це заздалегідь і навіть не постукавши у двері. Від картини, яку він побачив, Гутер заціпенів на порозі кімнати й навіть забув привітатись за християнським звичаєм.

Він не йняв віри своїм очам. Що воно за чудеса діються тут? Товстий пудель, якого він звик бачити на березі річки, взагалі не

був товстий, ба навіть більше: це був зовсім не пудель, а худий пінчер, на якого хазяїн саме «надягав» хутерко.

— Що це ви робите?—вихопилося в здивованого священника.

Шульмайстер швидко отямився.

— Раз ви вже все бачили, панотець, я хочу вам сповідатись. Тільки прошу вас зберегти таємницю сповіді...

Шульмайстер розповів священникові, що під хутром на тілі собаки він переправляє через Рейн, тобто через франко-німецький кордон, ходовий контрабандний товар — зокрема, чистий едwab, мереживо, коштовності,— за який йому добре платять.

«На цій торгівлі, — писав пізніше Шульмайстер у своїх мемуарах, — мені вдалося солідно заробити».

Шульмайстер незабаром зажив слави спритного контрабандиста. Може, саме тому ним зацікавився генерал Саварі, комендант Страсбурга, і зробив його своїм агентом і розвідником.

Про те, як Шульмайстер познайомився з імператором Наполеоном, Гутер чув чимало різних історій, і серед них таку. Під час відвідання Наполеоном Страсбурга, коли імператор готувався в похід проти трьох держав коаліції — Австрії, Пруссії й Росії, — Шульмайстер запропонував свої послуги французькому імператорові, про щедрість якого повідали всілякі небилиці.

— Отже, ви хотіли б стати моїм шпигуном. А в вас є якісь рекомендації?

— Жодної, сир.

— Шкода, але я не можу вас узяти,— зробив висновок імператор і вийшов.

За мить імператор вернувся назад і вражено спинився на порозі. В кімнаті стояв згорблений літній чоловік з вусами й бородою.

— Хто ви й що вам тут треба? — суворо спитав Наполеон. — Як ви наважились зайти сюди без дозволу?

— Вибачте, сир, але про мене вам уже доповідали. Я Шульмайстер.

На підтвердження своїх слів чоловік зняв фальшиві вуса й бороду і випростався.

Швидкість, з якою Шульмайстер зумів змінити свій вигляд, справила враження на Наполеона. Не вагаючись, він узяв його на службу.

Як відомо, Наполеон потерпав за своє життя й трон. Він не довіряв нікому, тільки собі. Тому централізовану досі таємну службу поділив на кілька самостійних ланок, і вони не могли йому чимось зашкодити, бо кожна конкурувала з іншою.

Таємні агенти міністра поліції Фуше стежили за громадянами своєї країни; більшість донощиків і шпигунів було завербовано серед злодіїв, усіляких шахраїв,

контрабандистів, повій. «Сюрте Насьйональ» — таємна служба Фуше — поєднувала поліцейські функції зі шпигунськими. В цьому нема нічого дивного, бо навіть сам міністр Фуше довгі роки тільки в дечому поступався перед антинаполеонівським шпигуном, своїм міністерським колегою Талейраном.

За поліцією Фуше пильнували агенти ще таємнішої служби, що водночас виконувала функції особистої охорони імператора; очолював її придворний маршал Дюрок, добрий Наполеонів приятель, але поганий охоронець.

Серед них важливе становище займав головний начальник пошт Ла Валетта, чиї помічники стежили за кожним і за всім.

Нарешті, сам Наполеон керував особливо численним корпусом військових розвідників, серед яких не останнє місце посідав Шульмайстер.

Минуло небагато часу, і поширилася чутка про те, що Шульмайстер причетний до арешту Бонапартів ворога, бурбонського герцога Енгієнського.

Жозеф Фуше.

Влітку 1803 р. Фуше доповів Наполеонові, що наказав заарештувати групу учасників замаху і що нитки інтриг цього разу ведуть за кордон, певна річ, і до родини колишніх королів — Бурбонів.

Наполеон, який словам свого головного поліцейського шпигуна не надавав надто великої ваги, сказав тоді відомі слова:

«Ті, що хочуть мене забити, дурні, а ті, що оберігають мене від них, негідники!». Фуше, досвідчений майстер провокацій, заручився в даному разі також підтримкою свого колеги Талейрана, гідного представ-

ника дипломатичного інтриганства. І поки Фуше підтримував чутки про антинаполеонівську змову, Талейран привернув Наполеонову увагу до герцога Енгієнського, молодого наслідника трону з королівської родини Бурбонів, котрий жив у Бадені, і назвав його інспіратором підступів.

Спільні зусилля Фуше і Талейрана дали свої наслідки. 8 березня 1804 р. відбулася розмова, під час якої Наполеонові ввірвався терпець.

— Сір,— заявив Талейран,— Бурбони гадають, що ваша кров не така дорога, як їхня.

Малий корсіканець пішов на вчинок, про який згодом шкодував. Він наказав заарештувати герцога Енгієнського і привезти його до Парижа.

Талейран згодом робив усе можливе, щоб приховати свою участь у справі з герцогом. Він поширював легенди про те, ніби герцога заарештував Шульмайстер. Та все ж таки залишилися документи, що свідчили про пряму участь Талейрана в цій справі.

Незадовго до смерті Наполеон на острові св. Єлени розповів своєму лікареві, що не хотів заарештовувати герцога Енгієнського, бо цей крок порушував кордони й суверенітет сусідньої держави в мирний час.

— Та міністри наполягали на арешті. Я весь час вагався. Талейран двічі подавав мені наказ і настирливо наполягав, щоб я його підписав. Він раз у раз запевняв мене, що нова династія ніколи не заволодіє тронем, поки в живих зостанеться бодай один Бурбон. Поміркувавши, я погодився.

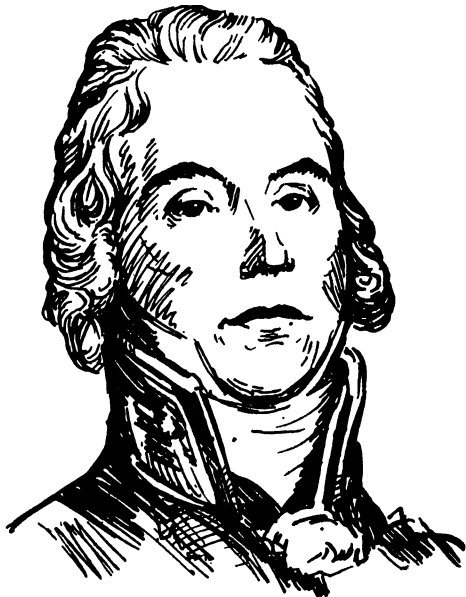
Потім він підписав наказ командувачеві прикордонних військ генералові Коленкуру, щоб той із загonom жандармів проник на баденську територію, захопив герцога Енгієнського і привіз його до Парижа.

Операція вдалася. Французькі жандарми знеацька схопили молодого герцога, привезли до Парижа, де після поспішного суду вночі 21 березня 1804 р. його розстріляли.

— Я був зворушений,— розповідав Наполеон своєму лікареві,— коли довідався, що герцог хотів іще після вироку поговорити зі мною. Але Талейран мене від цього відравав.

Навіть лист, що його герцог послав перед стратою Наполеонові і що, без сумніву, був би принаймні відтяг страту, Талейран затримав і віддав імператорові аж наступного дня, після герцогової смерті.

Тоді, на самому початку свого швидкого піднесення, Наполеон іще довіряв Талейранові. Після свого коронування він наділив його багатством, високими почестями,

Шарль-Моріс Талейран.

власноручно приколов йому до грудей стрічку «Почесного легіону».

Важко сказати, чи зрозумів хоч пізніше імператор, що, нагородивши Талейрана, він порушив свій принцип, висловлений у розмові з генералом Саварі. Генерал наполягав, щоб імператор нагородив активного агента Шульмайстера бодай яким-небудь орденом. Наполеон відповів: «Для шпигуна єдина винагорода — золото».

Восени 1805 р. Шульмайстер провів одну з найблискупіших своїх операцій.

Приблизно в той час, коли французькі корпуси вирушили на Дунай, щоб підкорити вперту Австрію, до Відня приїхав молодий, багатий чоловік і відрекомендувався шляхтичем угорського походження. У віденському товаристві незабаром поширилася чутка, що цього симпатичного гостя Наполеон вигнав з Парижа як шпигуна. Кращої візитної картки важко було б і придумати.

Імпозантний аристократ справді був добре обізнаний з становищем у французькій армії. Тому ніхто не здивувався, коли генерал Мак, командувач найбільшого австрійського корпусу, висланого проти Наполеона, запропонував йому місце шефа розвідувальної служби.

«Вигнаний шляхтич угорського походження» здобув Макову довіру не тільки своєю легендою: він запропонував генералові кілька правдивих інформацій. Хто міг знати, що для Наполеона в той час вони вже втратили значення?

Генерал саяв од задоволення. Він вирішив вийти назустріч французам, перейшов Дунай і обложив місто Ульм.

Наполеонові цього тільки й треба було. Коли Мак дізнався, що французи є не тільки попереду, але й позаду, він щиро здивувався. Все свідчило про те, що він потрапив у пастку.

Щоб уникнути остаточного оточення і загибелі, австрійцям залишалося тільки одне: покинути якнайскоріше Ульм. Це сплутало б Наполеонові плани.

— Що ви на це скажете? — звернувся заклопотаний генерал до свого головного розвідника.

— Безперечно, чудовий план, пане генерал, — констатував «вигнанець» Шульмайстер. — Але мені здається, що варто було б зачекати кілька днів. По-моєму, ситуація переміниться на нашу користь. Сьогодні мене повідомили, що у всій Франції, а головне в Парижі, почалися заворушення. Щодня можна сподіватися повстання проти Наполеона. Армія теж кипить... Вибачте, пане генерал, я не встиг вас про це поінформувати.

Генерал не вірив своїм вухам. Слова начальника розвідувальної служби звучали вельми переконливо й заманливо.

— Що-що? Це точні дані? — квапливо спитав він.

Шульмайстер повагом відказав:

— Я не хотів би помилитися. Постараюсь добути нові докази, щоб ви могли мені повірити. Але для цього треба два-три дні. Я наказав своїм агентам, щоб вони роздобули мені, скажімо, листи з Парижа, газети і таке інше.

— Правильно, друже, — мовив генерал Мак і на хвилину замислився. — Знаєте що, друже, — вирішив він, — зачекаємо. Але ви вже покваптеся роздобути належні дані. Бо коли б це часом не підтвердилось... — замість останніх слів генерал промовисто провів долонею по горлу. — Мені не дуже хочеться втрачати голову. Я чув, що друга в людей не виростає. І в вас теж не виростає. Зрозуміли?

Шульмайстер зрозумів усе.

Ще того самого вечора у французькому таборі кілька надійних осіб писало «листи з Парижа». Хоч з огляду на цензуру вони були обережні у формулюваннях, проте з них випливало, що в народі швидко шириться незадоволення авантюристичною політикою Наполеона.

У французькій польовій друкарні старанно друкували особливий випуск паризьких газет з докладним звітом про заворушення в столиці, а також повідомлялося, що Наполеон на чолі кількох добірних корпусів швидко повертається до Франції, аби придушити бунт.

Коли генерал Мак прочитав ці листи й газети, «викрадені» австрійськими розвід-

никами в французьких солдатів, він навіть не подумав покинути Ульм. Зрештою, це було вже й неможливо. Тих «двох-трьох днів» цілком вистачило для того, щоб Наполеон залізним кільцем оточив місто.

Коли стало зрозуміло, що хтось когось водив за носа, було вже пізно. Вирішальна битва австрійської кампанії 1805 р. під містом Ульм скінчилася майже без пострілів.

Незадовго до того, як скласти зброю, генерал Мак збагнув, що став жертвою хитрого начальника розвідувальної служби. Він розіслав патрулі по всьому місту, щоб спіймати його, але намарно: за Шульмайстером неначе земля запалася.

Аж у битві під Ваграмом 1809 р. якийсь австрійський офіцер побачив його і впізнав. Та Шульмайстерові в останню хвилину пощастило втекти. Він сховався у якомусь будинку.

Поки солдати оточували будинок, з дверей вийшов згорблений дідусь із тарілкою й ложкою в руці й поволі рушив до вартових.

— Дідусю, ви не бачили чоловіка, що вбіг до вашого будинку?

— Чоловіка? — перепитав тугий на вухо старий. — Ні, тут нема нікого. Тільки один дід, такий старий, як і я, лежить у задній кімнаті на смертній постелі...

Офіцер і солдати кинулися до будинку, певні, що знайдуть у ліжку Шульмайстера.

Та ні хворого діда, ні Шульмайстера ніде не було...

Напочатку 1809 р. стало очевидно, що війна з Австрією триватиме. І невтомний Шульмайстер знову подався до австрійської столиці, щоб роздобути там для свого імператора якнайбільше відомостей про ворожу армію, її боездатність, наміри і плани. Звісно, він мусив діяти набагато обережніше, ніж перше, бо там у нього було надто багато «друзів».

В штабі австрійського головнокомандувача ерцгерцога Карла працював молодий, здібний, честолюбний генерал. Ерцгерцог вірив йому, як самому собі. Він довіряв йому найсекретніші документи, ділився думками й планами, сумнівами й надіями, звик міркувати вголос у присутності генерала. Ніхто навіть у голові не покладав, щоб генерал міг мати таку слабинуку, як скажімо любов до грошей і дорогих розваг з дівчатами. Дівав він надзвичайно обережно. І свої фінансові труднощі вмів чудово маскувати.

Та повсюдний Шульмайстер з допомогою хитрих принад таки спіймав генерала в своє сильце.

Невдовзі від французів на знак винагороди генерал отримав близько 2 мільйонів

франків. Щоб не поставити під загрозу свого інформатора, французькі агенти, в тому числі й Шульмайстер, трималися од нього на віддалі й дані від генерала забирали й передавали йому гроші посланник Андреоссі. Як правило, під час офіційних прийомів.

Свою золоту рибку, з якої він зривав луску за лускою, Шульмайстер старанно беріг, але не вберіг.

За кілька днів до того, як офіційно було оголошено війну між Францією і Австрією, у Відні був справжній содом. Наполеонів посланник генерал Андреоссі почав пакувати валізи й палити таємні папери. Тієї ж ночі він мав востаннє зустрітися з австрійським генералом і забрати в нього життєво важливі дані.

На опівнічну зустріч у самотньому будинку в передмісті готувалася ще одна людина — ерцгерцог Карл. Він давно вже дістав анонімне повідомлення про те, що генерал-майор зраджує, але тоді вирішив, що це наклеп, і спалив листа, нікому нічого не сказавши. Та кілька днів тому він отримав нового анонімного листа про те, що генерал матиме останню зустріч з Андреоссі.

Ерцгерцог не повірив і цього разу. Але для заспокоєння вирішив переконатися у цьому на власні очі.

Завчасу неподалік від умовленого будинку в глибокій тіні сховалося двоє чоловіків, насунувши на очі капелюхи. То були ерцгерцог Карл і його ад'ютант.

Час минав повільно. Їм почав уже вриватися терпець. Зненацька по той бік вулиці з'явилася якась закутана постать. Незнайомий ішов швидко й оглядався. Опинившись під будинком, він легенько постукав. Двері ту ж мить відчинилися, і невідомий зайшов. Ерцгерцог і ад'ютант ладні були запрягтися, що впізнали його.

За якусь хвилю до цього ж будинку зайшов ще один відвідувач — посланник Андреоссі.

— Зачекаємо на них, — вирішив ерцгерцог, хоч уже не сумнівався у зраді. — Я хочу, щоб він подивився мені в вічі...

Генерал не витримав його погляду. Тієї ж ночі він застрелився.

— Я донині марно сушу собі голову, хто зрадив тоді цю нашу золоту рибку, — сказав Шульмайстер, підняв чару з золотистим вином, примружив очі, відтак зі смаком випив. — До самої смерті думатиму про це!

Абат Гутер мовчав.

Вони сиділи в просторій кімнаті парафіального будинку, на столі перед ними стояла випукла пляшка «Боксбойтеля».

Шульмайстер згадував. Жваво, але з деяким смутком і жалем. Абат розумів його.

Майже через рік після закінчення австрійської кампанії для його приятеля настали чорні дні. Цей майже сорокалітній чоловік мусив поселитися в своєму ельзаському маєтку. І хоч завдяки імператоровій прихильності він став багатієм, міг жити, як сам хотів, і втішатися життям, проте щасливий Шульмайстер не був.

Найгірше боліло йому на думку про те, що цим він завдячує новій імператриці, австрійській принцесі Марії Луїзі — вона не пробачила йому ганебну поразку під Ульмом. Наполеонові, який своєму новому шлюбові надавав великої ваги, не залишалося нічого іншого, як задовольнити бажання дружини. Його найкращий розвідник змушений був покинути Париж.

— Ви ж знаєте, абате,— вів далі Шульмайстер,— що ця війна з Австрією була для нас однією з найтяжчих. І головна причина наших кривавих утрат — зрада в наших лавах! Це кажу вам я, Наполеонів імператор шпигунів! Ганебна зрада... Це підтверджує випадок з австрійським генералом та посланником Андреоссі. Ви навіть не уявляєте собі, як мені гірко, коли я про це думаю... Але що ж!

Він рвучко махнув рукою, немов прогнаючи якийсь лихий сон.

Шульмайстер навряд чи розумів тоді, як близько він був од істини, коли говорив про зраду в найближчій оточенні імператора.

Князь Талейран, котрого Наполеон 1807 р. зняв із поста міністра закордонних справ, хоч і далі приймав його й прислухався до його порад, не вагаючись перейти через рік від дипломатичного інтригантства до прямої зради. Наполеон іноді відчував, що Талейран веде з ним нечесну гру, але вірив, що скує його «золотими ланцюгами».

Та ображений князь чекав свого шансу. Трапився він у вересні 1808 р., під час зустрічі імператора з російським царем Олександром I в Ерфурті, в якій Талейран з незрозумілих причин узяв участь як Наполеонів радник.

Олександр I дуже здивувався, коли Талейран запропонував йому зустрітися віч-на-віч і сказав відверто:

— Сір, ви мусите врятувати Європу, і вам удасться це зробити, якщо ви виступите проти Наполеона. Французька нація цивілізована, а французький король неук; російський цар освічений, а російська нація ні; отже, російський правитель мусить бути союзником французької нації...

Від першого кроку на терені державної зради, запроданства Франції царській Росії, Талейран перейшов і до зради Франції Австрії.

Клеменс Меттерніх.

Невдовзі після Ерфурта разом з міністром Фуше він вступив на службу до австрійського посланника в Парижі Меттерніха, що згодом став всемогутнім канцлером.

З того часу між Парижем і Петербургом, між Парижем і Віднем ішло жваве таємне листування. Російський посланник Несельроде називав у ньому Талейрана «небожем Генрі», своїм другом, «Анною Іванівною», «красенем Леандром», а міністра Фуше — «Наташею», «президентом» або «А. Берж'є».

«Талейран без сумніву небезпечніший за першого-ліпшого бездару-міністра,— повідомляв Меттерніх у Відень.— Він підтверджує це вже цілих дванадцять років. Звісно, надто довіряти йому небезпечно, але що нам лишається робити?».

Спочатку Меттерніхові здавалося, що Талейран і Фуше проявляють мало ініціативи й приносять невелику користь. Та незабаром обидва розвідники до політичних інформацій долучили військове шпигунство, яке тоді, перед підготовкою нападу на Австрію, мало особливу вагу, і Меттерніх 7 березня 1809 р. доповідає у Відень:

«Мої контакти з «Х» (тобто Талейраном — ред.) вельми жваві... Я дістав з імператорової канцелярії два винятково цікавих звіти про нинішню ситуацію... І хоч вам може видатися сума, яку вимагає «Х», надто великою, наслідки того, що ми його найняли, можуть бути незрівняно більші...»

Незадовго до цього Наполеон дістав від агентів свого начальника пошт Ла Валетти повідомлення, що Талейран дуже критично висловлюється про його, імператорову, по-

літику і підозріло часто здибається з Фуше.

Розлючений Наполеон скористався першою ж зустріччю з Талейраном 28 січня 1809 р. і в присутності міністрів та придворних сановників вилаяв його:

— Ви злодій, мерзотник і нечестивець! Ви не вірите в бога, все життя порушували свої обов'язки, кожному брехали, кожного зраджували, для вас нема нічого святого, ви продали б навіть рідного батька! — Імператор насилу стримався, щоб не кинутись на нього. — Я ставився до вас, як до сина, а ви здатні проти мене на все... Що ви задумали? Чого ви хочете? На що сподіваєтесь? Майте мужність признатися в цьому переді мною! Ну, наберіться відваги! Ви заслуговуєте, щоб я розтоптав вас, як черв'яка. Я міг би це зробити, але ви настільки огидні мені, що я не хочу бруднитися. Чому я не наказав повісити вас на площі Каруселі! Але я завжди встигну це зробити! Ви паскуда в шовкових панчохах. Паскуда! Паскуда!..

Талейран стояв перед імператором непорушно, зблідлий, але голову не схилив. Ніхто з присутніх не здогадувався, що Наполеонів вибух люті його, власне, заспокоїв. Для нього це був доказ, що хоч до імператора й докотилися якісь чутки, але фактів про справжню особу «небожа Генрі» й загадкового «Х» він не має. Інакше імператор не сварив би його, а послав би просто на шибеницю.

Якщо це було взагалі можливо, князь Талейран з того дня став ще лютішим ворогом імператора.

Перед австрійською кампанією 1809 р. і під час кампанії він працював на повну силу. Інформував Відень і водночас Петербург про становище наполеонівської армії, про її виснаженість довголітньою війною. Австрійський генеральний штаб він інформував про заплановані пересування військ і дальші імператорові заміри, отож найсильніша Наполеонова зброя — раптовість і неочікуваний удар, — цього разу не мала ефекту.

Шульмайстер мав рацію. Зрада у своїх лавах — то була одна з причин, чому ця війна була для Франції така тяжка й кривава.

Як це не дивно, але похолодіння у стосунках між Парижем і Петербургом у другій половині 1810 р. торкнулося й князя Талейрана. Цар Олександр не був уже такий щедрий, як перше. І, крім того, князя спіткала нова неприємність, котра значно ускладнила доступ до інформації; улітку того ж року Наполеон послав на пенсію довголітнього міністра поліції Фуше, а на його місце призначив відданого генерала Саварі.

Талейран і Фуше мусили поводитися обачніше.

Талейран дедалі рідше слав у Петербург повідомлення, і їхня цінність весь час падала. Російський цар поступово втрачав до них інтерес, і тому нема нічого дивного, що на Талейранів лист од 15 вересня 1810 р., у якому князь просив другу половину мільйона золотих франків, відповів негативно.

Зважився він на це зовсім легко. Хоч відносини з Францією погіршувалися, проте він відмовився од послуг Талейрана, бо мав тепер у Парижі свого розвідника, котрий організував там широку сітку військового шпигунства і вмів діставати такі дані, до яких часто не мав доступу навіть Талейран. То був полковник граф Олександр Чернишов, довгорічний царів ад'ютант.

Чернишов приїхав до Парижа 1803 р. Довго скидалося на те, що полковник цікавиться тільки гарними жінками й розвагами. В придворних салонах, де бував і Талейран, ні десть-інде ніхто не чув, щоб Чернишов говорив про політику, хоч вона іноді була головною темою конфіденціальних розмов. Коли хто-небудь питав, якої він думки про ефективність континентальної блокади Англії, про становище в Іспанії чи про перспективи французько-російської дружби, полковник тільки усміхався, гладив вуса й виголошував грайливий тост за красу жінок, на яких тримається світ.

І, незважаючи на це або, мабуть, саме тому Чернишов завжди був краще й дещо раніше поінформований про всі події, ніж Талейран.

Допіру наприкінці 1811 р. генералові Саварі вперше вказали на справжню місію графа Чернишова. Може, то зробив якийсь агент паризької поліції, а може, і сам Шульмайстер, що тимчасово переніс поле своєї діяльності до Петербурга.

Так чи інакше, а з того дня генерал Саварі наказав стежити за кожним кроком Чернишова. День і ніч агенти передавали графа один одному, немов естафету, і Саварі нарешті діждався.

Однієї ночі Чернишов після вечірки не поїхав додому, а зупинив карету біля Єлісейських Полів.

З темного закутка виринав якийсь чоловік, що, певно, вже чекав на нього. Обидва мовчки привіталися і подалися на пізню прогулянку. Карета рушила за ними. Агенти генерала Саварі теж.

З'ясувати, хто був спільником Чернишова, вдалося зовсім легко. Виявилось, що це був високий чиновник військового міністерства, обов'язком якого було складати огляди становища у французькій армії, з

котрими що десять днів знайомився Наполеон.

Коли Саварі повідомив про це Наполеона, той наказав негайно заарештувати обох.

Та граф Чернишов завчасу подбав про свою безпеку. Хтось попередив його, і він утік. Агенти Саварі не знайшли в його квартирі жодних компрометуючих матеріалів.

Що ж до чиновника міністерства, то тут їм пощастило: вони схопили його разом з 300 000 золотих франків, котрі, як він сам у цьому признався, передав йому російський полковник за важливі військові таємниці.

Після короткого суду його розстріляли.

Нота, в якій Наполеон скаржився російському цареві, що його ад'ютант скористався дружбою і гостинністю французів для шпигунства, зустрілася по дорозі з цінною шпигунською депешею, котру послав із Петербурга Шульмайстер.

У співробітництві з французьким послом «імператор шпигунів» відкрив у столиці Росії таке ж джерело, як Чернишов у Парижі, й черпав із нього безліч даних про дислокацію і кількість російських військ. Та це ще не все. Йому вдалося переслати до Парижа також найновіші, щойно віддруковані детальні карти величезної царської імперії, що напередодні війни було великим скарбом.

Та навіть найдетальніші карти й шпигунські донесення нічим не змогли зарадити Наполеонові, коли 1812 року він наразився на героїчний, незламний опір російського народу.

В полум'ї Москви, на яке довго й непорушно дивився імператор з кам'яної вежі Кремля, згоріла і його слава.

До Парижа повернулася вже тільки тінь колишнього імператора. Те, чого він не зазнав у десятках битв, не минуло його у фатальному 1812 році — гіркота поразки, що провіщала початок кінця.

На початку 1813 р., коли до Франції з усіх боків стягувалися ворожі війська й імператор гарячково силкувався зібрати нову армію, князь Талейран перед утаємниченими оцінив ситуацію:

«Наполеон гине. Його найбільше й найнепоправніше нещастя — самотність. Він сам, як цього хотів: самотній у Європі, що ще не найгірше, самотній і у Франції».

Це була майже правда.

В березні 1814 р., коли війська антифранцузької коаліції оточили Париж, Наполеона зрадив і командир однієї з останніх армій — маршал Мармон і приєднався на очах в імператора до найбільшого зрадника, князя Талейрана.

6 квітня імператор підписав капітуляцію.

Талейран, гордий зі своєї зради, тріумфував. Кричав «слава» Бурбонам, вітав у своєму домі переможних союзників і готувався до нової кар'єри королівського міністра.

Довідавшись про це, Шульмайстер, тоді вже збіднілий власник тютюнової крамнички в Страсбурзі, безсило стиснув кулаки. Він, мабуть, згадав слова Мірабо, сказані про Талейрана ще 1787 року: «Це підла, пожадлива людина, підлий інтриган, для якого головне тільки гроші. За гроші він продав честь і друзів. За гроші він продав би й свою душу і добре зробив би, бо проміняв би купу гною на купу золота».

На відміну від багатьох інших, Шульмайстер вирішив поділити гірку долю свого імператора. Він лишився вірним йому під час першого вигнання на Ельбі й одним із перших приїхав до нього під час «Ста днів».

В битві під Ватерлоо «імператор шпигунів» не знав ні хвилину спочинку. Та всі зусилля Наполеонових розвідників були марні. Проти французької стотисячної армії стояла сила союзників, сповнених рішучості знищити малого корсіканця.

Імператор не уникав зради і в останній фазі боротьби. На бік ворога перейшов генерал Бурмон, трагічну роль відіграв і генерал Груші, з провини якого французи зазнали катастрофічної поразки під Ватерлоо.

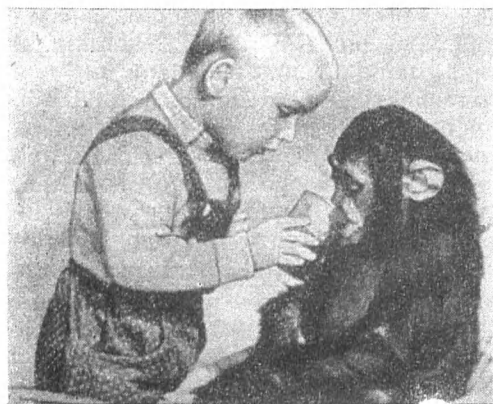
22 червня 1815 р. Наполеон удруге зрікся престолу, і невдовзі по тому його заслали на острів св. Єлени.

Шульмайстера заарештували й посадили у в'язницю. Сидів він довго і змушений був пожертвувати всім своїм майном, щоб вийти на волю. До Страсбурга Шульмайстер повернувся зламаний, постарілий. Зрештою йому милостиво дозволили відкрити в місті тютюнову крамничку. І там його, вісімдесятилітнього старого, навідав Наполеонів небіж Луї Бонапарт.

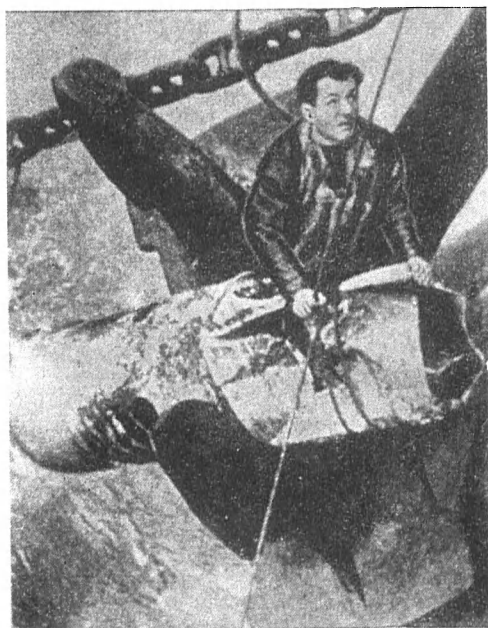
Переклад з чеської

НЕЗВИЧАЙНІ ДРУЗИ

Мешканець зоопарку в чехословацькому місті Усті шимпанзе Бобо і маленький син наглядча за тваринами Олінек стали великими друзями. Бобо навіть вимагає, щоб годував його тільки Олінек.

СМЕРТЬ НА ЯКОРІ

На одному англійському пароплаві піднімали якорі і разом з ним витягли з морського дна німецьку магнітну міну часів другої світової війни. Найменша необережність — і стався б вибух. На щастя, міну вдалося знешкодити.

40 ГОДИН БЕЗ СНУ

Цікаві дослідження проводять чехословацькі лікарі: вони вивчають людський організм, що перебував без сну протягом кількох діб, режим харчування людини в таких умовах тощо. На фото: лікар перевіряє здатність людини, яка не спала п'ять діб, виконувати нескладну фізичну роботу.

СТРАДІВАРІУС ПРО ЦЕ Й НЕ МРІЯВ...

Такої скрипки ще не доводилося тримати в руках жодному музикантові, бо зроблено її... з сірників.

Скільки терпіння виявив житель Братіслави Віктор Павчуг, який змайстрував таку рідкісну скрипку! Він навіть підрахував, що на це пішло 7 тисяч сірників.

Унікальна скрипка, яку демонструє співробітниця Словацької Національної галереї в Братіславі, викликає загальний інтерес.

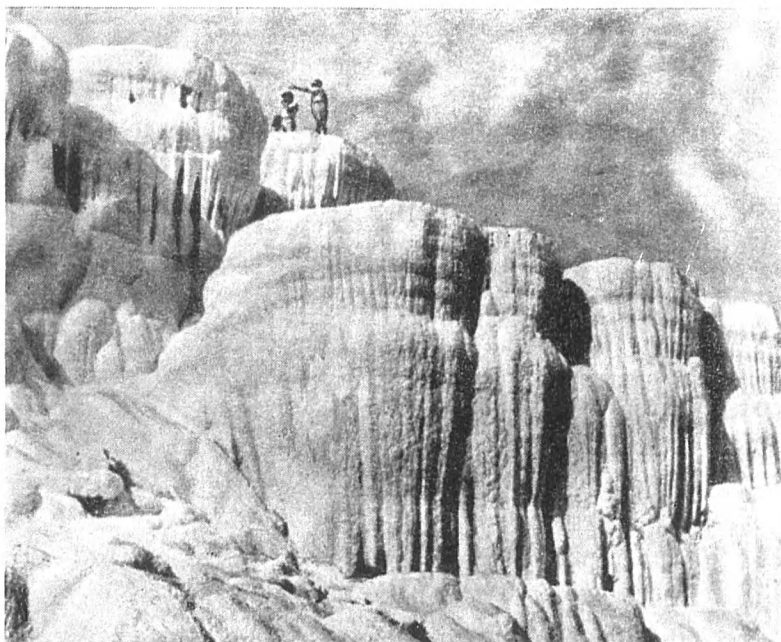

ВЕСЕЛУН 3 КРИСТІАНЗУНДА

Цей бравий дідуган щотижня з'являється на екранах телевізорів у Норвегії. Він веде програму, яка називається «Будьте бадьорими і веселими» і користується великою популярністю. Ерік Берг — так звуть старого веселуна — робить різні гімнастичні вправи, розповідає дотепні історії, дає поради, як зберегти бадьорість і життєрадісність.

Еріку Бергу минуло недавно 104 роки.

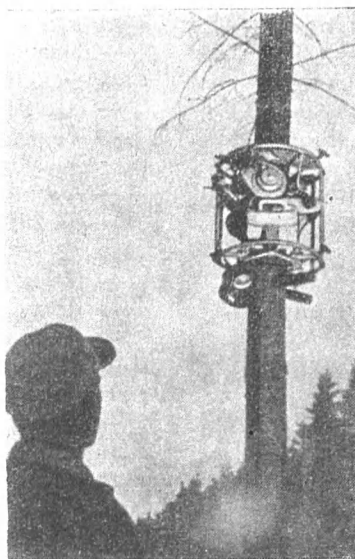
«ЗАМЕРЗЛИЙ ВОДОСПАД»

Туристи, що відвідують Анатолію, на півдні Туреччини, обов'язково приїждять в місто Денізілі подивитися на загадкові «маси льоду», які насправді являють собою вапнякові відкладення. З-під землі тут б'ють гарячі джерела, вода яких густо насичена вапном, і протягом віків утворилися отакі дивовижні тераси.

ЧЕРЕЗ ЛА-МАНШ

Між Рамсгетом (Англія) та Кале (Франція) через протоку Ла-Манш курсують тепер судна на повітряних подушках. У комфортабельному салоні можуть розміститися 36 пасажирів. Але поки що рейси відбуваються лише в тиху погоду.

КОРОВА В АВТОБУСІ

Один селянин з передмістя Парижа побився з кимось об заклад на 500 франків, що привезе свою корову в автобусі в центр столиці. Кондуктор автобуса погодився взяти участь у цій витівці. Корову благополучно приставили на Елісейські Поля. Поліція оштрафувала кондуктора на 150 франків. Жартівникам залишилося 350 франків чистого прибутку.

«МАВПА» З БЕНЗИНОВИМ МОТОРОМ

Лісоруби назвали цей хитромудрий прилад «мавпою, що видається на дерево». Машина сама піднімається по стовбуру на потрібну висоту і зрізає все гілля. Виготовляють таку «мавпу» в ФРН.

**ЗВІДУСІЛЬ
ПОТРОХУ**

КОРОТКІ ОПОВІДАННЯ

СЛАВОМІР МРОЖЕК

АВТОРИТЕТ

Мене викликав голова і сказав:

— Ну й спека!

Я підтакнув.

— Не завадило б скупатися.

Я погодився.

— Саме тому я вас і викликав. Ви вмієте берегти таємницю?

— Як сфінкс, — запевнив я.

— Це добре. В мене є для вас особливе доручення. Мені б хотілося скупатись, але я не можу показуватись на людях без одягу. Авторитет. Розумієте?

— Розумію. Пан голова без штанів — то анархія.

— Атож. Тому ви мені й потрібні. Ви будете стояти на березі і стежитимете, чи хто не наближається. Як тільки когось побачите — три рази свисніть. Вам доводилось стояти на варті?

— Доводилось, але ще до війни.

— Нічого, досвід все-таки є. І ще одне: вартуватимете з заплющеними очима.

— Але ж я не зможу побачити, коли хтось ітиме.

Голова занепокоївся.

— Ну добре, хай очі будуть розплющені, але тоді ви стоятимете спиною до води. Про вас я теж мушу подбати, щоб ви не занепали морально.

— Хай це вас, пане голово, не хвилює. Я й сам боюсь...

І ми пішли до річки.

Голова — на берег, а я — в кущі. Захлюпала вода. Мабуть, голова почав купатися.

А я стою й стежу. Ані душі. Простояв так з годину. Несподівано щось затріщало в кущах. Бачу — йде голова, голий-голісінський, в самих тільки плавках. Я тричі свиснув.

— Тихше, ідіот, — каже. — Це я.

— Розкажіть! Я пана голову знаю тільки одягнутим.

— Гм... Ваша правда. Але в мене поцупили одяг. Ви не бачили, хто?

— Не міг бачити, бо стояв спиною до берега, як ви звеліли. Я, пане голова, завжди справно виконую накази.

— Голова! Голова! Ніякий я зараз для вас не голова. Зрозуміло? В ім'я авторитету.

— Пробачте, це я за звичкою. А як же я маю вас називати, пане го... Пробачте, знову вирвалося.

— Називайте мої ініціали, поки я не одягнусь. Кажіть: пан Г.

— Що ж ми будемо робити, пане Г.?

— Ви повинні віддати мені свій одяг. Іншого виходу я не бачу.

— А як же я?

— Ви підете голий. У вас немає авторитету.

— Це неможливо!

— Чому?

— Тому що коли я послухаю вас як шефа, в моїх очах ви втратите авторитет, і я деморалізуюсь як підлеглий.

— Послухайте, — сказав голова, — є ще один вихід. Дайте мені свій одяг, я втрачу авторитет, а завтра звільню вас з роботи. Згода?

Я мовчки почав знімати черевики.

ВЛУЧНИЙ ДІАГНОЗ

Це тривало вже кілька років. А почалося все з легкого поколювання в правому боці. Потім ставало дедалі гірше, часом навіть важко було витримати. Я схуд, охляв, почала мучити задишка. Я не можу зносити лікарів, але врешті-решт, скоряючись вмовлянням рідних та друзів, пішов.

Лікар якнайретельніше обслідував мене, й обличчя йому проясніло.

— Червоподібний відросток, — констатував він. — Треба вирізати, і все буде гаразд.

Операція пройшла вдало, проте здоров'я не поспішало повертатися до мене. А коли лікар сказав, що я цілком здоровий, біль знову почав дошкуляти. Потерпів я місяців зо два — і знову до лікаря, цього разу вже до іншого.

Він постукав, послухав і запросив на консилиум свого колегу. Той зайшов до мене ззаду і так заїхав мені кулаком, що я аж завив.

— Нирка, — поринув у мрії його колега. — Треба вирізати, і все буде гаразд.

«Живуть же люди без нирки, а як ціле життя мучитися...» — подумав я, вже лежачи на операційному столі.

Через півроку я звернувся до лікаря, про якого в окрузі складали легенди.

— Вас ще й досі непокоїть біль? — здивувався він, гортаючи мою історію хвороби. — Нічого, що ви повіризували всі оті речі. Це ніколи не завадить. Але ж у вас запалення жовчного міхура, і з ним треба щось робити.

— Операція? — вжахнувся я.

— Це найрадикальніший захід.

Я вже не міг зносити наркозу. На одужання не було навіть натяку.

Новий лікар, до якого я звернувся, зазіхнув на мою дванадцятипалу кишку.

Отак, за короткий час, побувавши у різних лікарів, я позбавився також гландів, поліпів та ще кількох дрібничок.

Спасіння прийшло до мене, коли ми з дружиною були в магазині.

— Купи собі нові штани, — порадила дружина. — Тобі ж буквально нема в чому вийти.

— Покажіть, будь ласка, сорок восьмий розмір, — звернувся я до продавця.

Той пильно глянув на мене.

— Не раджу, — сказав він. — Вам краще взяти п'ятдесят другий. Сорок восьмий для вас буде трохи тіснуватий у поясі.

Відтоді я перестав відвідувати лікарів, бо

почуваю себе непогано, лише часом бракує мені кількох дрібничок...

Але на які тільки пожертви не підеш заради свого здоров'я!..

АНАТОЛЬ ПОТЕМКОВСЬКИЙ

ПЕДАГОГІКА

Вчора вранці ми прийшли до Паташонських на сніданок, але замість столу з закусками побачили Паташонського-молодшого, що майстрував з паперу літака.

— А де ж напої? — спитала пані Соловейчик. — Я не бачу напоїв!

Паташонська показала очима на сина.

— Ти чому в цей час не в школі? — здивувався Зизьо. — Замість того щоб вчитися, байдикуєш вдома.

— Я розбив шибку, — пояснив Паташонський-молодший, — і мене виключили на три дні зі школи.

— Бити шибки недобре, — сказав Безпальчик. — Навіщо ти це зробив?

— Він випадково, — втрутилась Паташонська.

— Звичайно, випадково, — сказав Паташонський-молодший. — Я цілюся у товариша, але той відхилився, і камінь влучив у шибку.

Пані Соловейчик погладила Паташонського-молодшого по голові. Паташонський-молодший скривився.

— Треба вибирати собі товаришів, на яких можна покластися, — сказав Зизьо. — Чому той тип відхилився?

— Не знаю, — сказав Паташонський-молодший.

Ми спробували порозмовляти ще трохи з хлопцем, але за хвилину він уже нам набрид. Дитина теж занудьгувала.

— Може, хочеш побавитись надворі? — спитав Зизьо. — В індіанців, чи що?

— З ким? — спитав Паташонський-молодший. — Адже всі в школі. Хіба що зайти до Яцека.

— Правильно, — сказала Соловейчик. — Піди до Яцека. А що, його теж виключили?

— Ні, — пояснила Паташонська, — Яцека звільнили на три дні від уроків за врятування потопаючого.

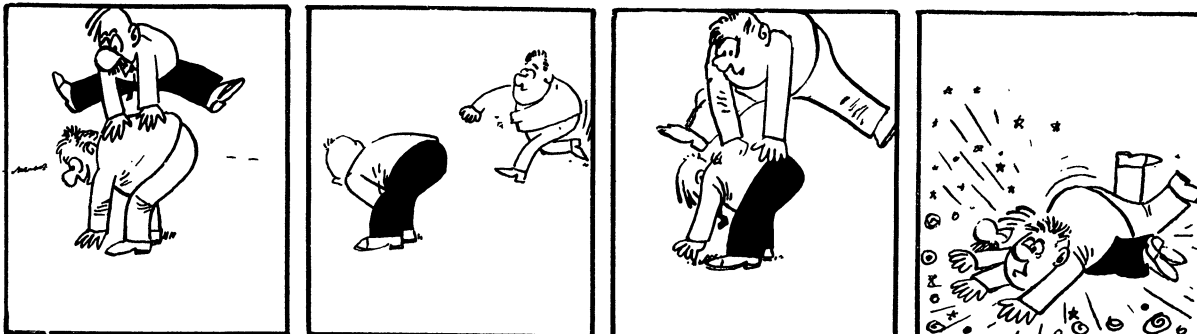
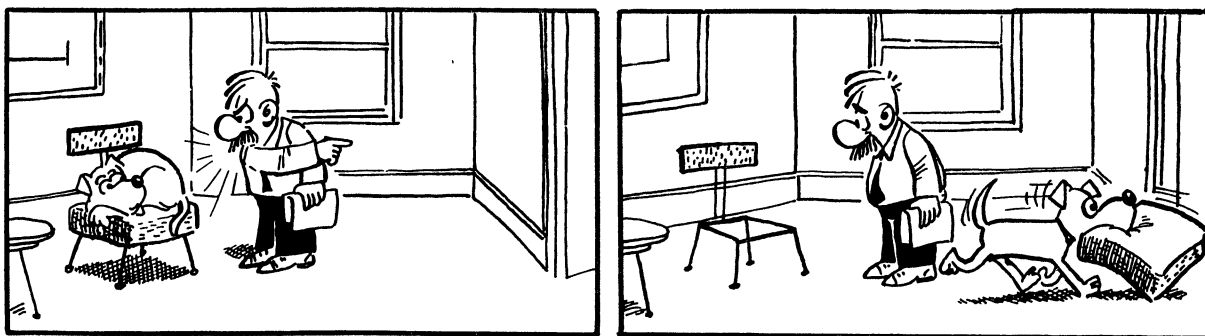
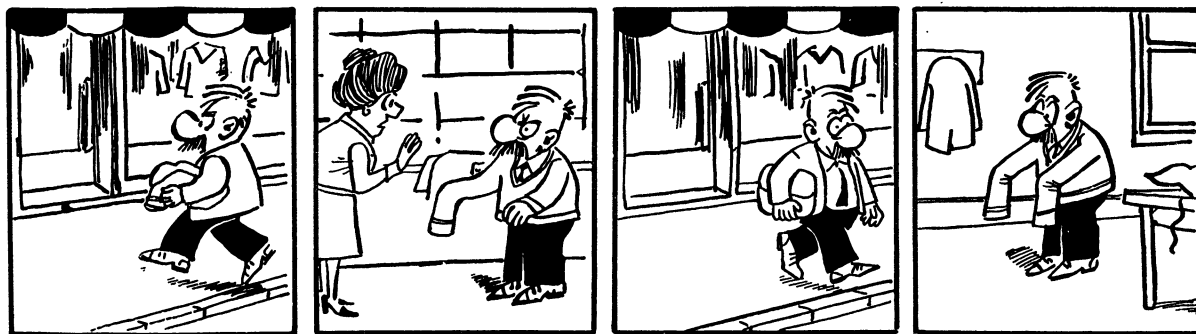
До столу ми сіли з деяким запізненням, але сніданок пройшов чудово. Говорили про педагогіку, про яку тільки й знаємо, що то галузь науки.

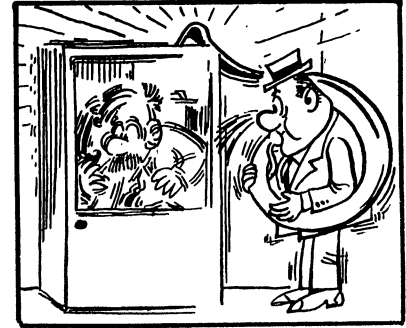
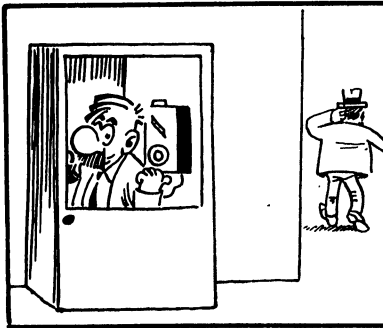
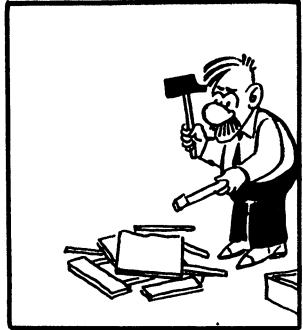
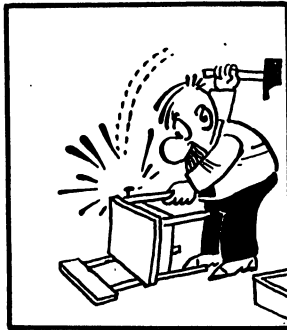
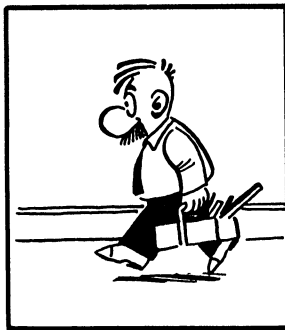
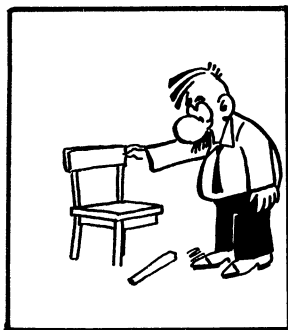
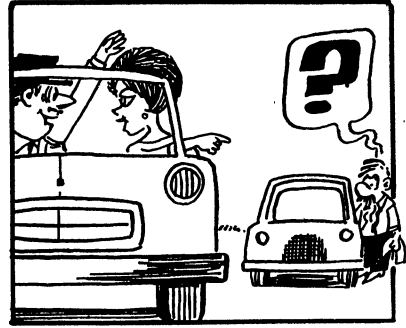
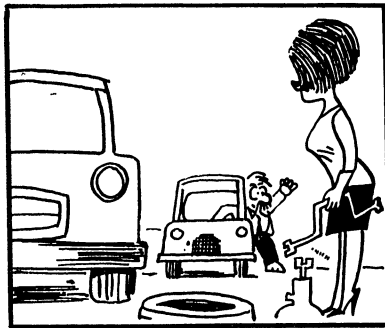
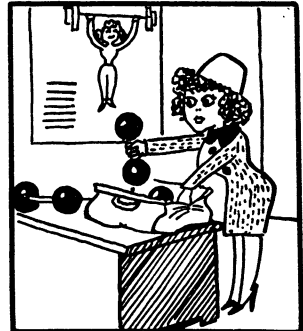
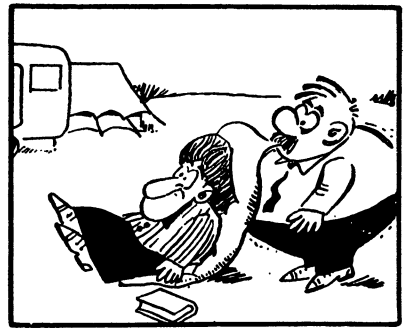
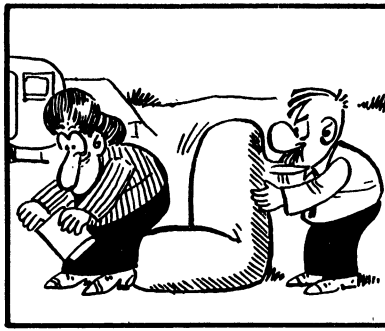
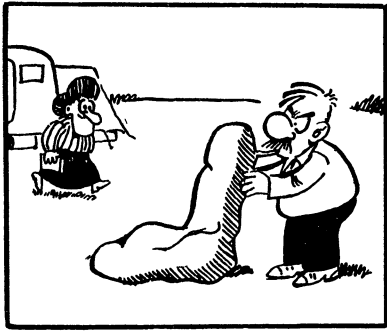
З польської переклав В. ЗІНЧЕНКО

ПРИГОДИ КАРЛО- НЕВДАХИ

На протязі багатьох років у кожному номері прогресивної італійської газети «Паезе сера» незмінно друкуються веселі, з деякою домашньою смутку, малюнки художника Ольмо про життя та пригоди Карло-невдахи. Таких малюнків налічується вже понад дві тисячі.

Карло — маленька людина, йому часто перепадає від власної жінки, знайомих та незнайомих людей, лише за те, що він щиро бажає їм добра.

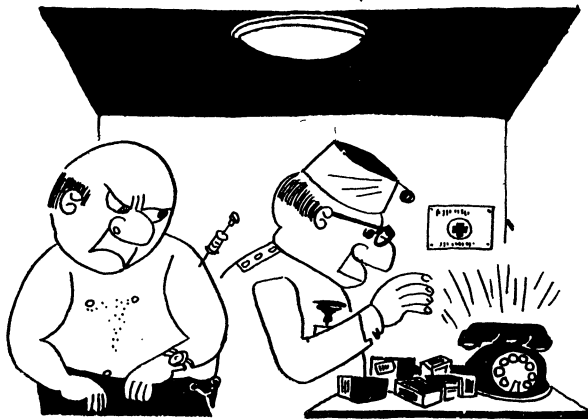

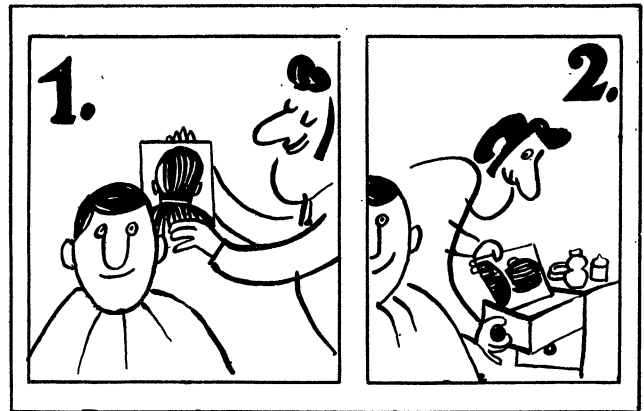
— Поки ви мене бачите, з вами нічого не скоїться!

Ледачий злодій...

Вибачте, телефон!

Хитрий перукар.

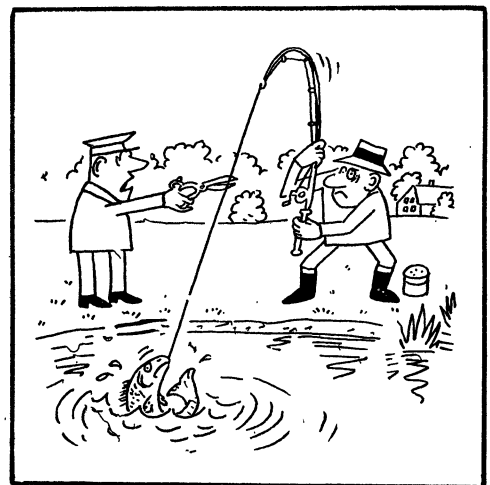
КРОЦІ

ЖАРТИ

НА КОЖНОМУ

Абстрактне мистецтво.

— Стривайте! Покажіть своє рибальське посвідчення.

КІЛЬЦЯ НА СЕРЦІ

Рейнгард Венцель. Іссі. «Молодь», 1966.

Розмову про «Іссі» — твір молодого німецького письменника Рейнгарда Венцеля — хочеться почати з авторської післямови: «Ця повість — не автобіографічна. Я, оповідач, — художній персонаж, вигаданий автором, так само як і всі інші герої, їхні імена і вчинки. Можливо, ви десь зустрічалися з людьми, схожими на героїв повісті. Наше життя багатогранне, і автор хотів тільки розгорнути одну з його сторінок».

Аж ось ця сторінка життя, перед нами. У тих подіях, що розгортаються в книзі, Іссі приділено чи не найбільше уваги й місця, але ми весь час бачимо її в оточенні товаришів по роботі, тим-то й деякі з них, в свою чергу, вийшли окресленими значно повніше, ніж то належало б особам, так би мовити, епізодичним (будемо відверті, аж надто численним у повісті Р. Венцеля).

Але спершу про Іссі. У свої дев'ятнадцять років дівчині судилося багато що пережити. Батька вона не знала, а від непутої матері взяти щось добре, певна річ, не могла. Чи дивно, що за таких умов сама в шістнадцять років пустилася берега? Мабуть,

так і занапастила б Іссі своє життя, якби не потрапила до здорового робітничого середовища в столиці Німецької Демократичної Республіки. Відтоді й почалось її духовне оздоровлення, цілком рівнозначне другому народженню.

До нового життя Іссі Кляйн тягнулася, як пролісок до сонця. Спочатку вона працювала в будівельній бригаді мулярів. Було їх там понад тридцять чоловік. Разом з іншими вони споруджували палац спорту. За якийсь час Іссі перейшла на будову хімічного комбінату.

Будівництво в цій повісті слід сприймати не тільки буквально, вузько, хоч, відтворюючи його, автор щоразу вельми захоплюється описами суто технологічних процесів, немовби виключно для того, щоб продемонструвати свою обізнаність з ними, довести, що й він особисто брав участь у тому, про що пише, на власні очі все бачив, усе до найменших подробиць безпосередньо пережив.

Воно, оте будівництво, має в творі Рейнгарда Венцеля ще й інший — символічний зміст. Ми стаємо свідками того, як ростуть

не тільки корпуси великих новобудов, а й самі люди, чийми руками все це зводиться на благо народу. Передусім, звичайно, радує складний процес переродження Іссі. Так, дуже складний. Бо дівчині нелегко виходити на новий шлях.

Вади невтриманої вдачі, обумовлені пережитим, непристосованість до фізичної праці, труднощі виробничого характеру, доповнені елементарно невпорядкованим побутом (дівчина не має свого кутка), а на довершення — свіжа душевна травма (Іссі завагітніла від людини, в якій глибоко помилилася), — все це виглядає не механічним нагромадженням випробувань, а подано з великою силою життєвої правди, отож по-справжньому хвилює.

Іссі не раз відчуває себе нікому непотрібною, самотньою. Здається, ось-ось вона ще раз оступиться, зробить нову помилку.

Втративши надію на те, що найближчим часом одержить кімнату (а незабаром же мала народитись дитина), Іссі перейшла в Західний Берлін до однієї з колишніх подруг. А втім, вона б там не залишилась. Її західнонімецькі подруги ще глибше загрузли в твані «вільного» життя, безнадійно заплутались у ньому й уже навіть не помишляють про щось людське, світле.

Іссі дізнається, що їй дозволено складати вступні іспити на робітфак. Якщо вона, повернувшись, складе їх, то незабаром стане інженером. А їй дуже хочеться вийти в люди. Чи можна втратити таку нагоду, якої на Заході вона ніколи не матиме? Досвід Кори, Евеліни та інших подруг, приречених на безпросвітне животіння, неспростовно переконує в цьому.

Іссі повертається. І в цьому її рятуюнок. Друзі по роботі чуло підтримують її в скрутну хвилину життя, й вона знаходить у собі досить сил, щоб з їхньою допомогою подолати важку душевну кризу.

Неабияку роль відіграє тут і оповідач — літератор, який поряд з Іссі та іншими робітниками працює на будові. Дівчина з подякою сприймає його дружні поради, прислухається до них.

«Ти ще зовсім юна, — сказав він їй одного разу, — але вже чимало прикроснів завдало тобі життя. А людське серце, як серцевина дерева, обростає кільцями років. З дерева можна зняти ножом кору, і серцевина того навіть не відчує. Однак цього не зробиш з людиною».

Слова ці глибоко запали в душу Іссі.

«Здається, твоя теорія про кільця років дуже влучна, — трохи згодом зауважила Іссі своєму другові. — В листопаді я ще не знала, що стану матір'ю. Тепер на серці одним кільцем більше. Та ще яким!»

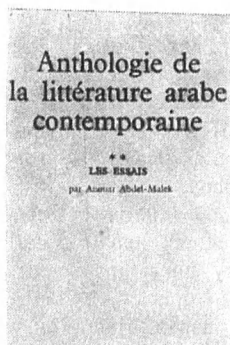
Повість Р. Венцеля тим пізнавальна й повчальна, що в ній з усією докладністю, послідовністю, справді, так би мовити, кіль-

це за кільцем показано становлення характеру її головної героїні. Підзаголовок твору «Історія однієї дівчини», як бачимо, цілком себе виправдує. Тим часом на сторінках «Іссі» розгортаються й історії ще кількох героїв і героїнь. Маємо на увазі Ренату, яка теж проходить багатогранну школу життя, але робить це, щоб підготувати себе до плідної творчості в мистецтві, й початок свого шляху ознаменовує вступом до партії. Контрастом до історій Іссі й Ренати є життєписи Кори й Евеліни, які вже примирилися зі своїм вимушеним падінням, аби лиш як-небудь перебути від сьогодні до завтра.

Рейнгарду Венцелю більше вдалися жіночі персонажі, але чимало яскравих рис приваблюють і в характерах Карла Зоммера, Юргена Довгого, Йохена Кляйна (брата Іссі), Йозефа Конкеля та інших.

Борис БУРКАТОВ

АНТОЛОГІЯ АРАБСЬКОЇ ДУМКИ

Антологія сучасної арабської літератури.
Упорядник Анвар Абдель-Малек, Париж,
1965.

Рецензована нами книга є другою публікацією паризького видавництва «Сейль» з наміченої ним серії антологій сучасної арабської літератури. З першою з них, присвяченою романістиці й новелістиці арабів, ми мали нагоду познайомити читачів у рецензії, вміщеній у сьомому номері «Всесвіту» за 1965 рік. Видання, про яке йдеться зараз, має підзаголовок «есе», тобто є антологією творів, що їх можна віднести до цього досить непевно окресленого жанру.

Строго кажучи, не всі вміщені в антології твори можна назвати есе в повному розумінні цього терміну. Деякі з них — просто уривки з великих наукових праць, критичних статей тощо.

Упорядкував антологію єгипетський вчений і письменник Анвар Абдель-Малек, він же написав досить широку передмову й нотатки про життя і творчість представлених у ній авторів.

Періодизація, прийнята автором, не викликає заперечень. Вона

ґрунтується на тому основному, що визначало розвиток суспільного мислення в арабських країнах у новітні часи, — на історії національно-визвольного руху арабських народів. Книга відкривається розділом «Попередник», де бачимо уривок з праці Ріфаа-бей ат-Тах-тауї (1801—1873), який певною мірою під впливом ідей Великої французької революції, поклав початок, за словами А. Абдель-Малека, «новій ері» в арабській думці. Звичайно, цей розділ можна було б розширити, але упорядник, мабуть, зробив слушно, обмеживши розділ, присвячений досить вивченому періоду, і приділивши більше уваги маловідомій європейським дослідникам сучасній арабській думці.

Решту матеріалу подано в двох великих розділах: «Перший етап національного руху (від Арабського відродження до 1930—1939 рр.)» і «Другий етап національного руху (від 1930—1939 рр. до наших днів)». Такі укрупнені розділи, на наш погляд, відповідають і історії боротьби арабів за визволення від колоніальної залежності, і специфіці дослідження історії розвитку ідей.

У передмові до антології Абдель-Малек вказує, що в арабській думці нового часу визначаються дві великі течії: ісламський фундаменталізм, який вбачає в оновленні та очищенні ісламу засіб для повернення до колишньої величчя арабів, і ліберальний модернізм, який ґрунтується на філософському раціоналізмі й політичному лібералізмі і виступає за прогрес та засвоєння здобутків західної цивілізації.

У даному випадку надмірне узагальнення течій, за нашим переконанням, не виправдане, воно заважає побачити принципову різницю між поглядами протилежних філософських шкіл і політичних угруповань в рамках кожної з течій, створює враження, ніби вони однорідні, тоді як насправді ідеологія різних шкіл, штучно об'єднаних у ці дві течії, може, й маючи зовні подібні спільні елементи, впливає з різних джерел і відбиває інтереси різних соціальних верств. Тільки заплутати читача може те, що в рецензованій книзі в одному

підрозділі опинилися і марксистсько-комуністи, і баасисти, і екзистенціалісти, і навіть антимарксисти. Таке групування матеріалу затушковує безперечний факт гострої ідеологічної боротьби, що точиться в наші дні в Арабському світі між силами соціалізму і національного прогресу з одного боку, та силами реакції, яка часто виступає і в наймодерніших шатах,— з другого.

Що ж до принципу розподілу текстів у кожному з підрозділів за тематикою на три групи (політична і соціальна думка; релігія і філософія; естетика і культура), то з ним можна погодитися. Дуже добре, що він проходить через усю книгу, це полегшує користування нею і надає антології певної стрункості.

Всього в збірці вміщено 90 текстів 84 авторів з одинадцяти арабських країн. Це дає змогу показати в усій широчині процес розвитку арабської думки за останнє сторіччя — аж до наших днів. Слід відзначити як позитивну рису розглядуваного видання те, що більше двох третин вміщених у ньому матеріалів належать сучасним авторам.

Розгляд антології почнемо з другого періоду, хронологічно ближчого до наших днів. А. Абдель-Малек, безперечно, прагнув створити якнайповнішу картину історичного розвитку і сучасного стану арабської думки. Слід відзначити, що він успішно впорався з цим завданням, і в цьому його заслуга, змістом своїм його антологія вигідно відрізняється від багатьох подібних видань буржуазних учених Заходу.

Читаючи цю антологію, ми наочно бачимо, як Велика Жовтнева революція сколихнула суспільне життя в арабських країнах і який відгомін мала вона в царині ідеології. Ідеї марксизму-ленінізму, ідеї соціалізму помітно впливають на умн арабських мислителів в різних галузях суспільних наук. Особливого поширення набув марксизм після другої світової війни, коли перемога Радянської Армії над фашизмом і виникнення сім'ї соціалістичних країн продемонстрували світові з усією наочні-

стю велич і життєвість марксистсько-ленінських ідей і коли на поряток денний історії стало питання про ліквідацію колоніальної системи імперіалізму, під гнітом якої стогнав і арабський народ. Анвар Абдель-Малек у вступному слові цілком правильно пише про Великий Жовтень і про визначну роль соціалістичних ідей в післявоєнній боротьбі арабських країн за національну незалежність та знищення наслідків колоніалізму, хоча і не завжди робить вірні висновки теоретичного порядку щодо марксизму.

Визнаючи ідеї соціалізму і марксизму важливим фактором у сучасному духовному розвитку арабських народів, упорядник надає помітне місце речникам цих ідей в Арабському світі. Він публікує уривок із статті відомого лідера арабських комуністів Халеда Багдаша «Арабські комуністи і національне питання», де викладено програму компартії з національного питання і обстоюється теза про те, що арабські комуністи є найпопулярнішими борцями за національне визволення, а також уривок з брошури члена керівництва Компартії Іраку Азіза ель-Хаджа «Арабський націоналізм, демократія і соціалізм». Відомий іракський марксист, критик і літературознавець Салах Халес з марксистської позиції аналізує іслам в уривку з статті «Наша історія в світлі історичного матеріалізму», яка була опублікована в 1960 році в іракському журналі «Ас-Сакафа аль-Джадіда». Представлені в книзі й інші марксисты (Шухді А. аш-Шафеї, Махмуд Амін аль-Алем та ін.) і мислителі, які застосовували марксистський аналіз при розв'язуванні тих чи інших проблем (С. Муса, І. Амер, О. Фахурі, А. Рушді Салех та ін.). На жаль, упорядник не згадує про журнал «Ат-Тарик», що відіграє велику роль в поширенні прогресивних ідей в Арабському світі.

Серед інших авторів бачимо прихильників екзистенціалізму (наприклад, в антології вміщено уривок з твору «метра» арабського екзистенціалізму А. Бадані «Від суфізму до екзистенціалізму»), прагматизму, персоналізму та інших філософських шкіл, звичайно,

із своїми специфічними «арабськими» рисами.

В книзі, природно, багато місця відведено теоретичним працям, присвяченим арабському націоналізму. Причому діапазон поглядів, представлених в книзі, надзвичайно широкий: тут і представники революційного крила (наприклад Г. Абдель Насер), і традиціоналісти (А. Азаам, С. аль-Хусрі), і виразник правих поглядів (А. М. аль-Акад).

Певне місце відведено і прихильникам відверто реакційних ідей, наприклад ідеологам організації «Братів-мусульман», щоб читач мав змогу сам скласти думку про їх антинародну писанину.

Сам Абдель-Малек у передмові досить докладно розглядає питання про національно-визвольний рух народів Азії, Африки і Латинської Америки, підкреслює його радикальність і прогресивність, протиставляючи його націоналізмові колоніальних держав, який був ідеологією агресії та експансії. Він виступає за те, щоб народи, які стали на шлях національного розвитку, мали своє обличчя, не копіювали сліпо буржуазну культуру Заходу, а творили свою власну культуру, збагачуючи тим самим світову цивілізацію.

Коли ми звернемося до першого розділу книги, то побачимо, що велику увагу упорядник приділив висвітленню поглядів просвітителів та реформаторів ісламу XIX ст. і початку XX ст. Це закономірно, бо їх активна патріотична робота великою мірою спричинилася до пробудження національної свідомості арабських народів і їх дальшого політичного розвитку. В книзі вміщено уривки із статей Джамаль-ад-Діна аль-Афгані, Мухаммеда Абдо та їх учнів, уривок із брошури піонера боротьби за рівноправність жінок Касема Аміна «Визволення жінок», яка свого часу набрала широкого розголосу в усіх мусульманських країнах. Цікаво відзначити, що навіть у представників мусульманського фундаменталізму після 1917 року з'являються відверто антиімперіалістичні висловлювання, а в ліберальної інтелігенції популярності набувають соціалістичні ідеї.

І в царині естетики і літератур-

ної критики на першому етапі національно-визвольного руху багато зроблено було для активізації та оновлення літературного процесу в арабських країнах. В антології наведені: уривок з відомої книги Таха Хусейна про доісламську поезію — як зразок застосування принципу історизму в арабському літературознавстві, стаття «Література і літературні норми» з книги «Решето» Михаїла Нуайме, вихованого на кращих традиціях російської передової критики.

Сміливі міркування про арабську поезію висловлював свого часу тунісець Абу-ль-Касем аш-Шаббі, талановитий поет, що по-

мер зовсім молодим. Упорядник надрукував уривок із його теоретичної статті «Поетична уява в арабів».

Позитивним у книзі є й те, що в ній опубліковані есе не тільки на філософські чи політичні теми, але й статті про теорію еволюції, психологію, мовознавство, фольклор, літературу і театр тощо.

Безперечно корисною для дослідника буде складена упорядником вибрана бібліографія відповідної арабської періодики та наукових праць.

Жанр есе займав і займає в арабській літературі особливе міс-

це. Тривалий час він взагалі був провідним жанром, бо дозволяв оперативно доносити до читачів ті чи інші думки, давати їм до рук ідейну зброю. Есе майже завжди мали публіцистичний характер, будили думки і закликали до конкретних дій. Публіцистика для багатьох арабських письменників була великою школою, з якої вони вийшли в світ прози. Тому антологія арабських есе знайомить не тільки з ідеями, які нуртують в арабських країнах, але й з важливим розділом історії їх літературного процесу.

Ю. КОЧУБЕЙ

«Весь мир» (на украинском языке)

Адреса редакції: Київ, вул. Орджонікідзе, 2. Телефони: секретаріат К-3-44-85, відділи: К-3-20-82.
Видавництво «Радянський письменник».

Рукописи обсягом до друкованого аркуша не повертаються.

БФ 07267. Підписано до друку 19/XII. 1966 р. Формат паперу 60×92. Фіз. друк. арк. 20.
Умовних друк. арк. 20. Тираж 47045. Ціна 60 коп. Зам. 06754.

Видавництво і комбінат друку «Радянська Україна». Київ, Брест-Литовський проспект, 94.

ВЕГЕБІТ

ІНДЕКС 74088

Ціна 60 коп.